

ԼԵՈ
ԱՆՅՅԱԼԻՑ

Գրիգորի Բաբախանյան (Լեո) Անցյալից

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=24430998

Անցյալից:

ISBN 9781772467406

Аннотация

Եթե փորձենք մի երկու բառով ամփոփել այս գրքի հիմնական միտքը, ապա այն հստակ է. 1915-ի աղետի մեղավորը հեղինակը համարում է մի կողմից ռուսաստիկական հեղափոխականությունը՝ ազգայնականությունը եւ իմպերիալիզմը՝ մյուս կողմից: Ինչ-որ տեղ մենք բոլորս կհամաձայնվենք դրա հետ: Լեոյի ինքնատիպությունը դա չէ: Ազգայնական սխեման մեզ համարյա նույն է ասում. հայ ժողովուրդը հերոսական պայքար է մղել, իսկ եվրոպական տերությունները սուտ խոստումներ են տվել եւ ապա դավաճանել նրա ազատագրության գործին: Այս սխեմայում ազգայնականությունը եւ իմպերիալիզմը ինչ-որ հակադիր երեւոյթներ են: Լեոն համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ առաջինը՝ ազգայնականությունը բոլորովին էլ անկախ երեւոյթ չէ եւ գաղափարապես սնվում է երկրորդից՝ իմպերիալիզմի գաղափարախոսությունից: Ժամանակ առ ժամանակ հայկական ազգայնականությունը կողմնորոշված է եղել դեպի բրիտանական իմպերիալիզմը, ժամանակ առ ժամանակ դեպի ռուսական իմպերիալիզմը եւ եղել է

նրանց կույր գործիքը կամ ավելի պարզ ասած հայկական ազգայնականությունը միշտ ծառայել է կայսրությունների շահերին : Գիրքը պատրաստվել է եւ հրատարակվել է Մոսկվայի Արեւմտահայերի Հայրենակցական Միության ֆինանսական աջակցության շնորհիվ

Содержание

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	6
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	11
Ա	11
Բ	18
Գ	26
Դ	33
Ե	50
Զ	61
Է	72
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. 1888 – 1896	82
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ	
Ա	82
Բ	98
Գ	123
Դ	136
Ե	149
Զ	174
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ԱՆԿՈՒՄ ԵՎ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՄ	188
Ա	188
Բ	198
Գ	205
Դ	223

Լեո Անցյալից

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Այս գործի ամենագլխավոր աղբյուրը կազմում են իմ անձնական հիշողությունները:

Ես շատ ապրեցի: Իմ ապրածների մի մասն է, որ այժմ տալիս են այս գրքի մեջ: Ամենակարեւոր մասը, որ իհարկե ըստ իմ հասկացողության պիտի պատմի ընթերցողիս, թե ինչպես էր, որ գրեթե կես դար առաջ Հայոց հարց ծնվեց եւ ինչպես էր, որ այդ հարցի հետեւանքով բնաջինջ եղավ թուրքահայ ժողովուրդը եւ իսպառ ջնջվեց Թուրքաց Հայաստան¹ աշխարհագրական անունը:

Ես, ուրեմն, պիտի պատմեմ մեծագույնն այն աղետներից, որոնք երբեիցե վիճակվել են հայ ժողովրդին:

Հայոց հարցը, եթե ոչ անբողջովին, գոնե իր ամենախոշոր մասով այն սերնդի գործն էր, որին պատկանում են եւ ես: Վերջին տարիներիս, երբ նա խորտակվում էր այնքան ահռելիորեն, ես շատ անգամ էի լսում իմ սերնդակիցներից.

¹ Միօրինակացման նպատակով հետայսու, բացի պաշտոնական փաստաթղթերի մեջբերումներից, Լեոյի օգտագործած ձևերից նախապատվությունը կտանք «Թուրքահայաստան» ձևին, նույն կերպ՝ «թուրքահայ», ինչպես նաև՝ «Ռուսահայաստան», «ռուսահայ»:

– Երանի՛ նրանց, որոնք մեռան միամտության մեջ, հավատալով, թե Հայոց հարցը պիտի լուծվի հայ ժողովրդի երջանկության համար... Ինչո՞ւ ես էլ չմեռա, որ չտեսնեի այս օրը...

– Հեր օրինված, – մտածում էի ես, – մեր կանաչ ու ալվան սարերը հո՞ սեւ չէին հագնի, թե դու էլ, մի թշվառ միավոր, ավելանայիր այն տասնյակ միլիոն դիակների վրա, որոնցով մարդկությունը պարարտացրեց պատերազմի Մողոքի² որկորը 1914 թվականից սկսած:

Ինքս բոլորովին այդպես չէի մտածում: Եթե մահն ինձ մոռացել է, այդ պատահականությանը ես ամենից առաջ այն եմ պարտական, որ տեսնում եմ այսօրվա օրը, երբ ամեն ինչ պարզված է վերջնականապես եւ անդառնալիորեն: Իսկ այս բոլորովին անխորհուրդ մի առավելություն չէ, որ տվել է ինձ ճակատագիրը: Ներկայումս կատարվում է եւ սերունդների փոփոխություն: Մենք հեռացել ենք, մեջտեղ կանգնել են նորերը: Այս միանգամայն բնական է եւ մարդկային: Յուրաքանչյուր սերունդ իր ժամանակի տերն ու տնօրենն է. անում է այն, ինչ լավ է համարում. ստեղծագործում է այնպես, ինչպես ինքն է ըմբռնում: Թե ինչ կասի արդեն իր դիրքերի տերը դարձած [հաջորդ] սերունդը, այդ նրա՛ գիտնալու բանն է: Մեզ՝ հնացածներիս, մնում է մի պարտք՝ ճանաչել, հաշիվ տալ նոր սերնդին ու այդպե՛ս հեռանալ ասպարեզից:

² Ամսոնական կուռք, որի ձեռքերում բացվող հնոցի կրակի մեջ որպես գոհ նետվում էին կենդանի մարդիկ:

Ահա՛, ես էլ, իբրեւ մի անհատ, ուզում եմ իմ պարտքը կատարել:

Կամենո՞ւմ եք դուք իմանալ մեր որպիսությունն այն ժամանակ, երբ մենք էինք տերն ու տնօրենը, երբ մենք դրություններ եւ հոսանքներ էինք ստեղծում եւ կյանքը մեր մտապատկերներին, մեր կառուցվածքներին ենթարկում: Կամենո՞ւմ եք դուք իմանալ մեր արատներն ու առաքինությունները, մեր «Այո» – ն եւ «Ոչ» – ը, մեր սխալները, մեր ոճիրները:

Համեցե՛ք:

Ես կտամ ձեզ, բայց ոչ իբրեւ այն օրերի մարդ, որովհետեւ այն օրերը միայն պատրանքներ էին տալիս, միայն անորոշություններ էին ներկայացնում, այլ իբրեւ այսօր ապրող մարդ, որովհետեւ այսօր ամեն ինչ պարզ է, սոսկալի կերպով պարզ:

Այս պարզությունն ինքնըստինքյան, ինքնաբերաբար եւ հաղթականորեն բերել է բոլոր արժեքների վերագնահատություն, տապալել է բազմաթիվ կուռքեր, չափազանց պահանջկոտ, անխնա մի քննադատություն է նստեցրել մեր գործերի վրա, մանրացրել է մեր գործիչներին եւ քանդել ու տակնուվրա է արել մեր այն ժամանակվա գաղափարներն ու զգացմունքները, մեր մտածողությունն ու գեղարվեստն անգամ:

Այսօրվա այդ մեծ քննադատական կարողությունն էլ կլինի իմ միակ ղեկավարը: Ես կտամ ձեզ ոչ թե անտարբեր ու անորոշ հիշողություններ, ո՛չ՝ դրանք այլեւս ոչ մի արժեք

չունեն, այլ կտամ քննական, վերլուծական հիշողություններ³:

Իմ վերլուծումները խիստ են, գուցե նույնիսկ անողորմ, ես ոչ ոքի չեմ խնայել: Այսպես է նախեսուտաջ այն պատճառով, որ ես ուրիշ կերպ գրել երբեք էլ չեմ իմացել, երկրորդ՝ որովհետեւ այսպես է պահանջում մեզ վիճակված սոսկալի դժբախտությունը, այսպես է պահանջում միլիոնավոր մորթվածների հիշատակը...

Անխնա լինենք նախեսուտաջ դեպի մեզ:

Խնդրում եմ ընթերցողին, որ այնպես չկարծի, իբր թե ես ինձ առանձին դիրք եմ տալիս իմ ժամանակակիցների մեջ, իբր թե՝ չսխալված, իբր թե՝ միակ խելոք եւ հեռուները, ապագան տեսնող: Ո՛չ եւ ո՛չ: Եթե շարժումների մեջ գործուն դեր չեմ կատարել, այդ չի նշանակում, թե ես միշտ առանձին կարծիքի եւ հայացքի եմ եղել: Ամենեւին: Ընդհանրապես, մտածողության եղանակը մի է եղել ամբողջ մեր սերնդի: Հարյուրավոր գրվածքներ ունեմ, որոնք տպված են: Հրաժարվել նրանցից չէ կարելի: Եվ ինչ օգուտ կլինի հրաժարվելուց: Ավելի բարեխիղճ, ավելի ազնիվ գործ չի՞ լինի, եթե մենք բաց ու անկեղծորեն ցույց տանք մեր արածները: Այդ արածներն անհատներինը չեն, այլ ժամանակինը, սերնդինը:

Մենք միայն հաշիվ ենք տալիս:

Ազնվությամբ կատարենք մեր հաշվետվությունը:
Մնացածը մեր գործը չէ:

³ Լեոյի այս գործն իրոք պատկանում է հուշագրության ժանրին, որը 1920-30-ականներին ծաղկում էր ապրում հայ իրականության մեջ:

Մեծ ճշմարտություններ են այսօր արձանացել
պատմության հրապարակի վրա: Նրանք դատաստան են
անում: Թող գոնե այդ դատաստանը լինի շինարար ուժն
այն ահռելի իյուզիաների մեջ, որոնց փլատակների տակ
թաղված է վերջին հիսնամյակի մեր համարյա ամբողջ
պատմությունը:

1924 թ., մայիս

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա

Ես 17 տարեկան աշակերտ էի Շուշիի քաղաքային դպրոցում, երբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը (1877): Այս մի ահագին հիշողության դրդիչ էր, որի ուժը ես էլ գգացի ինձ վրա: Մինչեւ այդ մենք ուրիշ բան էինք, հիմա պետք էր լինում ուրիշ բան դառնալ:

Ի՞նչ էինք:

Իմ ծննդավայրը՝ Շուշի քաղաքը, մեկն էր մեր չափազանց խեղճ ու խուլ գավառական անկյուններից: Հեծնած իր բարձրաբերձ ժայռերի կատարներին, հեռու նետված կենտրոններից ու մեծ ճանապարհներից, դրսի աշխարհի հետ հաղորդակցություն պահպանելով շաբաթը երկու անգամ ստացվող փոստի միջոցով՝ նա առանձնացած, լճացած էր ինքն իր մեջ, ապրում էր իր ներքին, մանր ու ողորմուկ շահերով: Հայերն ու թուրքերն ապրում էին իրարից առանձնացած, իրար խորթ ու անհաղորդակից⁴: Խանական ժամանակների սարսափները դեռ ապրում էին հայերի մեջ: Ընդհանուր քաղաքային հասարակական կյանք

⁴ Լեռնի տունը եղել է մահմեդական թաղի Չհուդյար կոչվող թաղամասում, ուր մահմեդականների հետ բնակվել են հրեաներ, ռուս զինվորականների ընտանիքներ, ինչպես նաև հայեր (տե՛ս, Ս.Պետրոսյանի հրապարակումը):

չկար եւ չէր կարող լինել, քանի որ հասարակություն կազմող երկու ազգությունները լցված էին իրար դեմ փոխադարձ ատելությամբ:

Մնում էր «ազգային» կյանքը: Այս նշանակում էր եկեղեցի, որ լցնում էր հայ հասարակության ամբողջ կյանքը, մինչեւ, այսպես ասած, պրունկները, ներկայանում էր իբրեւ միակ ուժը եւ շարժիչը, միակ առարկան, որ լցնում էր համայնքի բոլոր մտավոր եւ հոգեկան պահանջները: Հիշում եմ՝ ամեն շաբաթ երեկոյան կրկնվում էր սովորական դարձած, բայց եւ միշտ խոշոր ու հիասքանչ նշանակություն ունեցող դեպքը՝ առաջնորդի եկեղեցի գնալը: Բարձրահասակ, ծերունագարդ Սարգիս եպիսկոպոսի ոսկեգույն ձին հայտնի էր ամբողջ քաղաքին եւ ամբողջ թեմին: Այդ ամենի երիվարի վրայից նա ընդունում էր աջից ու ձախից խոնարհվող բաց գլուխների ողջույնները: Նրա առջեւից, նույնպես գեղեցիկ ձիու վրա, գնում էր գավազանակիր տեր-Ավշար քահանան, իսկ ետեւից հետեւում էր, երրորդ ոսկեգույն ձիու վրա, առաջնորդական ձիապանը՝ Իշխան անունով: Փողոցները, որոնք այդ գնացքի ճանապարհն էին դառնում, դորդում էին: Բազմությունը դուրս էր թափվում նայելու, արմանալու եւ իր տպավորություններն այդ օրվա եւ հետեւյալ օրերի խոսակցության նյութ դարձնելու համար:

Գլխովին եկեղեցական մի կյանք էր տիրում աղայի եւ արհեստավորի տանը: Մի իսկապես տիրացու ժողովուրդ էր ամեն օր արեւի տակ ելնում «աստվածապահ» Շուշի

քաղաքում: Կային այդ ժողովրդի հակադրություններ եւ հակաճառություններ, անգամ կուսակցություններ, բայց այդ բոլորը՝ տերտերի, ժամի, շապիկի, խաչ-խաչվառի, քարոզի, տիրացուի ձայնեղության կամ բաղաձայնության շուրջ: Գավառական ճահճի բորբոսնած մակերեսույթին կյանքի վլվլուկ, եռուզեռ, համայնական խմբումներ, հավաքական հոգեբանություն, զանգվածային պաշտամունք երեսան էին հանում միմիայն եկեղեցական թափորները, տոները, ուխտագնացությունները: Եթե այդժամ մի Ղազանչեցոց եկեղեցի⁵, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նրա ծխականներից շատերը հարուստ վաճառականներ էին Մոսկվայում, դուրս էր բերում հարուստ ու մեծագին զգեստներ, խաչեր, սաղավարտներ, սկիհներ, ոսկե աղավնիներ, այս արդեն միանգամայն բավական էր, որ ամեն մեկի ազգասիրությունը բավարարված լիներ, որ ամեն մեկն ինքն իրեն զգար երջանիկ հայ-քրիստոնյա: Երեխաներն անգամ իրենց տներում շատ հաճախ

⁵ Շուշիից ավանդված է 6 եկեղեցի եւ 3 մզկիթ: Ըստ կառուցման ժամանակագրության՝ եկեղեցիներն էին՝ 1. Կուսանաց անապատի Սուրբ Աստվածածին (չի պահպանվել), 2. Վերին թաղի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ (Կանաչ ժամ), 3. Ագուլեցոց Սուրբ Աստվածածին (չի պահպանվել), 4. Մեղրեցոց Սուրբ Աստվածածին (պահպանված է մասամբ), 5. Ռուսական ուղղափառ Սուրբ Գեորգի (չի պահպանվել), 6. Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցի: Ամենայն հավանականությամբ, տեղ է գտել գրաշարական վրիպակ, տեքստում գրված է «Ասլանչեցոց». այդ բառի սկզբնային գրանիշերը բավականին մոտ են «Ղազանչեցոցին»: Եկեղեցին այդպես է կոչվել Նախիջեւանի Ղազանչի գյուղից վերաբնակվածների անունով:

զվարճանում էին՝ տերտերների ու տիրացուների պես զգեստավորվելով, եկեղեցական հանդեսներ ձեռացնելով եւ, մանավանդ, տերտեր-տիրացուների երգերին անճոռնիորեն նմանակելով:

Ես էլ, ինչ ասել կուզի, այդ համատարած իրականության մի հարագատ մասնիկն էի:

Եվ ահա գալիս են անսովոր դեպքեր: Տեղական գունդը զինվորական նվագաժողովումք հեռանում է քաղաքից: Ամենքն ասում են, եւ իրենք՝ զինվորներն էլ զիտեն, որ պատերազմ է պատրաստվում օսմանցու դեմ: Պատերազմ գնացողների տեղ Ռուսաստանից գալիս են պահեստի զինվորներ, որոնց մարզում են ամեն օր: Նահանգապետից ոստիկանությունը հրաման է ստանում կամավոր զորք կամ միլիցիա կազմել տեղացիներից: Մեր թաղեցի մի երիտասարդ արդեն գրվել է, նոր զգեստ է ստացել, ձի է գնել: Մի խոսքով, այն պահն է, երբ, ինչպես սովորություն է ասելը, օդի մեջ վառողի հոտ է զգացվում:

Վառողը մեզնից շատ հեռու տեղերում պիտի պայթեր: Բայց այսպես էլ նա բավականաչափ ուժեղ էր, որպեսզի ինձ պես դպրոցականին էլ դուրս շարտեր հայրենի տիրացուական ճահճից: Հետաքրքրությունը բռնում է ինձ եւ իմ մի քանի ընկերներին: Մեր աղքատության ցնցոտիներից կարողանում ենք կոպեկներ գջլել եւ «Тифлисский вестник»⁶ լրագրի մի ամսվա բաժանորդագիւնը լրացնել: Փողը հանձնում ենք փոստին եւ գրում խմբագրին, թե մեր

⁶ Ռուսերեն՝ «Թիֆլիսյան լրաբեր», ռուսալեզու թերթ:

քաղաքն եկան պահեստի զինվորներ, այս ցույց է տալիս, որ պատերազմ կա, ուրեմն խնդրում ենք մեզ թերթ ուղարկել:

Եվ թերթն եկավ ու սկիզբը դրեց: Նա մեզ կապում էր սլավոնական կոմիտեների եռանդուն պրոպագանդայով ոգետրված Ռուսաստանի հետ: Հասարակական մեծ շարժում էր կատարվում: Մի պաշտամունք կար ամենքի համար՝ թուրքական զագանությունների զոհ դարձած Բուլղարիան⁷: Եվ նա դառնում էր նաեւ մեր՝ Շուշիի դպրոցականներիս մի խմբի պաշտամունքը: Իսկ ռուս զինվորը, որը գնում էր իր արյունով մեր այս պաշտամունքն անարգ ստրկությունից ազատելու, դառնում էր մեզ համար մի նվիրական հասկացողություն:

Որոտացին թնդանոթները Արփաշայի⁸ եւ Դունայի⁹ ավերին: Սրանց ձայնը մեզ չի հասնում, բայց մեր ականջից չի էլ դուրս գալիս: Օր օրի սաստկանում է հետաքրքրությունը, կլանում է հագարներին, մեզ էլ նրանց հետ: Խոսքի ու գրույցի մեջ ավելի եւ ավելի սակավ են ուշադրության առարկա դառնում Նարեկն ու տերտերը, եւ ավելի հաճախ լսվում են «Էն անօրեն Բիկոնսֆիլդը»¹⁰,

⁷ Լեոյի գործում նշվող «Բուլղարիա», «բուլղար» ձևերը դարձրել ենք «Բուլղարիա» եւ «բուլղար»:

⁸ Լեոն օգտագործել է թուրքերեն ձևը, հայերեն՝ Ախուրյան:

⁹ Լեոն օգտագործել է ռուսերեն ձևը, հայերեն՝ Դանուբ:

¹⁰ Դիգրայելի Բենջամին լորդ Բիկոնսֆիլդ (1804-1881) – Անգլիայի վարչապետ 1868-ին եւ 1874-1880-ին, «Մեզ համար կարեւորը Թուրքիայում հայկական վտանգի դեմ պաշտպանվելու միջոցներ գտնելն է» խոսքերի հեղինակ, Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի՝ Բեռլինում վերանայման

«Էն օրինած Գլադստոնը»¹¹, «Էն գազան սուլթանը» եւ այլ այսպիսի որակումներ, որոնք ցույց են տալիս, թե մենք էլ սովորում ենք դատել, գնահատել: Պատերազմը մեզ էլ է տալիս սեփական արժանապատվության խոշոր մղումներ: Օր օրի վրա հնչում են հայկական անուններ՝ Տեր-Ղուկասով¹², Լոռիս-Մելիքով¹³, Լազարեի¹⁴, Շելկովնիկով¹⁵:

հեղինակակից (Բիսմարկի հետ), 1878թ. Կիպրոս կղզին Թուրքիայից խլած պահպանողական պետական-քաղաքական գործիչ եւ գաղափարախոս:

¹¹ Ուիլյամ Յուարտ Գլադստոն (1809-1898) – Անգլիայի վարչապետ 1868-1874-ին, 1880-1885-ին, 1886-ին, 1892-1894-ին, «Ծառայել Հայաստանին՝ նշանակում է ծառայել քաղաքակրթությանը» խոսքերի հեղինակ, Անգլո-հայկական ընկերության համահիմնադիր, 1881թ. Եգիպտոսը Թուրքիայից խլած լիբերալ պետական-քաղաքական գործիչ:

¹² Տեր-Ղուկասով (Տեր-Ղուկասյան) Արշակ Հարությունի (1819-1881) – Հայազգի ռուսական գեներալ-լեյտենանտ, կովել է Կովկասի լեռնականների դեմ, իսկ ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում (1877-78) գրավել Բայազետը, Ալաշկերտը եւ այլն, նահանջելիս կազմակերպել է 20 հազար հայերի գաղթն Իգդիր:

¹³ Լոռիս-Մելիքով Միքայել Տարիելի (1825-1888) – Հայազգի ռուսական գեներալ, կոնս, Ռուսաստանի ՆԳ նախարար եւ Ժանդարմերիայի շեֆ. ըստ էության՝ երկրորդը՝ ցարից հետո, նրա կառավարման ժամանակը մամուլն անվանել է «սրտի դիկտատուրայի» շրջան, իրեն՝ «թավշյա դիկտատոր»: Մասնակցել է Կովկասյան, Ղրիմի (Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում) եւ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներին, արժանացել գրեթե բոլոր հնարավոր բարձրագույն պարգևներին:

¹⁴ Լազարեի (Լազարյան) Իվան (Հովհաննես) Դավթի (1820-1879) – Հայազգի ռուսական գեներալ, որին հանձնվեց Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների երկարամյա ապստամբության առաջնորդ Շամիլը. 1877թ. հոկտեմբերի 3-ին թուրքերից գրավեց Կարսի մերձակա Ալաշայի բարձունքները՝ տալով 1500 զոհ, մինչդեռ թուրքական բանակը տվեց 5-6 հազար զոհ եւ 8500 գերի. նույն թվականի նոյեմբերի 6-ին գրավեց Կարսը:

Մերոնք առանց գորքերի առաջնորդներ են, հաղթության հերոսներ, իրական, այսօրվա մարդիկ, որոնք գալիս են փոխարինելու հին Արտաշեսներին, Տրդատներին եւ այլ արխիվային հռչակավորների: Մանավանդ հպարտ ու պարծենկոտ ենք մենք՝ շուշեցիական իրավունքով: Մեր քաղաքից է այդ մեծահռչակ Վանջին (Օհանջանը): Հայրս պատմում է, որ իր հետ նա աշկերտ է եղել դերձակի խանութում, իսկ այժմ նա այլեւս Վանջի չէ, այլ Լազարեւ՝ Դադաստանի, Ալաջայի, Կարսի հերոսը:

Այս բոլորը նշանակում էր, որ եկեղեցին իր ճիրանները հետզհետեւ հեռացնում էր մեր կոկորդից, թույլ էր տալիս, որ մենք շնչենք համաշխարհականության մթնոլորտով: Երեկ մենք տիրացու ժողովուրդ էինք: Այսօր կանչվում էինք քաղաքացի լինելու, քաղաքական դաստիարակություն ստանալու: Ես, իհարկե, չեմ ասում, թե եկեղեցին միանգամայն կորցնում էր իր նշանակությունը: Այն էլ մեծ բան էր, որ նա միակ ու անսահմանափակ տեր չէր մնում մեր գլխին:

Այսքան խոշոր էր ռուս-թուրքական պատերազմի գործած հեղաշրջումը: Հասարակական դաստիարակության մեջ կատարվում էր բեկում: Եվ այնքան ուժեղ էր ժամանակի կատարած այդ փոփոխությունը, որ մենք՝ պատանի ժամանակակիցներս անգամ, տեսնում ու զգում էինք այն:

¹⁵ Շելկովնիկով (Շելկովնիկյան) Բեեբուդ Մարտիրոսի (1837-1878) – Հայագի ռուսական գեներալ, Կովկասյան ճակատում մասնակցել է ռուս-թուրքական Ղրիմի եւ 1877-1878թթ. պատերազմներին, մասնակցել է Ալաջայի ճակատամարտին, նշանակվել է Էրզրումի զինվորական օկրուգի պետ:

Բ

Վերջին դասարանում էի, երբ միմյանց հաջորդել սկսեցին ռուսական մեծադղորդ հաղթությունները: Մուխթար-փաշան ջարդվեց՝ Ալաշայի վրա կորցնելով իր զորքը. վերցվեցին Կարսը, Պլեմնան¹⁶: Ռուսական բանակը հասավ Ադրիանուպոլսին, եւ ջախջախված Թուրքիան հաշտություն խնդրեց: Հրճվանք էր ամեն տեղ: Ժողովրդական երգը փառաբանում էր ռուս զեներալներին, ամենատգեղ խոսքերով վատաբանում պարտված փաշաներին: Սան Ստեֆանոյի¹⁷ դաշնագիրը գրեթե աննկատ մնաց:

Բայց ահա 1878թ. մայիս ամսումն ենք: Քննությունների ժամանակ է, ընկերներիցս մեկը բաժանորդ է գրվել

¹⁶ Քաղաք Բուդղարիայի հյուսիսում. ռուսական բանակը, որ թուրքական 50 հազարանոց պաշտպանական ուժերին գերազանցում էր մի քանի անգամ, ավելի քան 30 հազար զոհ տալուց եւ 5-ամսյա անընդհատ հարձակումներից ու պաշարումից հետո կարողացավ գրավել այն, թեեւ մարտի դաշտում էին ռուսական Ալեքսանդր II կայսրը, բուդղարական Մեծ իշխանը եւ մի քանի տասնյակ զեներալներ: Պլեմնայի գրավումից հետո Բալկաններում ռուսների առաջխաղացումն արդեն անկասելի դարձավ:

¹⁷ Սան Ստեֆանոյի նախնական պայմանագիրը կնքվել է 1878թ. մարտի 3-ին, Կ.Պոլսի մերձակա Սան Ստեֆանո (Եշիլքոյ) ավանում. պայմանագրով Ռուսաստանին էին անցնում բալկանյան եւ հայաստանյան հսկայական տարածքներ, իսկ դրա 16-րդ կետը վերաբերվում էր հայերին, տե՛ս համապատասխան շավելվածը: Լեոն այս եւ այլ պայմանագրեր անվանում է մե՛րթ դաշնագիր, մե՛րթ դաշնագրություն. այս դեպքում տեքստում միօրինակացրել ենք որպես «դաշնագիր»:

«Մշակին»¹⁸ եւ ինձ տալիս է կարդալու Րաֆֆու «Չալալեղդինը»: Կարդում ենք ընկերներով, հափշտակվում ենք, հուզվում: Ի՞նչ է այս:

– Իրականութիւն, – պատասխանում են մեզ, – այսպիսի Թորքահայաստան կա, այսպիսի հայ ժողովուրդ կա: Ճարգտնված է այդ անբախտ ժողովրդի համար, – ասում են մեզ, – եւ այդ ճարը Սան Ստեֆանոն է՝ իր 16-րդ հոդվածով, որ դառնում է ազգային փրկության, փառք ու պարծանքի մի կոթող:

Նա թողնում է հայ իրականության վրա անշնչելի, խոր ազդեցություն, նա մի ամբողջ դարագլուխ է դառնում կյանքի մեջ: Հայոց հարցը դրված էր պաշտոնական հողի վրա: Թորքահայն այլեւս անտեր չէ:

Այսօր 47 տարի է անցել այն օրից, երբ ստորագրվեց 16-րդ հոդվածը: Մի մեծ արյունոտ պատմություն է մեզ բաժանում այդ օրից: Եվ երբ այսօր հետ ենք դարձնում մեր հայացքը՝ իմանալու համար, թե իսկապես ի՞նչ էր նա՝ այդ 16-րդ հոդվածը, որ միանգամից սրբություն սրբոց էր դառնում մի ամբողջ ժողովրդի համար, մեր առջեւ բացվում է այսպիսի մի պատկեր: Հայերը խնդրում են հաղթական ռուսներից, որ նրանք շնորհ անեն իրենց, կարգադրեն նաեւ իրենց քաղաքական ճակատագիրը, ինչպես կարգադրում են բուլղարների եւ այլ քրիստոնյա ազգությունների ճակատագիրը: Ու ռուսները թեւէ հաղթել են թուրքերին,

¹⁸ Հայ լիբերալների թերթը (1872-1921թթ.), որ լույս է տեսել Թիֆլիսում: Հիմնադրել է Գրիգոր Արծրունին: Ուներ ռուսական կողմնորոշում:

բայց սաստիկ ճնշված են եվրոպական պետությունների կողմից, որոնք չեն թողնում նրանց լայնապես օգտվել իրենց հաղթության պտուղներից:

Ռուսներին հաշոդվում է միայն Կարսը, Արդահանը, Բաթումը եւ Հին Բայազետն առնել թուրքերի ձեռքից, բայց նրանց ցանկալի է ամբողջ թուրքական Հայաստանն ունենալ իրենց ձեռքի մեջ: Եվ այս ձգտումը նրանք փորձում են իրագործել հայերի միջոցով: Խաղը դիվանագիտական խիստ նուրբ կերպարանք ուներ: Նրանք պարտավորեցնում են թուրքերին «տեղական պետքերի պահանջած բարենորոգումներ մտցնել հայաբնակ նահանգներում եւ պաշտպանել հայերին քրդերից եւ չերքեզներից»: Այս պահանջը պատճառաբանվում էր այն հանգամանքով, որ ռուսաց զորքերի հեռանալն իրենց ժամանակավորապես գրաված վայրերից՝ կարող է անկարգություններ առաջացնել նույն այդ տեղերի հայերի եւ քրդերի, չերքեզների միջեւ: Այսպիսով ստացվում էր, որ ռուսական զորքերը գրաված պիտի պահեն Հայաստանը մինչեւ բարենորոգումների իրագործումը:

Այս մի իրական երաշխիք էր 16-րդ հոդվածի իրագործման համար, բայց այստեղ հայերը, հազիվհազ մի փոքր իրավունք ստացած, զոհ գնացին միջազգային իմպերիալիզմի գիշատիչ հակումներին: Ռուսաստանին թույլ չտալու համար, որ նա գրաված պահի այն երկր[նաս]ները, որոնք պիտի վերադարձվեին Թուրքիային, առաջ եկավ Անգլիան եւ հենց այդ ըուպեից հանդիսացավ

հայ ժողովրդի ռիսերիս թշնամի: Նա սկսեց մարտնչել 16-րդ հողվածի այն մասի դեմ, որ վերաբերվում էր ռուսական գորքերին. այսինքն այն հանգամանքի դեմ, որ հողվածի իրագործման երաշխավորությունն էր ներկայանում: Այնուհետև ի՞նչ էր մնում մեջտեղ. անորոշ ու շատ բացատրություններ վերցնող խոսքեր, տեղական կարիքների պահանջած բարենորոգումներ: Ո՞վ պիտի բացահայտեր այդ կարիքների չափն ու բնույթը, ո՞վ պիտի լիներ բարենորոգումների պահանջատերը, եւ ի՞նչ միջոցներով, ի՞նչ ժամանակի մեջ պիտի գործադրվեին դրանք: Ահա՛ թե որքան խեղճ ու աննշան բան էր 16-րդ հողվածի տվածը:

Կ.Պոլսի հայերն այդպես էլ հասկացան դրությունը: Ուստիեւ ջանքեր գործ դրին, որ կարողանան օգտվել նոր հանգամանքից, որ ստեղծվում էր քաղաքական մրցությունների հետեւանքով: Անգլիան, միացած մյուս պետությունների հետ, կարողացավ հարկադրել ռուսաց ցարին, որ նա եվրոպական կոնգրեսի վերաքննությանը ենթարկի Սան Ստեֆանոյի դաշնագիրը: Հայերն աշխատում էին, որ այս վերաքննության ժամանակ 16-րդ հողվածը ստանա ավելի պարզորոշ եւ դրական բովանդակություն: Նրանք պահանջում էին, որ Թուրքահայաստանին տրվի ինքնավարություն, որի ծրագիրն աղերսագրերով ներկայացրին մեծ պետություններին: Բայց այս քայլը ոչինչ արդյունք չունեցավ: Աղերսարկուներին բարեհաճ ժպիտներ ցույց տվին. իսկ երբ բացվեց Բեռլինի

կոնգրեսը¹⁹, հայ պատվիրակները ներս շընդունվեցին, նրանց տված թղթերը չկարդացվեցին: Բեռլին գնացած ազգային պատվիրակներից մեկը՝ Ստեփան Փափագյանը, թողել է մի օրագրական հիշատակարան, որ տպվեց Փարիզի «Անահիտ» ամսագրի մեջ եւ ցույց է տալիս, թե որքան ողորմելի կացության մեջ էր գտնվում ազգային պատվիրակությունը՝ լքված, անօգնական: Նա գնացել էր փշրանքներ մուրալու ինպերիալիստական գայլերի խնջույքից, ուր ամեն մեկն աշխատում էր՝ որքան կարելի է շատ բան խլել Թուրքիայի մարմնից՝ իր սեփական օգտի համար: Հայերը կարծում էին, թե հանուն մարդասիրության աղաչանք լսեցնել կտան այդ գայլերին:

Այսքան խեղճ ու միամիտ էին առաջին անգամ քաղաքականության ասպարեզում գործել սկսած հայերը: Նրանք գուցե եւ շատ բան գիտեին, բայց երբեք չկարողացան իմանալ ամենագլխավորը. այն, որ եվրոպական դիվանագիտությունը մարդասերների հրամանի տակ չի գտնվում, այլ բորսայի, կապիտալի, բանկերի հրամանի տակ: Օրինակը բացարձակ եւ պարզ էր: Բեռլինի կոնգրեսը, հեռացնելով իրենից մի ամբողջ տառապող ժողովրդի կյանքի եւ մահվան խնդիրը, իր սրտին մոտ էր առնում Թուրքիայի առաջարկությունը (որ նույնիսկ չէր բխում Սան Ստեֆանոյի դաշնագրից) եւ

¹⁹ Բեռլինի կոնգրեսում ընդունված փաստաթղթի 61-րդ կետը տե՛ս համապատասխան Հավելվածում: «Վեհաժողով», «խորհրդաժողով», «կոնգրես» ձևերից նախընտրել ենք «կոնգրեսը»: Փաստաթղթի անվանումը տեքստում միօրինակացրել ենք որպես «դաշնագիր»:

կարգադրում էր պարտքերի հատուցման գործը՝ Կ.Պոլսում մի հատուկ միջազգային ֆինանսական հիմնարկություն հաստատելով: Իսկ հայ պատվիրակներին, ինչպես վկայում է Փափագյանը, մնում էր լոկ մի ելք՝ աղաչել Աստծուն, որ Սուլթերիի²⁰, Գորչակովի²¹ եւ սրանց նման մարդկանց ներշնչի՝ ընդունել պատվիրակության թղթերի մեջ գրածը:

Այդպիսի հրաշք, իհարկե, չկատարվեց:

Անգլիան Բեռլին էր եկել Ռուսաստանին ջախջախելու համար եւ միանգամայն հասավ իր նպատակին: Նա գաղտնի դաշնագիր²² էր կապել Թուրքիայի հետ եւ հափշտակեց նրանից Կիպրոս կղզին՝ փոխարենը խոստանալով բարենորոգումներ մտցնել ասիական Թուրքիայի բոլոր նահանգներում, անխտիր

²⁰ Սուլթերի Ռոբերտ Արթուր Թուրոտ Գասկոյն-Սեսիլ (1830-1903) – Անգլիայի պահպանողական կուսակցության առաջնորդ, Անգլիայի վարչապետ 1885-86, 1886-1892, 1895-1902, Բեռլինի կոնգրեսում եղել է Անգլիայի երկրորդ լիազոր ներկայացուցիչը:

²¹ Գորչակով Ալեքսանդր Միխայլովիչ (1798-1883) – Ռուսաստանի արտգործնախարար 1856-1879-ին, ծրագրել եւ իրականացրել է Ռուսաստանի դիվանագիտական ռեֆորմը, որն ամբողջությամբ գործում է առ այսօր, կարողացել է գրոյացնել Ղրիմի պատերազմից հետո պարտադրված նվաստացումները, հաջողությամբ խաղացել է միջերոպական հակասությունների վրա: Ծեր հասակում, 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ երկմտեց Կ.Պոլիսը գրավելու հարցում, որի պատճառով հեղինակագրվեց, իսկ Բեռլինի դաշնագրի ստորագրումից հետո՝ պաշտոնաթող եղավ: Այդ առիթով Ալեքսանդր Բ-ին գրեց. «Բեռլինյան տրակտատն իմ ծառայողական ընթացքի ամենասուե էջն է»:

²² Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Ե., 1972, էջ 104-105:

ամբողջ ազգաբնակչության համար: Խոստում, որ պարզ խաբեբայություն էր՝ հայկական բարենորոգումները ռուսական հովանավորությունից խլելու համար: Ռուսաստանի հետ այս կետում հաշտվելու միայն մի պայման էր առաջադրվում. այն, որ ռուսաց կառավարությունը Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածից հանի ռուսական գորքերի մասին եղած խոսքերը: Ռուսներն անձնատուր եղան այս պահանջի մեջ էլ: Այնուհետև նրանց համար այլևս ոչինչ հետաքրքրություն չէր ներկայացնում Հայոց հարցը, քանի որ այլևս անկարելի էր այն դարձնել Թուրքահայաստանը զինվորական գրավման մեջ պահելու միջոց:

Երբ կոնգրեսի պարապմունքների մեջ հերթը հասավ այդ օրվանից արդեն չարաբախտ 16-րդ հոդվածին, նրա ամբողջ վիճակը հանձնվեց անգլիական լիազորներին, [իսկ] ռուս պատվիրակները բավականացան մի երկու խոսքով. եւ Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը անգլիական խմբագրությամբ դարձավ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդված: Սրա մեջ, իհարկե, ռուսական գրավման հնարավորություն բերող նշանախեց անգամ չմնաց: Անփոփոխ էին թողնում «տեղական պետքերի» պահանջած ռեֆորմները, ինչպես նաև Թուրքիայի պարտավորությունը՝ պաշտպանելու հայերին քրդերից եւ չերքեզներից. այսինքն՝ նախկին անորոշությունը, ռեալ բովանդակություն չներկայացնող ֆրագները, ոչինչ իրական: Ավելացվում էր այն, որ թուրք կառավարությունը պարտավոր է իր մշակված

ռեֆորմների մասին պարբերաբար հաղորդել եվրոպական
մեծ պետություններին, որոնք պիտի հսկեին դրանց
գործադրման վրա:

Հայ պատվիրակությունը, կուշտ աղոթելուց հետո, 16-րդ
հոդվածի այս կարկատանն էր իր հետ տանում Բեռլինից
Կ.Պոլիս:

Սկզբում Կ.Պոլսի հայությունը զգաստ եւ խելահաս վերաբերմունք ցույց տվեց Բեռլինի դաշնագրի վերաբերմամբ: Նա հիասթափված էր, զգում էր, որ Եվրոպան իսկապես ոչինչ չի տվել հայերին, բացի մի քանի անբովանդակ ֆրագներից: Բայց այդ զգաստությունը չափազանց կարճատեւ եղավ: Լրջմիտ հեռատեսության դեմ բարձրացավ անվերապահ լավատեսությունը: Քաղաքական ծանր հարցը՝ մի ամբողջ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը, ստանում էր արկածախնդրական, ռոմանտիկ գունավորումներ: Ներսես պատրիարքը²³ եւ նրա կողմնակիցները բացատրում էին հասարակությանը, թե նա հուսահատվելու ոչ մի պատճառ չունի, թե հայ ժողովրդի դատը պաշտպանված է եւ լավ է պաշտպանված:

Այս փաստաբանության ամենացայտուն օրինակը տալիս է «Թե ինչ շահեցանք Պերլինի դաշնագրեն»²⁴ բրոշյուրը, որ նույն այդ միջոցին Կ.Պոլսում հրատարակեց Բեռլին գնացած

²³ Ներսես Վարժապետյան (1837-1884) – Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք 1874-ից. շայոց հարցի լուծման համար հույսը դրել էր Եվրոպայի եւ Ռուսաստանի վրա, սակայն կյանքի վերջում հիասթափվեց բոլորից:

²⁴ Պետք է լինի «վեհաժողովեն»: Թարգմանվել եւ զետեղվել է անգլիական պաշտոնական տեղեկագրում (հիմնականում արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող)՝ «Կապույտ գրքում»:

պատվիրակության քարտուղար Մինաս Չերազը²⁵: Ես հիշում եմ, թե որպիսի մանկական ոգետրությամբ էինք մենք կարդում այդ փոքրիկ տետրակն այն օրերին, երբ Հայոց հարցը դեռ խանձարուրի մեջ էր, երբ այդ գրությունն օրվա ամենախոշոր նորությունն էր: Չերազն այդտեղ ամենափառավոր կերպով ապացուցում էր, որ մինչեւ Բեռլինի կոնգրեսը Հայոց հարցը գոյություն ուներ միայն երկու պետությունների՝ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի մեջ, իսկ Բեռլինի կոնգրեսում այն դարձավ եվրոպական միջազգային հարց, եւ հայերին պաշտպանողն այսուհետեւ մի հատ Ռուսաստանը չպիտի լինի, այլ ամբողջ հավաքական Եվրոպան: Այս պատկերացումը թեւավոր էր, գնաց նվաճելու բոլոր ստորերը, բազմելու ամեն մեկի բերանում: Ուժանում էր ազգային գոռոգությունը, հայ ժողովուրդը բարձրացնում էր իր գլուխը՝ ինչպես վայել էր ամբողջ Եվրոպայի խնամակալության եւ քնքուշ հոգսերի առարկա դարձած մի ժողովրդի:

²⁵ Մինաս Չերազ (1852-1929) – Մ.Խրիմյանի, Մ.Փափագյանի եւ Խ.Գալֆայանի հետ եղել է Բեռլինի կոնգրեսին մեկնած հայոց պատվիրակության կազմում: Վարժապետյանի, Իզմիրլյանի, Նուբարի հետ տարբեր տարիների հանդիպել է Գլադստոնին, Նիկոլայ Բ-ին, Ստոլիպինին եւ այլ առաջնորդների՝ Հայոց հարցի առնչությամբ: Արդյունավետորեն զբաղվել է նաեւ ուսուցչությամբ, հայագիտությամբ, գրականությամբ, բարեգործությամբ: Աճյունը Կոմիտասի աճյունի հետ բերվել է Երևան, անփոփվել Չերազի միջոցներով կառուցված՝ Նուբարաշենի դպրոցի բակում, սակայն խորհրդահայ բոլշեիկ ճիվաղները հետագայում անհետացրել են այն (տե՛ս «Արմենիա Նաու», մարտի 30, 2007, Վահան Իշխանյանի «Կորսված աճյուն. կվերականգնվի՞ Մինաս Չերազի հիշատակը» հրապարակումը):

Այսօր Մինաս Չերազի բրոշյուրը մի հուշարձան է քաղաքական անգրագիտության, համբակային միամտության եւ անուղղելի ռոմանտիզմի: Իսկությունը, որ այն ժամանակ էլ չէր կարող անհայտ մնալ պայծառ ու հեռատես մտքերին, պիտի, ընդհակառակը, մեծ դժբախտություն համարեր, որ հայությունը գցվում է միջազգային հարաբերությունների այն խառնարանը²⁶, որի անունն էր Արեւելյան հարց:

Հայտնի էր շատերին, որ հենց այս ժամանակ էլ՝ ռուս-թուրքական պատերազմի հետ միասին, եվրոպական քաղաքականության մեջ վերջանում էր մի շրջան, որի հետ շատ խառն էր ռոմանտիզմը: Գլադստոնն Անգլիայում եւ Գորչակովը Ռուսաստանում այդ տիպի դիվանագետների վերջին ներկայացուցիչներն էին: Նոր սերունդն արդեն միմիայն իրական շահերն էր ճանաչում իբրեւ տեր եւ հրամանատար ազգերի փոխադարձ հարաբերությունների մեջ. բարոյական սկզբունքներ, արդարություն գոյություն չունեին նրա համար: Եվրոպական կապիտալիզմն արդեն մտնում էր իր զարգացման այն շրջանի մեջ, որ կոչվում է իմպերիալիզմ:

Թուրքիան առաջվանից անհամեմատ ավելի մեծ չափերով էր դառնում այդ կապիտալիզմի հարստահարչական շահատակությունների ասպարեզ:

²⁶ 20-րդ դարավերջին այս մտայնության լավագույն մերկացնողն ու դրան այլընտրանք առաջարկողը եղավ լուսահոգի պորֆեսոր Ռ-աֆայել Իշխանյանը. տե՛ս նրա «Երրորդ ուժի բացառման օրենքը» (Ե., 1991):

Մրցակցությունը կատաղի կերպարանք էր ստանում՝ կատարելապես անհնարին դարձնելով, որ մեծ կոչված պետությունների մեջ համաձայնություն կազմվի Թուրքիային վերաբերող որեւէ հարցի մեջ միաբան գործելու համար: Այս մրցությունների մեջ հայ ժողովուրդն իր դառը տանջանքներով դառնում էր առուծախի առարկա: Եթե մեկը հայերի պաշտպան էր հանդիսանում սուլթանին վախեցնելու եւ նրանից շահավետ ձեռնարկություններ կորզելու համար, ապա մյուսը գնում էր սուլթանին պաշտպանելու՝ ընդդեմ այդ հայասեր դիմակավորված ախոյանի՝ իր այդ պաշտպանությունը հնչուն դրամի վերածելու համար: Սկսած Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի գոյության առաջին իսկ օրից՝ թուրքահայ ճորտ գյուղացիության հեծեծանքները, արյունն ու արտասուքներն առած Հայոց հարցը կանոնավոր չափով ու կշռով, հաշվապահության բոլոր կանոններով ծախվում էր եվրոպական արտաքին գործերի փառագարդ առանձնասենյակների լռիկ անկյուններում հանդարտ ու վճռականապես, ինչպես վայել էր սառնասիրտ վաճառականին:

Այս պարզ էր ամենքի համար: Այս պարզ չէր միայն եւ միայն վաճառվողների համար: Ստոր «սովդաքյարական» հաշիվներով ապրող Եվրոպան հայի համար դառնում էր մի ամբողջ մոլի պաշտամունք, մի աստվածություն, որին պետք էր հավատալ անպայման կուրությանք, դառնում էր մի ֆետիշ, որ միայն կարող էր փրկել, ազատել, պահպանել:

Այսպես մնաց Եվրոպան ուղիղ քառասուն եւ հինգ տարի շարունակ եւ անընդհատ, մինչեւ որ հայի մեջ այլեւս ո՛չ արյուն մնաց եւ ո՛չ արտասուք, որոնց կարելի լինէր ծախու հանել: Սա մի գարիուրելի, մղձավանջային երեսույթ է՝ այս համահայկական միջնադարյան կուրությունը, այս մոլեգնոտ եվրոպապաշտությունը: Եվ այս համարվում էր (Բեռլինի կոնգրեսի օրերից) մի մեծ երջանկություն, մի նոր բախտ հայության համար:

Երբ Բեռլինում աղոթողի անճարությանը մատնված հայ պատվիրակները վերադարձան Կ.Պոլիս, սկսեցին իրենց անհաշողությունը բացատրել նրանով, որ հայերն արյուն չէին թափել, չէին ապստամբել, որ ներկայացել էին միջազգային ատյանին լոկ իբրեւ խնդրարկուներ, իբրեւ թուղթ մատուցանողներ, մինչդեռ աշխարհի կարգ է՝ ազգերն իրենց ազատությունը գնում են իրենց արյունով: Այս միտքն էլ թեւավոր էր եւ սկսեց տարածվել արագությամբ, ժողովրդականանալ: Մանավանդ ռուսահայերն էին ուժգնությամբ փարում այս գաղափարին: Եվ ահա՛, գտնվա՛ծ էր Հայոց հարցի լուծման միջոցը՝ Եվրոպա եւ ապստամբություն: Միայն եւ միայն: Մի դեղատոմս, որ ամենայն փութաջանությամբ գործադրվեց, մինչեւ որ Հայաստանում այլեւս հայ չմնաց:

Շատ հետաքրքրական է իմանալ, թե իրենք՝ հայերն ինչ տեսակ էին հասկանում իրենց պարգեւված «տեղական պետքերին համապատասխանող ռեֆորմներ» դարձվածքի

իմաստը: Եթե Աբդուլ-Համիդ²⁷ սուլթանը մի մարդախոշոր գազան շլիներ, այլ կիրառեր շինարար եւ խաղաղարար մի սկզբունք, եւ եթե նա կարողանար իր վարչական մեքենան այնքան բարեկարգել ասիական նահանգներում, որ հայերը հանգիստ ու ապահով ապրելու շատ հնարավորություններ ստանային, արդյո՞ք այսքանով սպառված կլինեին «տեղական պետքերը»: Ո՛չ: Հայ ազգային գործիչների ցանկությունը տեղական համեստ պետքերից ավելի հեռուն էր գնում:

Ահա նույն Մինաս Չերազը 1879թ. հրատարակած իր «Հայաստան եւ Իտալիա» բրոշյուրի մեջ պատմում է, որ Հռոմում ինքը, իբրեւ հայ պատվիրակության քարտուղար, գնաց իտալական արտաքին գործերի մինիստր կոմս Կորտիին ներկայանալու, բայց ստիպված եղավ երկար սպասել նախասենյակում: Այս սպասողական ճանճրույթը հենց այդտեղ՝ նախասենյակում, երիտասարդ եւ նորաթուխ հայ դիվանագետը փարատում է նրանով, թե մի օր էլ իտալական դեսպանը Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստրի նախասենյակում այսքան երկար կնստի՞ սպասելով, թե երբ ինքը ներս կընդունվի: Այս պարզապես

²⁷ Աբդուլ-Համիդ Բ (1842-1918) – Օսմանյան կայսրության վերջին բացարձակ միապետը (1876-1909), երկիրը հասցրեց տնտեսական, ֆինանսական, տարածքային կործանման: Նրա ժամանակն անվանվեց «գուլում» (բռնություն), ինքը՝ «արյունոտ, կարմիր սուլթան»: Իրականացրեց հայերի եւ հույների ջարդեր: Իշխանությունից հեռացվեց երիտթուրքական հեղափոխության (1908) եւ մակեդոնական զինվորական ապստամբության (1909) միջոցով: Մեռավ Կ.Պոլսում, բանտարկության մեջ, 1918թ. փետրվարի 10-ին:

ցույց է տալիս, թե հայերը սկզբից եւեթ՝ Սան Ստեֆանոյի օրերից, կարծում էին, թե իրենք այնքան շատ բան էին ստացել, որ կարող էին անկախ Հայաստան ստեղծել:

Հարցն իհարկե գաղափարը չէ, որ չի կարող մերժվել որեւէ ճկուն եւ կեղեքվող ժողովրդի: Հանցանք չէր, եթե հայն անկախություն երազեր այնպիսի մի ժամանակ, երբ նրա աչքի առջեւ կազմվում էր մի բուլղարական կիսանկախ իշխանություն, եւ մի շարք կիսանկախ պետություններ (Ռումինիա, Մերքիա) կատարյալ անկախություն էին ստանում: Ամբողջ հարցն այն է, որ հայերը չէին կշռադատում իրենց ձեռքին եղած միջոցները, իրենց ժողովրդի կացությունը Հայաստանի խորքերում եւ իրենց ստացած խոստումների իսկական արժեքը: Եվ ստեղծվում էր ողբերգական հակասություն. հայերի համար «տեղական պետքերը» առնվազն վարչական ինքնավարությունն էր, որի հետեւում, անշուշտ, կանգնած էր անկախությունը, մինչդեռ թուրքերի համար այդ «պետքերն» ամենաշատը պիտի նշանակեին վարչական-ոստիկանական վերակազմություններ, որոնց անհրաժեշտությունը նրանք ընդունում էին, բայց ասում էին, թե փող չունեն այդպիսի ռեֆորմներ իրագործելու համար:

Դ

Պատերազմից հետո կյանքը Շուշի քաղաքում միանգամայն կերպարանափոխվում էր: Մի արտասովոր կենդանություն եւ աշխուժություն էր մտնում: Որքան էլ որ հեռու էր պատերազմական դաշտը, բայց քիչ չէր այն շուշեցիների թիվը, որոնք դրամ էին աշխատել՝ այս կամ այն կերպ մասնակից լինելով պատերազմի հետ կապված առեստրին: Բայց միայն այդ չէր շուշեցու բարօրությունն ավելացնողը: Կար ավելի ուժեղ ու հորդառատ աղբյուր՝ արդյունագործական Բաքուն, որ օր օրի վրա հռչակվում էր իր նավթային հարստություններով եւ շարունակ իրեն էր քաշում գավառներն ու առանձնապես Շուշիին: Արդեն անուն էին հանել շատ շուշեցի դրամատերեր, եւ այս հանգամանքն ավելի էր սաստկացնում հոսանքն այդ քաղաքից դեպի Ապշերոնի նավթահորերը: Միայն քաղաքը չէր այդպես հեղաշրջված. գյուղը բռնել էր իր քայքայման ճամփան եւ մարդկային հորձանքներ էր ուղարկում Բաքու: Այդ զանգվածների մեծագույն մասն, իհարկե, սեւ աշխատանքի մեջ էր խրվում, դառնում բանվորություն: Բայց քիչ չէին եւ այնպիսի անհատները, որոնք «մարդ էին դառնում», այսինքն՝ հարստություն էին ձեռք բերում, մանր խանութպաններից բարձրանում էին մինչեւ արդյունաբերող-կապիտալիստ «ապերների» պատվավոր դիրքը:

Այս արդյունաբերական շարժումները շարժում էին եւ Շուշիի ճահիճը: Շոայլությունը, մեծամեծ կոչունքները, անընդհատ բացօթյա քեֆերը վկայում էին, որ այս քաղաքում կուտակումներ են գոյանում: Երգն ու նվագածությունն ամեն կողմ էր. Շուշին ասիական երաժշտության ամենանշանավոր կենտրոնն էր դառնում: Եվ այս հոչակը ստեղծողներն էին թե՛ հայերը եւ թե՛ թուրքերը, որոնց սերտ գործակցության մեջ միացնում էր արվեստը:

Ես չեմ կարող ասել, թե այսքանով էլ սպառվում էր իմ հայրենի քաղաքի վերակենդանությունը: Հզոր թափով առաջ սլացող արդյունաբերությունը կատարելագործված հաղորդակցություն էր բերում, եւ երկաթուղին Թիֆլիսից դեպի Բաքու էր ձգվում: Կուլտուրական զարթնումի, հասարակական բարձրացած տրամադրության մթնոլորտ էր ծավալվում Ռուսաստանում եւ Կովկասում: Եվ ահա, մեր գավառական խուլ անկյունն էլ նույն այդ խոշոր շարժման մեջ էր մտցվում: Գործունյա, առաջավոր երիտասարդություն էր խմբվել Շուշիում՝ գլխավորապես թեմական դպրոցի շուրջը: Նոր ժամանակ էր սկսվել: Ամենից առաջ այդ ժամանակը խոսում էր տեղական մի հատիկ տպարանի միջոցով: Շուշիում առաջ էլ կար տպարան, բայց հրատարակվում էին Սաղմոս, ժամգրքեր, Ավետարան: Իսկ ա՞յժմ: [Այժմ] տպվում էին [Չոն] Դրեպերի թարգմանությունը²⁸, Ալֆոնս Դոդեի, [Հենրիկ]

²⁸ Ամերիկացի պատմաբան, քիմիկոս, բժիշկ, մարդաբան, լուսանկարիչ, Լուսնի առաջին լուսանկարի հեղինակ Չոն Վիլյամ Դրեպերի (1811-1882)

Մենկելիչի հայրենասիրական վեպիկները:

Ինձ այդ տպարանում սրբագրողի պաշտոն տրվեց, եւ ես այդտեղ է, որ շփվեցի գործող երիտասարդության հետ: Եվ մի օր իմ առջեւ է դրվում մի խոշոր հատորի սրբագրություն: Դա Բաֆֆու «Խենթն» է, որ նոր է տպվել «Մշակի» մեջ եւ այժմ արտատպվում է առանձին գրքով: Շատերն էին կարդացել «Մշակի» մեջ, չէինք կարդացել միայն շարող գրաշարը եւ ես՝ սրբագրողս: Բայց շատ շատերը կան, որոնք մեր երկուսիս ետեւից պիտի կարդան: Չմայված էինք. ո՛չ, ավելի ճիշտն ասեմ, կախարդված էինք երկուսս էլ: Քանի-քանի անգամ կարդացի, վեց թե յոթն անգամ, եւ դարձյալ չէի կշտանում: Գիրքը դուրս թողնվեց տպարանից եւ հավեց, սպառվեց մի քանի շաբաթվա ընթացքում: Սա մի անսովոր հայերեն գիրք էր: Երբեք եւ ոչ մի հայերեն գիրք այդպիսի համատարած չափերով, այդքան խոր կերպով դյուրօրէի ազդեցություն չէր գործել հայ ստորի վրա: Ծնվում էր նոր շարժիչը՝ հայդուկային գրականությունը:

Այս դեռ վեպն էր: Իսկ Գամառ-Քաթիպան²⁹ իր երգերո՞վ: Շուշի եկավ Պետրոս Աղամյանը: Ես բախտ եմ ունեցել տեսնելու նրա «Համլետը»: Բայց կարող եմ

աշխատություններից ոուսերեն են թարգմանվել «Եվրոպայի բանական զարգացման պատմություն» եւ «Գիտության եւ կրոնի հակամարտությունները» գրքերը:

²⁹ Ռափայել Պատկանյան (1830-1892) – Հայ նշանավոր գրող. մոսկովյան իր ուսանողական ընկերների (Գ.Քանանյան եւ Մ.Թիմուրյան) եւ իր անուն-ազգանունների կրճատմամբ 1852-ին կազմվել է «Գամառ-Քաթիպա» ընկերությունը, որը հրատարակել է հիմնականում Ռ.Պատկանյանի գործերը:

վկայել, որ Համլետ-Ադամյանն այնպիսի տպավորություն չթողեց հանդիսականների վրա Համբարձում-աղայի թատրոնական դահլիճում, ինչպիսին թողեց մյուս օրը կլուբի դահլիճում, երբ դուրս եկավ երկար, սեւ սերթուկ հագած Ադամյանը եւ արտասանեց Գամառ-Քաթիպայի մի քանի ոտանավորները: Մինչ այժմ էլ թվում է, թե պահել են ականջներիս մեջ մեծ արվեստագետի շեշտերն ու հնչյունները.

Տո՛ր, սիրական, քակեն ձեռքիդ պալուները, արձակեն,
Եվ այդ թուլիկ աջիդ մեջը մի պողպատե սուր դնեն,
Ստրուկ գնա՛ արյան դաշտը, վերադարձի՛ր
ազատված...

Կամ թե՛

Հագիվ լըրացավ քսան եւ մեկ տարիս,
Աղվամազ բըսավ երես ու ծնոտիս...
Տվե՛ք ինձ սարեր՝ սարեր կործանեն,
Ծառը արմատով գետինեն հանեն,
Սուր ակռաներովս երկաթ կը ծամեն,
Մեջըս այդքան ուժ, ասեք՝ ի՞նչ անեն...

Հայկական սնապարծությունը կամ, ինչպես ասում են երեսանցիք, լոպպագությունը, լեռնացել էր Մասիսի չափ: Գրիգոր Արծրունին³⁰ հայ լիբերալիզմի փայլուն

³⁰ Գրիգոր Արծրունի (1845-1892) – 1870-1880-ականների հայ իրականության

ներկայացուցիչը, ազգային շովինիզմը հասցրել էր կոչման աստիճանին: Նա առաջարկում էր, որ հայերը կուլտուրապես ձուլեն իրենց հետ [տարածաշրջանի] մյուս բոլոր ազգություններին, մանավանդ թուրքերին եւ քրդերին: Բոլոր ոչ հայ ազգություններին խորհուրդ էր տալիս դեն ձգել իրենց մայրենի լեզուն եւ ընդգրկել հայերենը, ինչպես ավելի բարձր կուլտուրական հասկություններ ունեցող մի լեզու. թուրքերին խորհուրդ էր տալիս թողնել արաբական անհարմար այբուբենը եւ գործածել հայերեն տառերը: Թուրք լրագրերն աղմուկ էին բարձրացնում այս տեսակ հայտարարությունների դեմ՝ ասելով, թե հայերը բուլղարներից էլ վտանգավոր թշնամիներ են, որովհետեւ բուլղարները զենքով էին ապստամբում թուրքերի դեմ, իսկ հայերն առանց զենքի են գործում՝ աշխատելով զրկել թուրքերին ու քրդերին իրենց կրոնից ու լեզվից եւ այդպես կուլ տալ նրանց:

Հայդուկային գրականության հետ դեպի իրենց էին քաշում եւ այն դեպքերը, որոնք տեղի էին ունենում Թուրքահայաստանում: 1880-ի ամռանը Վասպուրականում ընդհարում պատահեց հայ գյուղացիների եւ քրդերի միջեւ:

ամեններեւելի դերակատարը, ազնվական, Թիֆլիսի առաջին քաղաքագլխի որդին, քաղաքատնտեսության եւ փիլիսոփայության դոկտոր, հայ լիբերալիզմի առաջատար գաղափարախոսը, հայկական կյանքի վրա անգերազանցելի ազդեցություն ունեցած թերթի՝ «Մշակի» (1872) հիմնադիրը: Նրա թերթում են տպագրվել արեւելահայ գրեթե բոլոր խոշոր հեղինակները: Լեոն եռահատոր ուսումնասիրություն է գրել նրա մասին (Թիֆլիս, 1902-1905): Իրենց հուշերում նրան մեծ տեղ են հատկացրել Արծրունու ժամանակին անդրադարձած բոլոր հուշագրողները:

Հայերը քաջաբար դիմադրեցին քրդական հարձակմանը եւ կռիւի մեջ 70 հոգի սպանեցին քրդերից: Այս դեպքն անշափ ուռճացվեց «Մշակի» էջերում եւ ստացավ մի մեծ ապստամբական շարժման կերպարանք: Հայերը որպէս թե կռվում էին նեստորական ասորիների հետ միացած: Իգդիրից ստացված մի հեռագիր հայտնում էր, թե ապստամբներն արդեն տիրացել են Վանի բերդին: Մինչդեռ իրականության մեջ ոչ միայն այդպիսի բան չկար, այլ, ընդհակառակը, սկսվել էր չափազանց վտանգավոր մի քրդական շարժում, որ միացրել էր առանձին, նույնիսկ իրար թշնամի ցեղերին՝ միացյալ ուժերով ընդհանուր արշավանքներ վարելու համար: Շարժումը դեռ բացորոշ հակահայկական կերպարանք չունէր, բայց թուրքաց կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր, որ շարժումն ստանա այդտեսակ ուղղություն:

Այս շարժումների եւ մեծամեծ խմորումների միջոցին էր՝ 1880-ի ապրիլին, որ Անգլիայում պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ հաղթություն տարավ ազատամիտների³¹ կուսակցությունը, եւ Գլադստոնը կառավարության գլուխ անցավ: Այս մի խոշոր հաղթանակ էր համարվում եւ հայերի համար: Պահպանողական

³¹ Ժամանակակից քաղաքական տերմինաբանությամբ՝ «ազատամիտ» բառի փոխարեն հարկ էր կիրառել «ազատականը», թեեւ չենք ուղղել: Լեոն այս որակումն օգտագործում է եւ՝ Անգլիայի լեյբորիստական, եւ՝ Անգլիայի լիբերալ (ազատական) կուսակցությունների համար: Գլադստոնը նախապէս ներկայացրել է լեյբորիստական, հետո՝ լիբերալ կուսակցությունները: Լեյբորիստ էր նաեւ Ռոզբերին, որին եւս Լեոն անվանում է ազատամիտ:

կուսակցությունը գործել էր իբրևի հայերի ռիսերիմ թշնամի՝ սկսած Սան Ստեֆանոյից, եւ հասցրել էր իր այդ վարմունքն այն աստիճանին, որ իր պաշտոնական հարաբերությունների մեջ շնջել էր անգամ «Հայաստան» անունը եւ փոխարինել «Քուրդիստան»³² անունով՝ ահագին հուզմունք եւ անբավականություն պատճառելով Կ.Պոլսի հայությանը: Այժմ չկար այդ թուրքամոլ կուսակցությունը, այժմ Գլադստոնն էր՝ այդ «մարդասեր մեծ ծերունին», Անգլիայի ղեկավարը, եւ նրա գործողություններն առաջ ու առաջ Հայոց հարցի լուծմանն են նվիրվելու:

Եվ իրավ, ամռանը Գլադստոնը համաձայնություն է կայացնում մյուս մեծ պետությունների հետ, եւ Կ.Պոլսի վեց դեսպանները, ցույց տալով այն սկզբունքները, որոնց վրա հիմնված պիտի լինի այդ բարենորոգումը, հավաքական մի հուշագրով պահանջում են թուրքաց կառավարությունից անհապաղ իրագործել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը: Թուրքաց կառավարությունն իր սովորական եղանակով պատասխանեց այդ պահանջին՝ ձգձգումների եղանակով: Տեղի ունեցան դիվանագիտական գրագրություններ, եւ ի վերջո սուլթանի կառավարությունը մերժեց մեծ պետությունների հավաքական պահանջը՝ իր համար հիմք բռնելով այն հանգամանքը, որ հայերն ասիական Թուրքիայի

³² Արեւմտյան Հայաստանի մի հատվածին (այսօր արդեն՝ ողջ Արեւմտյան Հայաստանին) եւ Իրաքի հյուսիսին քրդերի կողմից տրվող անվանում, որ կիրառել եւ կիրառում են նաեւ ոչ քրդերը. «Քրդստան», «Քրդիստան», «Քուրդստան» ձեւերից նախընտրել ենք ներկայումս ընդունված «Քուրդիստանը»:

ոչ մի կողմում ազգաբնակչության մեծամասնություն չեն կազմում: Այսքանով էլ վերջացավ Գլադստոնի միջամտությունը: Եվ երեսան եկավ դառն իրողությունը. այն, որ Անգլիան բարյացակամ, գրեթե հայասեր կուսակցության կառավարության ժամանակ էլ մնում էր նույն գիշատիչ, խորամանկ Ալբիոնը:

«Մեծ մարդասերն» իր այս կիսատ գործով ավելի մեծ վնաս էր հասցնում հայերին, քան նույնիսկ պահպանողական մինիստրությունն իր բացարձակ թուրքամոլությամբ, որովհետեւ Գլադստոնի քայլը թուրքերին սաստիկ գրգռում էր հայերի դեմ, իսկ վերջիններիս մեջ չափազանցրած ակնկալություններ արժարժում եվրոպական միջամտության նկատմամբ՝ այսպիսով ավելացնելով կովելու եւ պահանջելու համատվճռականությունը: Այս պատճառաբանությունը, որով ամրապնդել էր թուրք կառավարությունն իր մերժողական պատասխանը, այն է՝ հայ ժողովրդի փոքրամասնություն կազմելը, դառնում էր այն մշտական եւ անխախտ կովանը, որի վրա հենվելով՝ թուրքերը պիտի ազատություն սպասեին Հայոց հարցի պատճառած ցավից: Պակասեցնել հայերի թիվը ոչ միայն թղթի վրա, այլեւ իրականության մեջ. սա դառնում էր մի քաղաքական սիստեմ, որ թուրք կառավարությունը ծրագրում էր իրագործել քրդերի ձեռքով:

Թուրքիան երկու ձեռքով բռնեց 1880-ին ծայր տված քրդական շարժումից: Կ.Պոլսի թուրք մամուլը հրճվանքի մեջ էր. Եվրոպային սպառնում էր քրդական

շարժումով: Եվ բոլորովին հարկավոր չհամարելով որեւէ գաղտնասպահություն՝ բացարձակ կերպով հայտարարում էր, թե Թուրքիան 61-րդ հոդվածը կոչնչացնի քրդերի նիզակներով, թե հայերը պիտի լռեն, իրենց համար առանձին պահանջներ չպիտի անեն, ապա թե ոչ՝ նրանց դես կկանգնեցվի ամբողջ միացած քրդությունը: Հայերն, իհարկե, կարդում էին թուրք կառավարության ներշնչումներով շաղախված այս ասիվոր սպառնալիքները... Ոչ միայն կարդում էին, այլև հայ լրագրերը վիճում էին թուրք լրագրերի հետ: Գոյություն ստացավ մի երկարատեւ եւ կրքոտ բանավեճ, որ այսօր էլ վկայում է, թե որքան միամիտ ու անպատրաստ էին հայերն այս վերին աստիճանի լուրջ կենսական հարցի մեջ: Հայ-թուրքական հարաբերությունների մեջ առաջնակարգ եւ վճռական դեր էր հատկացվում քրդերին: Թուրք պաշտոնյաներն անդադար պրոպագանդա էին մղում նրանց մեջ՝ գրգռելով նրանց կատաղի ատելությունը հայերի դեմ: Հայկական հարցը բացատրվում էր նրանց այն մտքով, թե հայերն ուզում են իրենց համար թագավորություն ստեղծել ու ստրկացնել քրդերին, թե այս վտանգից ազատվելու մի ճանապարհ միայն ունեն քրդերը՝ կոտորել հայերին:

Այս հանգամանքը թաքուն չէր մնում հայ ղեկավարող մտավորականությունից: Տեսնում էին քրդության լեռնացող վտանգը՝ իբրեւ գործիք թուրք կառավարության ձեռքին, բայց ի՞նչ էին անում: Երբեմն լսվում էին նրանց միջից ձայներ, թե հայերը կոպիտ, գինական կոիվ չպիտի

մղեն քրդերի դեմ, այլ պիտի նրանց վրա ներգործեն կուլտուրական միջոցներով, պիտի դաստիարակեն նրանց, ուսում տարածեն նրանց մեջ: Սա, իհարկե, ուժեղ եւ էական միջոցն էր քրդերին շեզոքացնելու համար: Բայց ցավն այն էր, որ հայ ազգայնականները հայ-քրդական բարեկամությունն այն մտքով չէին հասկանում, թե երկու դարավոր դրացի ազգերը համահավասար անդամներ պիտի լինեն այդ մերձեցման մեջ, թե պիտի հարգվեն ազգային առանձնահատուկ արժեքները:

Ո՛չ, քրդերին ուզում էին ենթարկել հայկական կուլտուրային՝ նրանց այս միջոցով ապագայնացնելու, հայերի հետ ձուլելու համար: Այս խոսքերը խոսք էլ մնացին: Ոչինչ գործ չկազմակերպվեց: Քրդությունը թուրք կառավարությանն էր պատկանում: Իսկ հայերն այս ահեղ օյինի դեմ հանում էին միեւնոյն խղճուկ միջոցները՝ դիմում Եվրոպային եւ հայդուկային կոիվ: 1880-ին Վանի առաջնորդ Խրիմյան Մկրտիչ³³ արքեպիսկոպոսն անգլիական հյուպատոսին ուղարկած իր նամակի մեջ

³³ Մկրտիչ Ա Վանեցի Խրիմյան Հայրիկ (1820-1907) – Ժողովրդի կողմից ամենասիրված Ամենայն հայոց կաթողիկոսը Հայ եկեղեցու ողջ պատմության ընթացքում, սեծարվել է «Հայրիկ» պատվանվամբ: 1868-ին օծվել է եպիսկոպոս, 1869-73թթ. եղել է Կ.Պոլսի պատրիարքը, 1892/93-ից՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Ղեկավարել է Բեռլինի կոնգրեսին մասնակցելու մեկնած հայկական պատվիրակությունը: Հայտնի «թղթե շերեփ» արտահայտության հեղինակն է: Հիասթափվելով քրիստոնյա երկրների խաղերից՝ փարել է ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարին: Ծավալել է նաեւ ուսուցչական, հրատարակչական, քարոզչական, բարեգործական բոլոր գործունեություն:

ասում էր, թե այժմ այլևս ոչ մի կասկած չկա, որ Հայկական հարցի հետ բարձրանում է քրդական հարցը, որ կառավարության խրախուսանքներով ձուլվում է մի քրդական ընդհանուր շարժում՝ ընդդեմ հայերի:

Այս թուղթը՝ հուսահատական մի ճիշ, արժանանում էր միայն անգլիական «Կապույտ գրքի»³⁴ մեջ տպվելու պատվին: Մի հանգամանք, որն իհարկե չէր ազատում գավառական թշվառ եւ անգեն հայությանը մինչեւ ատամները զինված քրդության դեմ հանդիման կանգնած լինելու դժբախտությունից:

Հայ դեկավարող մտավորականությունն, այսպիսով, չէր կարող արդարանալ անգիտությամբ: Ամեն ինչ կատարվել էր օրը ցերեկով, բացահայտորեն, նրա աչքերի առջև: Թուրք մամուլի սպառնալիքները հայտնվում էին իբրեւ կառավարական հաղթանակող ծրագիր: Ոչինչ խրատ չէր վերցվում այս խոշոր հանգամանքից, որ ապագա էր ցույց տալիս, զգաստություն էր հրահանգում:

Ու բացվում էր մի այսպիսի հանդիսարան: Թուրքիստանի եւ Հայաստանի լեռներից առաջ էին քաշվում, շարժման մեջ էին դրվում Քսենոփոնի³⁵ ժամանակներից իրենց քաջությամբ, կովարարությամբ ու գիշատիչ հակումներով

³⁴ Արտաքին աշխարհին վերաբերող անգլիական պաշտոնական տեղեկագիր-ժողովածու: Ֆրանսիականը՝ «Դեղին գիրք», ռուսականը՝ «Նարնջագույն գիրք»:

³⁵ Քսենոփոն Աթենացի (Ք.ա. 430-355) – Հին հույն պատմիչ եւ մտածող, նրա «Անաբասիս» եւ «Կյուրոպեդիա» աշխատություններում հարուստ տվյալներ կան հին հայերի, ինչպես նաեւ քրդերի մասին:

քաշածանոթ կիսավայրենի ցեղեր՝ ոգետրված թալանելու եւ կոտորելու կատարյալ ազատությամբ: Իսկ նրանց դեմ հանդիման հյուսիսից ու արեւելքից գնում էին հատուկորո մարդիկ, մեծագույն մասամբ պատանիներ՝ հաճախ ոչ միայն առանց զենքի, այլեւ առանց մի կտոր հացի իրենց մախաղում:

Ովքեր էին դրանք: «Խենթը» կարդացողներ, ամեն օր հանդիսավորապես «Ձեռքերս կապած, ոտքերս շղթա, Եվրոպան կասե՛ հե՞ր չելաք ոտքի» արտասանողները եւ երգողները: Վեպը եւ ոտանավորը խենթացնում էին մարդկանց, սար ու ձոր գցում: Ամենից առաջ «Խենթը» շարող գրաշարն էր, որ ինձ խոստովանաբար ասաց, թե գնում է, եւ ուրիշ գնացողներ էլ կան: Եվ իրավ, նա գնաց: Ձմեռվա մի շատ ցուրտ գիշեր, ժամը 2-ին ես տուն էի գնում մի կոշունքից: Շուկայի հրապարակում մեծ խարույկ էր վառված եւ նրա առջեւ իմ լավ ծանոթ գիշերապահն էր նստած՝ ձեռքին մի գիրք: Մոտենում եմ, բարեւում, նա հագիվ է կարողանում կտրվել գրքից եւ ինձ ասում է՝ ցույց տալով «Խենթը». «Ա՛յ գրիք... Երեք ժամ է՝ կարդում եմ, եւ այնքան հափշտակված եմ, որ չեմ կարողանում վեր կենալ, իմ շրջայցը կատարել, ո՛վ գիտե, գուցե արդեն գողերը կոտորատել են խանութների դռները»: Վեր կացավ, քայլեց ինձ հետ: Նա ուզում էր Վարդան դառնալ՝ Րաֆֆու հերոսը: Եվ մի քանի օր անց գիշերապահի շող խարույկի առջեւից անհայտացել էր մեր Արությունը: Նա էլ գնաց:

Այս, եթե կուզեք, կարելի էր անվանել շարժում:

Բայց այն կազմակերպված չէր, չունեի ղեկավարներ: Տանողները միայն գրքերն էին, Բաֆֆին, Գամառ-Քաթիպան, մասամբ եւ Գրիգոր Արծրունին: Ամբողջովին մի գրքային հեղափոխություն: Հարցնեիր գնացողին, նա ո՛չ ճանապարհ գիտեր, ո՛չ ուղղություն: Նրա ուղեղի մեջ միայն մի դրություն էր տեղավորվում. կա սահմանված մի բան՝ հասնել այդ բանին, անցնել նրա մյուս կողմը: Հետո՞: Այս հետոն արդեն շատ էր մութ: Շատերը, ո՞վ գիտե, գուցե այն հավատին էին, թե գնում են «Խենթի» ծերունի Խաչոյի մոտ ձվածեղ ու գունջի մածուն ուտելու, մինչեւ որ կգա «արյունածարավ, գոված Եվրոպը» եւ Վարդանի երազը կդառնա օրվա փաստ:

Սո՛ւրբ որգետրություն՝ ասում էին այն ժամանակները: Սուրբ երեխայություն՝ն՝ պիտի ասեն հետագա ժամանակները:

Ես իմ փորձով վկայում եմ, որ այդ իսկապես երեխաների ոգետրություն էր: Ես եւ ինձ պես հարյուրավորները՝ հասակով էլ երեխաներ էինք: Բայց ի՞նչ կասեք նրանց մասին, որոնց մեղք կլինեի երեխա անվանել, որոնք մագով-միրություն մարդիկ էին եւ մեզանից երկու, գուցե եւ երեք անգամ ավելի էին մեր մոլորակի հետ պտույտներ արել արեգակի շուրջը: Երեխայությունը հասակի խնդիր չէ. լինում են սպիտակահեր երեխաներ: Երեխայության դրությունը միայն անհատներին չէ հատուկ: Լինում է եւ հավաքական, զանգվածային երեխայություն: Այս դրության մեջ հայ ժողովուրդը խարխափեց ամբողջ քառասուն եւ հինգ

տարի՝ չկարողանալով ճանաչել աշխարհի շարն ու բարին։

1880-ական թվականների գլադստոնյան փորձը պետք է լավ խրատած լիներ հայկական երեխայությանը՝ պարզ ցույց տալով նրան, որ Անգլիան Անգլիա է, եւ ոչ մի նշանակություն չունի, թե ով է այսօր նրա առաջին մարդը. Գլադստոն, Սոլսբերի, Բիկոնսֆիլդ, որոնք անուններ են՝ փոփոխական, հեղեղուկ, անկայուն։ Անփոփոխ անգլիական արշինն է, եւ նրան ծառա ու սպասավոր են ամենքը, անգամ «մարդասերները»։ մեծ լինեն նրանք, թե փոքր, միեւնոյն է։ Գլադստոնը 1880-ին բոլորովին հայ ազգի գեղեցիկ աչքերի պատճառով չէր Հայկական հարցը դիվանագիտական գրագրության առարկա դարձնում։ Անգլիական իմպերիալիզմն այդ միջոցին պատրաստվում էր հափշտակել Եգիպտոսը եւ սուլթանին վախեցնելու, նրա բերանը կապելու համար էր շահագործում դժբախտ 61-րդ հոդվածը, ինչպես նաեւ մի քանի այլ հարցեր, որոնք վեճի տակ էին Բեռլինի կոնգրեսից ի վեր։ Հազիվ մի քայլ արած՝ Գլադստոնը ետ քաշվեց, լքեց իր ձեռնարկույնը՝ ասելով, թե մյուս պետությունները համաձայն չեն հարկադրական միջոցներ ձեռք առնել Թուրքիայի դեմ, իսկ Անգլիան միայնակ չի կարող ոչինչ անել։ Սրանով «մեծ մարդասերը» իմաստության դասեր էր տալիս սուլթան Համիդին՝ հավատացնելով սրան, որ Հայկական հարցի շրջանում եվրոպական համաձայնություն չի կարող գոյանալ, եւ որ նա կարող է իրեն ազատ զգալ։

Բայց ճիշտ էր արդյոք, թե Անգլիան միայնակ գործել չէր

կարող: Ճիշտ չէ՛ր: Անգլիան առանց մի րոպե տատանվելու՝ միայնակ գործողություններ կարող էր կատարել, եթե միայն այդպես պահանջեին անգլիական կապիտալիստների շահերը: Եվ իրավ, Հայոց հարցի մեջ հապճեպ փախուստի մատնված Գլադստոնը քիչ անց անգլիական նավատորմը կանգնեցրեց Ալեքսանդրիայի առաջ եւ «մարդասիրաբար» ռմբակոծեց այդ մեծ ու հռչակավոր նավահանգիստը, հափշտակեց Եգիպտոսը:

Պարզ է եւ հստակ: Հայկական հարցի մեջ Գլադստոնի վարմունքը բացարձակ թշնամական եւ աղետաբեր էր հայ ժողովրդի [համար]: Հայ-թուրքական հարաբերությունները անհաշտ-թշնամական են դառնում հենց 1880-ի դեսպանական հավաքական հուշագրից հետո: Այդ ժամանակ է, որ որոշվում է թուրքահայության վիճակը՝ բնաջնջում: Բազմահռչակ անգլիական պետական գործիչը բնավ էլ չէր մտածում այս մասին, երբ փախուստի էր դիմում թուրք դիվանագետների առջեւ: Իսկ հայե՞րը: Հասկացա՞ն նրանք անգլիական «հայասիրության» իսկական արժեքը: Հասկացա՞ն, թե ինչ է Գլադստոնը:

Չհասկացան: Գլադստոնը նրանց համար մնաց դարձյալ «մեծ մարդ», «հայասեր»: Ահա նա կհեռանա մինիստրական պաշտոնից, կդառնա մասնավոր մարդ եւ պառլամենտի նիստերում ու միտինգների մեջ քար ու երկաթ կաղա Թուրքիայի գլխին, անեծք կկարդա, հայ ժողովրդի պաշտպանությունը կպահանջի անպատասխանատու ճառերի մեջ. եւ այսքանը բավական

կլինի հայ երեխայությանը համոզելու համար, թե հենց այս ճառերով էլ Հայկական հարցը լուծված կլինի: Բայց ոչինչ եւ ոչ մի բան չէր լուծվում: Լոնդոնը Լոնդոն էր մնում՝ համաշխարհային գիշատիչ բանկ, իսկ Մուշի դաշտը լլկանքների, լացի եւ աղետի դասական հայրենիք:

1880-ի հուշագրերից հետո հայկական հարցը եվրոպական դիվանա գիտության կողմից մատնվեց կատարյալ մոռացության: Ի՞նչ անեին հայ գործիչները, որ լավ լիներ: Նրանք զբաղվեցին մի հոգսով, այն է՝ աշխատեցին չլռեցնել Հայկական հարցը, աշխատեցին հիշեցնել «արյունածարավ, գոված Եվրոպին», թե հայեր կան, Հայոց հարց կա: Դիվանագիտական ճանապարհի վրա պարտված հայերը աշխատեցին հետզհետե ամրանալ հայդուկային հեղափոխության ճանապարհի վրա:

Այս հեղափոխությունն առաջին անգամ կազմակերպված շարժման շավիղը ստավ 1881 թվականի երկրորդ կեսից, երբ Էրզրումի մեջ գոյություն ստացավ «Պաշտպան Հայրենյաց» անունով գաղտնի ընկերությունը: Այստեղ մենք ռուսահայերին միացած ենք տեսնում թուրքահայերի հետ: Էրզրումում զինանոց շինվեց, տարածվեցին անդամագրման տոմսակներ: Ռուսահայերից Էրզրում գնաց, գաղտնի ընկերության հետ սերտ հարաբերություններ սկսեց այժմ գործերից քաշված ծերունագարդ բժշկապետ Բագրատ Նավասարդյանը³⁶:

³⁶ Բագրատ Նավասարդյան (1852-1934) – Ռուս-թուրքական 1877-78թթ. պատերազմին որպես բժիշկ մասնակցած կամավորական, Կովկասի հայոց

բարեգործական ընկերության հիմնադիրներից եւ պատվավոր նախագահ,
«Պաշտպան Հայրենյացի» հիմնադիրներից: Թիֆլիսում բացել է մասնավոր
հիվանդանոց, ուր չքավորների սպասարկումը կատարել է անվճար, Հայ
եկեղեցու գույքի բռնագրավման դեմ հակացարական ելույթների մասնակից,
որի պատճառով 1903-ին ձերբակալվել եւ աքսորվել է Անդրկովկասից. Բաֆֆու
«Խենթում» դարձել է գրական հերոս:

Ե

Եթե կար մի նպաստավոր հանգամանք, որ հովանավորում էր Հայոց հարցի առաջին խանձարուրային 3-4 տարիները, այդ այն համեմատական ազատությունն էր, որ գոյություն ուներ ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Թուրքիայում: Հայոց մամուլը Կ.Պոլսում եւ Չմյուռնիայում ազատ քննում էր հայ ժողովրդի անտանելի դրությունն ասիական գավառներում եւ պաշտպանում էր 61-րդ հոդվածը: Իսկ Ռուսաստանի մասին ավելորդ է խոսքն անգամ: Այստեղի հայության համար թուրքահայերի հարցը դարձել էր սեփական հարց, ամենաբարձր, նվիրական մտածմունքը, որ հետ էր մղել բոլոր մյուս հարցերը եւ լայն ժողովրդականություն էր ստացել բոլոր խավերի մեջ: 1879-1880թթ. սով էր Թուրքահայաստանում: Առաջին անգամ էր, որ այս առիթով հայ ժողովրդի մեջ երեւան եկավ հասարակական ինքնօգնության լայն կազմակերպում: Կ.Պոլսում կազմված «Սովելոց հանձնաժողովը» դրված էր եվրոպական դեսպանների հովանավորության տակ: Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ անկյուններում ժողովարարություն կատարվեց, եւ առաջին անգամ հանդես եկավ նոր ժամանակների մեծ ուժը՝ խոշոր գումարներ՝ կազմված ժողովրդական կոպեկներից³⁷: Սովալլուկ թուրքահայն առաջին անգամն էր իր

³⁷ Ռուսական դրամական նվազագույն միավորը:

բազմադարյան կյանքի մեջ օգնություն ստանում դրսի աշխարհից: Սա ցույց էր տալիս, որ նա իր դատով դարձել էր համազգային գգվանքի առարկա:

Հայկական հարցի հարուցած անօրինակ հասարակական շարժումների հայտարար նշաններն էին չորս տարվա խոշոր կուլտուրական նվաճումները՝ դպրոցական վերակազմություն, թատրոն, ուռճացած գրականություն, մամուլ, հրատարակչական եւ բարեսիրական հիմնարկություններ:

Եվ հանկարծ այս ամբողջ կենդանությունը կանգ էր առնում, խամրում էր: 1881-ից հետո սաստկացած ռուսական խավար ռեակցիան եղբայրացավ Թուրքիայում գլուխ բարձրացրած սուլթանական ռեակցիայի հետ: Եվ այս եղբայրացման առաջին գոհերից մեկը դարձավ հայությունը: Հալածանքներ, արգելքներ Թուրքիայում, նույնը՝ եւ Ռուսաստանում: Հայոց հարցին հավասարապես թշնամի են թե՛ Աբդուլ-Համիդ Բ-ն եւ թե՛ Ալեքսանդր Գ-ն³⁸: Հայոց պատմությունն արգելված առարկա հայտարարվեց Ռուսաստանում, իսկ Թուրքիայում ոչ միայն դա արգելվեց,

³⁸ Ալեքսանդր Գ Ռոմանով (1845-1894) – Ռուսական կայսր 1881-1894թթ., դադարեցրել է իր նախորդի բարեփոխումների ընթացքը, ներքին կյանքում անցել ռեակցիայի եւ վեիկլոռուսական շովինիզմի, խստորեն սահամանփակել է ռուսական ուղղափառությունից գատ մյուս կրոնները, մտցրել է խիստ գրաքննություն, փակել հրատարակչություններ, դատաստան տեսել ազատախոհության ցանկացած դրսեւորման հետ, «Ռուսաստանն ունի երկու դաշնակից՝ բանակը եւ նավատորմը» արտահայտության հեղինակ: Նրա օրոք երկիրը ոչ մի պատերազմի չի մասնակցել, որի շնորհիվ ստացել է «Խաղաղարար» պատվանունը:

այլեւ նույնիսկ «Հայաստան» անունը: Հեղափոխական տրամադրությունը մտավ ընդհատակ կամ տեղափոխվեց արտասահման: Բայց մի անգամ ընդգրկած գործողության եղանակը չլքվեց: Բաֆֆին կարողացավ լույս հանել իր երկհատոր «Կայծերը», որ նա անվանեց վեպ-ծրագիր: Ծրագիր էր այդ վեպն այն կողմից, որ պատկերում էր մի խումբ երիտասարդների, որոնք Պարսկաստանի Սալմաստ գավառից անցնում են Վանի եւ Մուշի կողմերը ինչ-որ խորհրդավոր առաքելությամբ, որի ինչ լինելը կարելի էր մակաբերել հեշտությամբ: Պայմաններն այլեւս այնպես չէին, որ կարելի լիներ ամենայն շիտակությամբ ծավալել հայդուկային կովի նկարագրությունը:

Եզոպոսյան լեզուն ավելի ակնարկներով էր կռահել տալիս, թե ովքեր են այդ Ասլանները, Կարոները, Սագոները եւ այլն: Դրանք, բացատրում էր հեղինակը, այսօրվա մարդիկ չեն, այսօր դեռ չկան, գոյություն չունեն, բայց վաղը, մյուս օրը կլինեն, դուրս կգան գործելու: Պետք է խոստովանել, որ Բաֆֆու տաղանդի ամենախոշոր հատկությունն այն էր, որ նա ըմբռնում էր օրվա տրամադրությունները, դրանք վերարտադրում գեղարվեստական պատկերների մեջ, որոնց միջոցով դնում էր հասարակական մտքի առաջ ոչ միայն տիպեր, այլեւ ամբողջ ծրագրեր: Այսպիսով Բաֆֆին ոչ միայն տաղանդավոր վիպագրող էր, սնված գլխավորապես Էժեն Սյուի եւ նրա նման ուրիշ բուլվարային ռոմանտիկներից, որոնք ավելի հեքիաթ էին տալիս, քան թե կյանք, այլեւ

հանդիսանում էր ռազմագետ-հրամանատար, որ ծրագրում էր մի ամբողջ ժողովրդական պատերազմ. մի պատերազմ, որ տասնյակ տարիների ընթացքում պիտի մղեր փոքրիկ, թույլ, ստրկության մեջ դարերով ընդարմացած հայ ժողովուրդը օսմանյան ահեղ բռնակալության դեմ:

Այս ռազմավարության համար նրա վիպած միջոցները, տակտիկան անխախտ մնացին, եւ ոչ ոք՝ թե՛ անհատներ եւ թե՛ ամբողջ բազմամարդ կազմակերպություններ, չկարողացան, ընդունակություն չունեցան մի նշանակալի փոփոխություն, մի արմատական նոր շեշտ մտցնել ռաֆֆիական ռազմավարական հատակագծի մեջ: Հագիվ թե կարելի լինի հավատալ, թե Բաֆֆին ճիշտ որ այդքան անսխալական համարեր իրեն: Իր կենդանության ժամանակ նա տեսավ միայն Էրզրումի «Պաշտպան Հայրենյաց» թույլ ու խեղճ կազմակերպությունը, որ նախքան կկարողանար մի որեւէ հեղափոխական գործ սկսել, ընկավ թուրք կառավարության ձեռքը եւ ոչնչացավ դատաստանական պատիժների միջոցով:

«Կայծերից» հետո Բաֆֆին ծրագիր-վեպեր չտվեց: Միակ թույլատրված միջավայրը, ուր նա կարող էր ծավալել իր ազգասիրական երեւակայությունները, մնում էր պատմությունը: Եվ նա իր «Սամվել» մեծ վեպի վրա էր աշխատում, երբ մեռավ 1888-ին: Սակայն նա ամուր հիմք էր դրել, հիմնել էր դպրոց: Եվ 80-ական թվականների հայդուկային գրականությունը միայն կերպարանափոխվում էր գրաքննական խարազանների ազդեցության տակ՝

չկորցնելով իր ներքին բովանդակությունը: Նատեղափոխվեց Թիֆլիսից Պետերբուրգ, ուր գրաքննական պայմանները մի քիչ ավելի նպաստավոր էին: Պետերբուրգի հայ ուսանողական կազմակերպությունն էր, որ էժանագին փոքրիկ ժողովրդական բրոշյուրների մի երկար շարքի հրատարակություն սկսեց: Այդ հրատարակություններն իրենց թեթևությամբ եւ դյուրագնությամբ (2, 3, 5 կոպեկ) թափանցում էին հայ ժողովրդի խորքերը մեծ քանակությամբ: Նրանք գրեթե բացառապես թարգմանական էին, եւ նրանց մեծագույն մասը վերաբերում էր բուլղարների հայդուկային հեղափոխությանը: Ո՞վ չի հիշում այդ բրոշյուրները: Ամեն մեկի շապիկը ներկայացնում էր հայ ընտանիք, ուր գիրք էր կարդացվում, եւ ընտանիքի հայրը աչքի էր ընկնում իր ահագին մոթալ փափախով: Իսկ վերնագրե՞րը՝ «Սարկավագ», «Ստեփան Կարաջա», «Ուրիշի գերեզմանի վրա առանց արտասուքի են լաց լինում» եւ այլն: Բոլոր այս պատմվածքները վերցված էին Իվանովի «Борцы и мученики за свободу Болгарии»³⁹ աշխատությունից, եւ նրանց մեջ հայ ընթերցողը գտնում էր մանրամասնություններ բուլղարական հեղափոխական կազմակերպությունների, կոմիտեների, հայդուկային շեթների⁴⁰, թուրքական հալածանքների ու խստությունների մասին: Հրատարակվեցին [Տոմաշ] Եժի⁴¹

³⁹ Ռուսերեն՝ «Բուլղարիայի ազատության մարտիկներն ու նահատակները»:

⁴⁰ Թուրքերեն՝ «ջոկատ», «հրոսակախումբ»:

⁴¹ Եժ Տոմաշ Թեոդոր (1824-1915) – Լեհ գրող, հրապարակախոս,

«Ուսկոկներ»⁴² եւ «Լուսաբացին» երկու խոշոր վեպերը՝ դարձյալ բալկանյան հեղափոխական կյանքից: Տրվում էին եւ ուրիշ ազգերի ազատագրական կռիվներից վերցրած պատկերներ: Նպատակը պարզ էր:

Պետերբուրգի ուսանողական կազմակերպության անդամներից երկուսը շուշեցի էին՝ Եփրեմ Տեր-Հակոբյան եւ Հմայակ Նազարյան: Ամառային արձակուրդներին, երբ նրանք գալիս էին Շուշի, եւ շատ հաճախ խոսակցություն էի ունենում նրանց հետ այս հրատարակումների մասին, եւ նրանք ինձ բացատրում էին իրենց եւ իրենց ընկերների հայեցակետը: «Պետք է, – ասում էին, – հեղափոխականացնել ժողովրդական մասսաները պատմական նմանությունների, անալոգիաների միջոցով: Ամենացայտուն խրատական անալոգիաներ տալիս է մեզ բուլղարական հեղափոխությունը, որ թե՛ շատ մոտիկ է մեզ ժամանակով եւ թե՛ հարուստ է թուրքահայերի կյանքը հիշեցնող պատկերներով: Մենք, – շարունակում էին երկու երիտասարդները, – թեեւ ինքներս ոչինչ չենք ասում, քարոզչություն չենք անում, բայց մեր տված գրականությամբ այն դաստիարակությունն ենք տարածում, որ թուրքահայերի ազատությունը կարող է այն կերպով լինել, ինչ կերպով եղել

ճանապարհորդ, 1848թ. հունգարական ապստամբության մասնակից, Համալեհականության շարժման հիմնադիր:

⁴² Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող հարավսլավոնական տարածքներից փախածներ (ուսկոկ – փախստական), ովքեր ապրում էին հողագործությամբ եւ տեղական բա(րին)ների գինվորական արշավանքներին մասնակցությամբ:

Է բուլղարների ազատությունը»:

Այս ճիշտ էր: Բայց այս դաստիարակության մեջ չափազանց շատ էր սպանիչ միակողմանիությունը: Հարցն այն բանի մասին չէր, որ թուրքահայերը տանջվում են բուլղարների նման, նույնիսկ նրանցից էլ մեծ չափերով: Հարցն այն էլ չէր, որ արյունարբու բռնակալության ճիրաններում ծվատվող մի աշխատավոր ժողովուրդ, որի 95 տոկոսը կազմում էր հողագործ գյուղացիությունը, պիտի աշխատի իրեն ազատելու համար: Այս բաների վերաբերմամբ ի՞նչ վեճ կարող էր լինել: Հարցը՝ զարհուրելի, սասանեցուցիչ հարցն այն էր, որ բուլղարների եւ հայերի ճակատագրի մեջ կար ահագին տարբերություն էլ: Բուլղարներին ազատողն այն փոքրիկ հայդուկային խմբերը չէին, որոնք թեւ կովում էին զարմանալի, անօրինակ հերոսությամբ, բայց միշտ էլ, վերջիվերջո, օսմանյան կանոնավոր բանակի ծանրության տակ պիտի ճնվեին: Բուլղարներին ազատողն այն համասլավոնական ուժեղ բռնկումն էր⁴³, որ հրդեհեց Ռուսաստանը եւ ցարական

⁴³ Անշուշտ, Լեոն ճիշտ է, սակայն մասամբ: Խնդիրն այն է, որ համասլավոնականությունը ընդամենը ռուսական հատուկ ծառայությունների միջոցով հետադարձ կապի սկզբունքով նետված օժանդակ միջոց էր, որով ռուս հասարակությանը ներշնչվում էր սեփական «պատմական առաքելության» մտածում եւ հոգեվիճակ՝ լեզիտինացնելու համար ինքնակալության ձգտումները, պատերազմի պատճառելիք հոգսերը եւ այլն: Իսկ բուլղարների հաղթանակն ապահովվեց, քանի որ այդպիսի չորս հզոր գործոն էին համընկել եւ կուտակվել մեկ կետում՝ ա) կայսրության գեոստրատեգիան եւ աշխարհակալական նկրտումները, բ) տվյալ պահի իրերի միջազգային բարենպաստ դասավորությունը՝ պայմանավորված

բանակները Թուրքիա նետեց:

Բուլղարական հայդուկները միայն պատրվակներ էին, որոնց ստեղծողն ու կազմ եւ պատրաստ պահողը Կ.Պոլսի ռուսաց հզոր եւ եռանդուն դեսպանն էր՝ գեներալ Իգնատևը: Ռուսաստանի սլավոնական կոմիտեներն էին, որ դրամ, զենք ու զգեստ էին հայթայթում բուլղար շեթեներին: Երկրի աշխարհագրական դիրքն էլ չափազանց բարերար էր: Հայդուկային շարժումները տեղի էին ունենում գլխավորապես Բալկանյան լեռներում: Հենց որ շեթեները նեղ տեղ էին ընկնում թուրք զորքերի գործողությունների հետեւանքով, նրանք փախչում էին մինչեւ Դանուբ գետը եւ ապահով ապաստան, օգնություն էին գտնում նրա մյուս ափին: Հայ պահպանողականները, հակառակելով հեղափոխական շարժման կողմնակիցներին, ասում էին, թե թուրքերը կջարդեն հայերին, բայց դրանով միայն հեզնական ժպիտ էին պատճառում հեղափոխականներին: Չէ՞ որ սրանք [հեղափոխականները] շատ լավ գիտեին, որ 1876թ. բուլղարական կոտորածներն ընդհանուր վրդովմունք առաջացրին Եվրոպայում, առաջ քաշեցին Գլադստոնին, որի ճառերը Բուլղարիայի ազատության հիմքը դրին:

Այս այսպես ասվում էր: Բայց իրականությունն այն էր, որ Գլադստոնի ճառերն ու գրությունները միայն համակրական զգացմունքներ զարթնեցրին, որոնք սակայն ուժ չկազմեցին:

Եվրոպական գերտերությունների շահերով, գ) բուլղար ժողովրդի պայքարը գ) ուղղափառ ռուսներին ներշնչված գաղափարախոսական պատրաստվածությամբ պայմանավորված ամեն կարգի օգնությունը:

Այնպես որ, թուրքական գազանությունների պաշտպան Բիկոնսֆիլդի մինիստրությունը ոչ միայն չընկավ, այլ գգալով իր ուժը՝ շարունակեց մաքառել Ռ-ուսաստանի դեմ՝ Թուրքիան պաշտպանելու համար, իսկ երբ ռուս-թուրքական պատերազմի հետեւանքով ստեղծվեցին պայմաններ, որոնք սպառնում էին Լոնդոն-Սիթիի⁴⁴ գրպաններին, Գլադստոնը բոլորովին լքվեց ու մենակ մնաց, իսկ այն հասարակությունը, որ մի ժամանակ ծափերով էր ծածկում Գլադստոնի անեծքները թուրքերի հասցեին, այժմ գնաց Բիկոնսֆիլդին պաշտպանելու, որպեսզի պաշտպանված լինի անգլիական բանկերի պարտապան Թուրքիան:

Բուլղարիան ազատողը Գլադստոնը չէր, այլ այն ծանր ու արյունահեղ պատերազմը, որ Ռ-ուսաստանից միջոցներ էի հարյուրհազարավոր մարդիկ խլեց:

Ահա ինչեր էին ծածուկ մնում հայ ընթերցողից՝ պատմական անալոգիաները դաստիարակչական ուժից չզրկելու համար:

Գոնե հաշվի առնեին այն հարաբերությունները, որոնք ստեղծվել էին ազատարար Ռ-ուսաստանի էլ նրա ազատած Բուլղարիայի միջեւ: Մեկը չէր գտնվում, որ լայն, բազմակողմանի լուսաբանություններով խախտեր հայ իրականության մեջ հաստատվող հիվանդոտ ու մահացնող միակողմանիությունը: Ալեքսանդր Գ-ի կառավարությունը կատաղի թշնամի էր առհասարակ որեւէ ազգի

⁴⁴ Լոնդոնի պատմական միջուկը, որ համաշխարհային առանցքային ֆինանսական կենտրոններից էր եւ է:

ազատագրական շարժման, բայց մասնավորապես թշնամի էր հայկական շարժման եւ Հայոց հարցի լուծման, որովհետեւ չէր ուզում մի նոր «ապերախտ» Բուլղարիա⁴⁵ ստեղծել Ռուսաստանի ասիական սահմանի վրա: Իսկ մեզ ասում էին՝ Հայկական հարցը շատ նման է բուլղարական հարցին եւ նրա նման էլ պիտի լուծում ստանա: Ու Բաֆֆու գծագրած հայդուկային աշխարհավարությունը գնալով խորացնում էր իր արմատները հայկական ընթոնողության մեջ՝ այդպիսով շինական պատերի մեջ դնելով մշակվող գիտակցությունը:

Փաստերը ոչ միայն չէինք ուսումնասիրում առարկայի ստեղծած ամբողջ լրջությամբ, այլ աշխատում էինք ազատել մեր օձիքը դրանց ձեռքից՝ փախչելով դրանցից: Կատաղի թշնամությամբ լցված ցարական Ռուսաստանն այն անհեթեթ վիշապն էր, որ ծառացել էր մեր դեմ: Իսկ մենք վճռում էինք Հայոց հարցը լուծել տալ ոչ միայն առանց դրան [հաշվի առնելու], այլեւ հակառակ դրան: Սա մի աներեւակայելի անմտություն էր: Բայց մեր քաղաքական մանկությունը մակաբերում էր, թե դա միանգամայն հնարավոր է: Բավական էր [համարվում] միայն տեղափոխել Հայկական հարցի պրոպագանդան Եվրոպա: Եվ ծրագրում էին հիմնել այնտեղ մի մեծ քաղաքական թերթ ու նրա խմբագրությունը հանձնել

⁴⁵ Ռուսաստանը կամենում էր Բալկանները կցել կամ ծառայեցնել իրեն՝ շահարկելով համապալվոնականության գաղափարը, սակայն բուլղարները կարճ ժամանակում կարողացան դրսևորել պետական մտածողություն եւ այն ավելի բարձր դասելով՝ երես թեքել Ռուսաստանից:

Գրիգոր Արծրունուն:

Ծրագիրը ծրագիր էլ մնաց: Պետք է ասեմ, որ 1880-ական թվականների քաղաքական շարժման գլխավոր ղեկավար, բնականաբար, առանց ընտրության եւ կազմակերպության, համարվում էր Գրիգոր Արծրունին: Երիտասարդ եւ առաջադեմ սերունդը նրան էր ընդունում իր հեղինակավոր առաջնորդ եւ պարագլուխ. նա էր, որ առաջին անգամ հրապարակ էր բերել թուրքահայոց հարցը, պահանջել էր, որ նա լուծվի ապստամբության ճանապարհով: Բայց Արծրունին լոկ հրապարակախոս էր, գրչի մարդ: Քաղաքական գործչի ջիղ նրան չէր տրված, եւ նա [ինքն] իրեն անընդունակ էր համարում մանավանդ գաղտնի հեղափոխական գործունեության համար: Ալեքսանդր Գ-ի կառավարության հակահայկական արշավի նախընթաց նշաններից մեկն այն էր, որ խուզարկություն կատարվեց «Մշակի» խմբագրատանը: Այս մասին Արծրունին ինձ, իբրեւ իր աշխատակցի, հայտնեց Թիֆլիսից Շուշի ճանապարհորդած մի ուսանողի միջոցով, բերանացի, որպեսզի ես իմանամ հայտնի զգուշություններով վարվել իրեն ուղարկած նամակների եւ հոդվածների մեջ: Վերջը նա հայտնեց, որ անլեզալ գործունեություն ստանձնել նա չի կարող եւ կարծում է, որ մնալով ցենզուրայի ենթարկված մամուլի ներկայացուցիչ, կարող է ավելի մեծ օգուտ տալ հայ ժողովրդին, քան հեղափոխական անլեզալ գործունեությամբ: Եվ նա այդպես էլ արավ: Հետզհետե կտրեց իր առնչությունը հայդուկային հեղափոխության հետ:

Նա ետ էր մնում, եւ ուրիշներն էին դուրս գալիս ստեղծված տրամադրությունն իրենց ձեռքն առնելու եւ ղեկավարելու համար: Այդպիսիներից մեկն էր արեւմտահայ⁴⁶ մանկավարժ ու գրող Մկրտիչ Փորթուզալյանը⁴⁷, որ «Մշակին» աշխատակցում էր Վանից: Այստեղ Փորթուզալյանը եռուն կազմակերպչական գործունեություն ունեցավ եւ, հալածանքի ենթարկվելով թուրք կառավարության կողմից, անցավ Եվրոպա, ուր 1885թ. երկրորդ կեսից սկսեց հրատարակել «Արմենիա» անունով փոքրածավալ թերթը, շաբաթական երկու անգամ: Փորթուզալյանն ինձ էլ դիմեց, որ աշխատակցեմ, եւ իմ անունն էլ տպում էր թերթի մեջ՝ իբրեւ Շուշիի գործակալ: Այս անվանումը ինձ պատճառեց մի անախորժություն, որ բնորոշ է հայ հայդուկային հեղափոխության պատմության համար: Մի օր ինձ ներկայացան երկու մարդ եւ մեծ

⁴⁶ Տեքստում սխալմամբ գրված է «թիֆլիսահայ»:

⁴⁷ Մկրտիչ Փորթուզալյան (1848-1921) – Մարսելի «Արմենիա» պարբերականի եւ Արմենական կուսակցության հիմնադիր, հալածվել, բանտարկվել է թուրքական իշխանությունների կողմից. կարծում էր, որ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը պետք է սկսել լավ նախապատրաստական աշխատանքներից, ինչպես նաեւ թուրքական լծի տակ գտնվող ժողովուրդների հետ դաշնակցելուց հետո: Խմբագրել է «Ասիա» լրագիրը, թղթակցել է նաեւ արեւելահայ մամուլին, Վանում հիմնել է Հայկազյան կենտրոնական վարժարանը եւ «Մեւ խաչ» ազատագրական կազմակերպությունը:

գաղտնապահությամբ հաղորդեցին, թե եկել են Մկրտիչ Փորթուգալյանի մոտից, Հայաստանի ազատության համար են գործում՝ Խրիմյան Հայրիկի ղեկավարությամբ: Տույց տվին եւ Խրիմյանի մի ինքնագիր կոնդակը, որով հանձնարարվում էր ամեն կերպ աջակցել այդ երկու պարոններին: Եվ ահա իմ այցելուները բավական աներես կերպով, ձեռքներին բռնած «Արմենիայի» այն համարները, որոնց մեջ տպված էր իմ՝ իբրեւ գործակալի, անունն ու ազգանունը, պահանջեցին հանուն ազգային գործի փող հավաքել իրենց համար, որպեսզի կարողանան Պարսկաստանի վրայով տանել Վան, հասցնել Խրիմյանին: Առաջին անգամն էր, որ ես մտցվում էի «ազգային հանգանակության» գործի մեջ: Խոստացա «մի բան անել», ինչպես սովորական է ասել այդպիսի դեպքերում, բայց հաջողություն չունեցա: Միայն իմ մոտիկ ընկերներից մի երկուսին կարողացա համոզել, որ մի քանի ռուբլի տան: Իսկ երկու անձանթները գրեթե ամեն օր գալիս էին ինձ մոտ իմանալու հավաքված գումարի չափը եւ դժգոհություն էին հայտնում ինձ, որ լավ չեմ աշխատում «ազգային գործի» համար:

Չանձրացած այդ կոպիտ մարդկանց հանդիմանություններից՝ ես վճռեցի ինձանից տալ պակասը: «Ազգային գործիչները» հետզհետե պակասեցրին իրենց պահանջած գումարը, բայց եւ այնպես պակասն այնքան մեծ էր իմ միջոցների դիմաց, որ ես մնացի կատարելապես անկարող դրության մեջ: Ես հեռագրական պաշտոնյա էի

Եւ ստանում էի ռճիկ ամսական 20 ռուբլի 54 կոպեկ, իսկ շլինքիս ընկած էր հորս որբերին ապրեցնելու լուծը: Ի՞նչ անեմ: Ճարահատյալ սկսեցի սակարկություն անել Հայաստանի անունով ինձ վրա բեռնացածների հետ: Համաձայնվեցինք վերջապես 20 ռուբլու վրա, եւ ես, ինչպես ասվում է, իմ մսից կտրելով՝ տվի ինձ համար բոլորովին անհնարին մի գումար՝ 10 ռուբլի, եւ օձիքս ազատեցի: Նրանք հավատացրին ինձ, թե մյուս օրը ճանապարհվում են Թավրիզ: Բայց ի՞նչ ճանապարհ, ի՞նչ Թավրիզ: Մյուս օրվանից նրանք տեղափոխվեցին մի գինետուն, որ իմ ճանապարհի վրա էր գտնվում, եւ սկսեցին կամաց-կամաց անուշ անել իմ ազգասիրական տուրքը: Իմ անցնելուս նրանք ինձ էին նայում, եւ նրանց երեսի վրա չէր շարժվում եւ ոչ մի մկան, կարծես բոլորովին անծանոթ էին ինձ:

Հասկացա, որ գոհ եմ դարձել խաչագողության: Այնքան զգված էի, որ ավելորդ համարեցի որեւէ մեկին պատմել իմ խաբվելը: Միայն հաստատ խոսք տվի ինձ՝ երբեք հանգանակություն չձեռնարկել, մանավանդ որ խնդրանքով հանոգելու էլ ընդունակություն չունեի: Մի քանի շաբաթից հետո խաչագողերից մեկն անհայտացավ, իսկ մյուսը մնաց ապրելու Շուշիում: Ինձ համար հարց էր դառնում՝ ի՞նչ անեմ, որ «Արմենիայի» մեջ տպվող իմ հասցեն նոր խաբեբաներ չբերի իմ տուն: Բայց այստեղ ինձ օգնեց ցարական գրաքննությունը: Շատ չքաշեց՝ «Արմենիայի» մուտքը Ռուսաստան արգելվեց: Գործակալների ցանկը, բնականաբար, վերացավ, եւ այնուհետեւ թերթը ստացվում

Էր փակ ծրարների մեջ, նամակի ձեռով:

Ի՞նչ էր արել Փորթուգալյանը, որ այդպիսի պատժի էր ենթարկվում:

Ռուսաստանի դեմ՝ ոչինչ: Նա միայն պաշտպանում էր Հայոց հարցը, եւ լոկ այս պատճառով նա նույնչափ անհանդուրժելի էր ոռու ցենզորին, որքան անհանդուրժելի եղել էր թուրք ցենզորին: Փորթուգալյանը չափավոր ազատական էր, նացիոնալիստ: Իր թերթի պահպանության համար նա հիմնեց Հայոց հայրենասիրական միությունը, որ նպատակ էր ընտրել Հայաստանի ազատությանը ծառայելը: Ազատությունն իրագործելու համար կիրառելի էին ընդունվում բոլոր միջոցները՝ ե՛ւ խաղաղ քարոզչություն, ե՛ւ դիմումներ, ե՛ւ դիվանագիտական ճանապարհ, ե՛ւ զինված ապստամբություն: Այս մի կազմակերպված շարժում էր, որ ուներ իր սեփական ծրագիրը, որով տարբերվում էր Էրզրումի «Պաշտպան Հայրենյաց» հեղափոխական ընկերությունից եւ հայտնի դարձավ ավելի «Արմենական կուսակցություն» անվանումով:

Իր ծրագրային դավանանքները Հայոց հայրենասիրական միությունը անփոփել է «Վարդապետարան Հայաստանի Ազատության» անունով մի փոքրիկ տետրակի մեջ, ուր շատ լավ ցուանում է այն ժամանակվա գործիչների ամբողջ քաղաքական միաստությունը՝ հենված գանազան տարրերի վրա՝ թե՛ ազգայնամոլ տիրացություն, թե՛ անգրագետ հետադիմության եւ թե՛ առաջադեմ ընթրնումների: Ես

ինձ թույլ կտամ մի քանի նմուշներով ծանոթացնել իմ ընթերցողներին այդ քաղաքական փաստաթղթի հետ:

Հարց – Ո՞վ պիտի ազատե Հայաստանը օտարներու ձեռքեն:

Պատասխան – Ինքը՝ հայ ազգը, պիտի ազատե Հայաստանը օտարներու ձեռքեն:

Հ. – Ի՞նչ հնարներով:

Պ. – Հնարները գանազան են, նայելով հանգամանքին՝ երբեմն սեփական զենքով, երբեմն փողով եւ երբեմն օտարի օգնությամբ:

Հ. – Ո՞վ է իսկական հայր:

Պ. – Իսկական հայր նա է, որ անկեղծ կրղձա եւ կնպաստե Հայաստանի անկախության. մնացյալները ոչ միայն անպիտուն⁴⁸ հայեր, այլեւ անպիտան հայեր են:

Հ. – Առանց վտանգի ի՞նչ ազգասիրական գործեր կարող է կատարել ամեն մի հայ մարդ:

Պ. – Յուր անձը վտանգի չենթարկելով՝ ամեն մի հայ մարդ կարող է եւ պարտավոր է այս գործերը կատարել.

1) Հայերեն լեզուն պահպանել իր ընտանիքի մեջ եւ իր ազգակիցների հետ խոսակցության մեջ:

2) Հայ ոգով դաստիարակել զավակացը:

3) Մովորեցնել նոցա զենքի գործածությունը:

4) Չամուսնանալ օտարի հետ:

⁴⁸ Հավանաբար խոսքը «պիտուկ» բառի մասին է, որ նշանակում է ցածրակարգ կենդանի (սրատուտ), նաեւ՝ անարգ, թափթփուկ մարդ. այդ պարագայում էլ՝ անհասկանալի է «ան» ժխտական նախածանցի հետ հանդես գալը:

5) Կարելի եղածին չափ աշխատել Հայաստանի մեջ ունենալու մեծ կամ փոքր հողային կալվածք:

6) Հայոց հայրենասիրական միության որեւէ մի օգնություն հասցնել ուղղակի կամ անուղղակի, ինչ միջոցով որ այդ հարմար կլինի իր գտնված դրության մեջ:

Հ. – Որո՞նք են հայկական առաքինությունները:

Պ. – 1) Ամենագլխավոր հայկական առաքինությունն է իր ստացվածքն ու արյունը նվիրել Հայաստանի ազատության սուրբ գործին:

2) Իր բոլոր ուժը թափել՝ հորդորելով իր ծանոթ հայերին, որ երթան դեպի Հայաստան:

3) Համոզել եւ օգնել հայերին՝ իրենց սեփական անշարժ կալվածքը եւ հողը ունենալու Հայաստանի մեջ:

4) Օգնել այն հայերին, որոնք հայ ազգի օգտի համար կաշխատեն Հայաստանի մեջ:

Հ. – Առավոտ ու գիշեր ի՞նչ աղոթք պիտի անե հայր:

Պ. – Հայր քնեն զարթնելիս կամ քուն մտնելիս՝ միայն այս աղոթքը պիտի կարդա՝ «Ով բարեգութ Աստված, օգնիր ինձ Հայաստանը ազատելու»: Դրանից ավելի ոչ մի աղոթք հարկավոր չէ հային:

Հ. – Հայ պատանիների համալսարան մտնելը կնպաստե՞ր հայկական նպատակներին:

Պ. – Այժմ հայ պատանիների համալսարան մտնելը, վերաբերմամբ հայոց նպատակներին, այն նշանակությունն ունի, ինչ նշանակություն որ կունենար ավազակի հենց վրադ հարձակված րոպեին կամենայիք սուրի եւ զենքի

գործարաններ շինելու: Այս մասին հայերը առ սակավ հարյուր տարի ուշացել են: Մյուս կողմն՝ 40-50-ամյա փորձը ցույց տվավ, որ համալսարանների տված արդյունքը հայ պատանիներին դոքա էին՝ 1. Դյուրին միջոց՝ ապահով ապրուստ ճարելու եւ ասպարեզ շինելու եւ 2. անզգալի կերպով սառչելու իր ազգեն եւ հոգով օտարանալու նորա շահերեն: Իսկ եթե կան մի քանի իսկապես արժանավոր հայ համալսարանականներ, պետք է կարծել, որ նոքա առանց համալսարան մտնելու եւս ազգի պիտանի անդամները կլինեին, ինչպես որ կան ազգի մեջ շատ նշանավոր մարդիկ, որոնք երբեք համալսարան եղած չեն: Պետք է նկատի ունենալ եւ այն հանգամանքը, որ այժմյան համալսարանները եւ նույնիսկ գիտությունը դարձել են բռնակալների ձեռքումն ազգեր ստրկացնելու հզոր գործիք:

Հ. – Ո՞րն է հայերի նշանաբանը:

Պ. – Հայերի նշանաբանը այս երեք բառն է՝ ազատություն կամ մահ:⁴⁹

Հ. – Հայաստանը կարժե՞ այդքան մեծամեծ գոհերի:

Պ. – Այո՛, Հայաստանը կարժե ամենամեծ գոհերի, վասնզի նրա մեջ կեցողի կյանքի տետղությունը միջին թվով 75 տարի է: Հայաստանի հողը մշակողին տալիս է մեկ ցանած սերմնահատիկի փոխարեն 45-50 սերմնահատ: Հայաստանի մեջ վազած աղբյուրների կեսը հանքային բժշկարար ջրեր ունեն: Հայաստանի դիրքը

⁴⁹ Սա կարճ ժամանակ անց, շրջված շարադասությամբ դարձավ Դաշնակցության նշանաբանը:

միջնաշխարհային է, այսինքն՝ Ասիայի եւ Եվրոպայի սահմանագլուխներումն: Հայաստանի ժողովուրդը, եթե չլինի ազգերի մեջ ամենահզորը, գեթ նա կլինի ամենահարուստը եւ ամենաբախտավորը: Հայաստանը հարուստ է ե՛րկենդանիներով, ե՛ր բույսերով, ե՛ր հանքերով:

Հ. – Ո՞վ պիտի բարձրացնե ազատության դրոշակը եւ սուրը:

Պ. – Դրոշակը պիտի բարձրացնե հայ վարդապետը. իսկ սուրը՝ բոլոր հայ պատանեկությունը, երիտասարդությունը եւ տղամարդիկ, 16 տարեկանից բռնած մինչեւ 45 տարեկանը:

Հ. – Ի՞նչ է նշանակում հաղթել եւ ի՞նչ՝ հաղթվել:

Պ. – Հաղթել նշանակում է թշնամիի առջեւ անվախ գնալ եւ մեռնելուց չսարսափել. հաղթվել նշանակում է պատերազմի դաշտումը սրտի մեջ երկյուղ տածել: Անվախը (քաջը) վախկոտին միշտ կհաղթե:

Հ. – Ո՞ւր կերթան հոգիները այն մարդկանց, որոնք կմեռնին ճակատի մեջ:

Պ. – Ավետարանի խոսքերի հիմանց վրա՝ ճակատի (ազգային պատերազմի) մեջ մեռնողի հոգին, ի շարս սրբոց, անշուշտ կերթա Երկնից Արքայություն, վասնզի այդպիսին կյանքեն զրկվել է ի սեր եւ ի պաշտապանություն իր նեղյալ մերձավորներին. նրա անունը կլինի նահատակ, եւ նրա հիշատակը Ս. եկեղեցին կտոնե մինչեւ աշխարհի կատարածը:

Հ. – Հրացանի ամե՞ն գնդակը դիպչում է, եւ ամե՞ն խոցվածը մեռնում է:

Պ. – Վիճակագրական ամենաճիշտ հաշիվներեն երեւում է, որ հրացանի տասը հասած գնդակեն մինն է դիպչում մարդու, եւ 38 խոցվածներեն մինն է միայն մեռնում:

Հ. – Պատերազմի դաշտում խոցված հոգեւարը չի՞ տանջվում:

Պ. – Ամենափորձված բժիշկները հաստատում են, որ կակոդ անկողնի մեջ մեռնելը հազարապատիկ ավելի դժվար է, քան թե պատերազմի դաշտում. իսկ զենքի պատճառած մահը ամենաթեթեւն է մահերի մեջ:

Հ. – Հնար կա՞ պատերազմի դաշտում մահից ազատվելու:

Պ. – Այո՛, կա եւ մի հատիկ հնարն է այս: Եթե չես ուզում, որ թշնամին քեզ սպանե, դու ինքդ շտապե նրան սպանելու: Ուր վտանգը շատ մեծ է եւ անխուսափելի, համարձակ վագե նրա առաջն եւ վստահ եղիր, որ վտանգը ինքը կփախչի քեզանից: Այս փորձած երեւոյթ է: Թշնամիի առջեւ փախչելը երկու վատ հետեւանք ունի. մեկ որ՝ փախչողը անպատճառ կսպանվի, եւ երկրորդ՝ նա ակներեւ կորստի կմատնի իր հավատարիմ զինակից ընկերներին:

Հ. – Հայերը ե՞րբ ոտքի բարձրանան:

Պ. – Երբ որ մեծամեծ ազգերի մեջ սկսվի կենաց եւ մահվան պատերազմը:

Այս մանրամասնություններից միանգամայն պարզվում է արմենական ուղղության ազատագրական գաղափարախոսությունը: Նրա հիմքն ու կենտրոնը ազգայնամոլությունն էր իր բոլոր հետադիմական զարդ ու պաճուճանքներով: Բայց եւ այնպես, նա հայդուկային

չէր, ազատարար կոիվը մշտական չէր հայտարարում, այլ ամենքի համար քաղցր ու հաճելի եղանակով պարտք էր դնում ամենքի վրա, որ երբ պատերազմ կբացվի մեծ պետությունների մեջ, ամենքը լավ գինված, մարզված ոտքի ելնեն եւ ազատեն Հայաստանը: Թե ինչպես էր լոկ-մնջիկ ամբողջ հայ ժողովուրդը փոխարկվում մի ռազմական բանակի. այս չգիտեին եւ իրենք՝ Մարտելի հայրենասեր սպարապետները: Նրանք միայն ամեն ջանք թափում էին, որ չվախեցնեն հայ երեւակայական բանակը: Ուստի խոստանում են նրան ե՛ւ երկնքի արքայություն՝ սրբերի հետ, համարյա թե Մուհամեդի դրախտ, ե՛ւ մեկին 45-50 բերող հունձ Հայաստանի արտերում, ե՛ւ մեղր ու կարագ բխեցնող աղբյուրներ: Ամենաբնորոշն այն է, որ միությունը հավատացնում էր, թե պատերազմի դաշտում ամենքը չեն մեռնում, իսկ մեռնողներն էլ հազարապատիկ պակաս տանջանքներ են գգում, քան իրենց տանը, փափուկ անկողինների մեջ մեռնողները: Մի կատարյալ բուրժուական դրախտ [էր] այս ազատագրությունը...

Տեսնում ես մի հեղհեղուկ, թշվառ մտայնություն, որ դժվարությունների անսովոր միջավայրում է զարգացել եւ կաշառքներ տալով է մարդ ուղարկում պատերազմի դաշտ: Եվ այս գաղափարախոսությունը գալիս հարմարվում էր այն ազգագրական խմբերին, որոնք տնտեսական եւ մշակութային հետամնացության մեջ էին ապրում: Արմենականությունն արմատ բռնում էր գրեթե միմիայն Թուրքահայաստանում եւ առավելապես Վանում, ուր

Փորթուգալյանը ժողովրդականություն էր ստացել իբրև ազգասեր գործիչ: Կ.Պոլսում էլ կազմակերպվում էին շրջանակներ, ուր ղեկավարող դերը դարձյալ վանեցիներն էին կատարում եւ ուր արմենականությունը հաստատ հող էր գրավում:

Հաջողության մի շատ խոշոր պատճառն էլ այն էր, որ գավառական հայության դրությունը գնալով ավելի ու ավելի վատթարանում էր, իսկ հրապարակում չկար մի այլ կազմակերպություն, որին դիմեին անբավական տարրերը:

Է

1884թ. հոկտեմբերին վախճանվեց Ներսես պատրիարք Վարժապետյանը: Ամենուրեք մեծ տրտմություն պատճառեց այդ մահը հայ հասարակության լայն խավերին: Ներսեսը մի շատ վեհ, համարյա հայրական հասկացություն էր այդ ժամանակ: Սան Ստեֆանոյի, Բեռլինի կոնգրեսի ժամանակներից էր նա վաստակել այդ բարձր համարումը: Նա Հայոց հարցի հայրն էր, եւ նրա եռանդից ու շնորհից էին ամենքն սպասում այդ հարցի լուծումը: Չորս տարի շարունակ (1878-1882) նա շատ ուժեղ եւ հեղինակավոր դիրք էր բռնել Կ.Պոլսի դիվանագիտական շրջաններում եւ, հենված այդ դերի վրա, հանդես էր եկել իբրեւ հայ ժողովրդի պահանջկոտ ներկայացուցիչը, որ սուլթանի կառավարությանը նայում էր իբրեւ պատասխանատու կողմի: Այցելում էր եվրոպական դեսպաններին, այցելություններ էր ընդունում նրանցից եւ ցույց էր տալիս դիվանագիտական այնպիսի բարձր «առաքինություններ», ինչպես են՝ հանգամանքներին արագորեն հարմարվելը, գրպանում միանգամից մի քանի պատրաստ լեզուներ ման ածելը եւ այլն: Եվ հանկարծ այդպիսի խոշոր (հայ իրականության տեսակետից) քաղաքագետը մեռավ՝ չտեսնելով իր ստեղծած գործի իրականացումը: Վիշտըր մեծ էր՝ համագոր ազգային սգի: Թիֆլիսի «Արձագանք» շաբաթաթերթը, արհամարհելով

ցենզուրական պահանջը, սեւ շրջանակի մեջ դրեց Ներսեսի մահվանը նվիրված հոդվածը եւ իբրեւ պատիժ՝ դադարեցվեց ութ ամսով:

Բայց ողբերը չէին կարող ծածկել այն ճշմարտությունը, որ Ներսեսը մեռնում էր ժամանակին: Նա այլեւս անելիք չուներ, եւ մահն էր, որ կարծել էր տալիս, թե դեռ շատ անելիք ուներ: Նույն՝ 1884-ի գարնանը Էջմիածնում կաթողիկոսական ընտրություն էր: Շատ համառ պայքարից հետո հաղթություն տարավ «Մշակ» – ական ուղղությունը՝ առաջին թեկնածու ընտրել տալով Ներսես Վարժապետյանին: Կարծում էին, որ եթե նա թողնի Բոսֆորի ափերը եւ կաթողիկոսի աստիճանով մտնի Էջմիածնի վանք, դրանով այնքան ուժ եւ նշանակություն կստանա, որ ավելի մեծ հաջողությամբ կտանի Հայոց հարցի պաշտպանությունը: Բացի դրանից, Հայոց հարց ստեղծվում էր նաեւ Ռուսաստանում՝ Ալեքսանդր Գ-ի կառավարության հալածանքների պատճառով: Եվ ահա ռուսահայերն էլ սպասում էին, թե Ներսեսը կգա եւ իրենց կազատի սանձակոտոր ցարիզմի ձեռքից: Այսքա՛ն ակնկալություններ մի հատիկ մարդուց, այն էլ՝ մի հիվանդ մարդուց:

Բայց Ներսեսը գիտեր, որ այլեւս զուր է իրենից կամ առհասարակ որեւէ մի անհատից հրաշքներ սպասելը: 1880-ի գլխատոնյան փորձը պարզ ցույց էր տալիս, թե եվրոպական դիվանագիտությունից չպետք է փրկություն սպասել, ուստի եւ իր պատրիարքության վերջին երկու տարիներում փոխել էր իր ուղղությունը: Նրա մահից

տարիներ անցած՝ տպվեց նրա քաղաքական կտակը, որի մեջ նա պատվիրում էր իր հաջորդներին, որ հայերը հաշտվեն թուրքերի հետ եւ համաձայնության մեջ ապրեն պետության հետ՝ հույս չղներով օտար պետությունների վրա: Հայ ազգասիրությունը, մանավանդ այն, որ պաշտամունք էր դարձրել 16 եւ 61 հոդվածները, կեղծ հայտարարեց այդ կտակը: Սակայն այդպիսի մի թղթի կարիք էլ չկա հասկանալու համար, թե ինչ էր Ներսեսի քաղաքականությունը 1883 եւ 1884 թվականներին:

Խրատված եվրոպական դիվանագիտության սուտ ու խաբեբա վարվեցողությունից՝ նա ընդառաջ գնաց Աբդու-Համիդի ցանկությանը, հետ վերցրեց իր հրաժարականը եւ սկսեց բացարձակ քարոզել, թե հայերն ուրիշ անելիք չունեն, բայց միայն հաշտ ապրել Օսմանյան կայսրության հետ: Եվ այս փոփոխությունը չհամարվեց դավաճանություն, այլ միայն քաղաքագիտական քայլ: Դավաճանություն չհամարվեց եւ այն, որ Ներսեսն ընդունեց սուլթանի ընծայած գեղեցիկ ապարանքն Օրթաքիո արվարձանում: Նկատենք, որ հակահայկական հալածանքները Թուրքիայում չէին դադարում, որ սուլթանն սկսել էր նույնիսկ պատրիարքական առանձնաշնորհումները կրճատել: Ներսեսը տեսնում էր այդ բոլորը եւ բավականանում էր գրավոր բողոքներ ներկայացնելով: Ուրիշ ճար նա չէր գտնում, բացի միայն թուրք կառավարության հետ համաձայնության գալուց: Իսկ եթե դրսում կարծում էին, թե պակասում է մի

հատ կաթողիկոսական աթոռ, որպեսզի Ներսեսը նախկին ուժեղն ու հեղինակավորը դառնա, դեռ է՛լ ավելի, այդ միայն վկայում էր, թե որ աստիճանի է հասել հանրային անճարությունը, եւ եվրոպական միջամտության ցնորքով ապրող գաղափարախոսությունն ինչ սնանկության է դատապարտվել: Հայոց հարցը խրվել էր դիվանագիտական մի փակուղու մեջ, եւ նրան այնտեղից դուրս բերելը չափազանց արդեն դժվարացել էր:

Ներսեսի հաջորդները՝ Վեհապետյան եւ Աշրգյան⁵⁰, անկարող լինելով ցույց տալ այնպիսի մարտական գործունեություն, որպիսին զարգացրել էր հանգուցյալը, հետեւեցին նրա վերջին տարիների, այն է՛ հաշտ քաղաքականությանը: Բայց այս այլեւս չթույլատրվեց նրանց: Սուլթանական մութ ռեակցիան ճնշում էր ամենքին, բայց ավելի շատ՝ հայերին: Գավառներում կառավարությունը սանձից արձակել էր քրդերին, իսկ հայերին դրել էր օրենքից դուրս, անտանելի դրության մեջ: Ամեն կողմից օգնություն կանչող աղաղակներ էին լսվում: Իսկ այդ դրությամբ վրդովվող տարրերն անճարությունից, իհարկե, մեղավոր էին համարում Վեհապետյանին, հետո եւ Աշրգյանին, գտնում էին, որ նրանք չափազանց թուրքամուլ են եւ համակերպվող ու դրանով դավաճանում են ազգային դատին: Իսկ թե ինչ կարող էին անել այդ «դավաճանները» եւ չարեցին, այս չէին ասում:

Եվ դժգոհ տարրերի ուշադրությունը մի ծայրահեղ

⁵⁰ Տե՛ս համապատասխան Հավելվածը:

անճարությունից անցնում էր մյուսին՝ արմենական խղճուկ կազմակերպության, որ այսպես թե այնպես մարտական նշանաբաններ ուներ եւ խոստանում էր ազատություն բերել Հայաստանին: Բայց Եվրոպայում ապրող հայության մեջ գրեթե միաժամանակ առաջ եկավ մի տարբեր ուղղություն: Մի խումբ հայեր Լոնդոնում կազմակերպեցին Անգլո-հայկական մի ընկերություն, որի վարչության մեջ, բացի հայերից, մտան եւ անգլիացի քաղաքական գործիչներ: Այսպես, քարտուղարն էր սրբ Էդուարդ Գրեյը⁵¹՝ արտաքին գործերի բազմահամբավ մինիստրը 1914-ի համաշխարհային պատերազմի ժամանակ... Անգլո-հայկական ընկերությունը հիմնեց իր հատուկ թերթը՝ «Հայաստան» անունով, որ հրատարակվում էր հայերեն եւ ֆրանսերեն լեզուներով: Նա նպատակ էր դրել հասնել Հայոց հարցի լուծման՝ բացառապես դիվանագիտական ճանապարհով, եւ այս միտքը հաջողեցնելու համար կազմակերպում էր Եվրոպայի զանազան երկրներում հայասիրական պրոպագանդա՝ գործի հրավիրելով քաղաքական, գրական, գիտական ասպարեզներում անուն հանած անձանց:

Գլխավորապես այս կազմակերպության շնորհիվ էր,

⁵¹ Գրեյ օֆ Ֆալլոդոն Էդուարդ (1862-1933) – Աջ լիբերալ անգլիացի քաղաքական գործիչ, 1892-95թթ. փոխարտգործնախարար, 1905-1916թթ.՝ արտգործնախարար: Ռուսների հետ Պարսկաստանը կիսեց ազդեցության երեք գոտու, Անտանտի հիմնադիրներից եւ գաղափարախոսներից: Առաջին համաշխարհայինի սկսվելու կապակցությամբ ասաց հետեւյալ բառերը. «Այսօր ամբողջ Եվրոպայի վրա իջավ մայրամուտ»:

որ Հայաստանի դրությունը արձագանք էր տալիս մի քանի պատվամենտների, առավելապես անգլիականի մեջ: Արտասանվում էին ճառեր, որոնք ամենայն մանրամասնություններով տպվում էին «Հայաստանի» մեջ: Այդտեղ էլ առանձին ուշադրությամբ եւ մեծարանքներով տեղ էին գտնում հայտնի գործիչների համակրական նամակները, եւ այսպիսով ստեղծվում էր մի տեսակ հասարակաց կարծիք: Ամենափոքր ցույցն անգամ համարվում էր շատ կարեւոր նշանակություն ունեցող երեւոյթ: Եվ «փրկիչը»՝ Եվրոպան, նորից ու նորից արձանանում էր հայ հարստահարված իրականության մեջ իբրեւ առատագութ, անշահասեր մի բարերար, որ պիտի գնա մի օր եւ, քրիստոնեական սիրուց դրդված, բռնի ու բարձրացնի արտասուքի եւ արյան ծովի մեջ խեղդվող հային:

Քաղաքական ռոմանտիզմն ավելի արբեցնող ու էլի խաբուսիկ էր դառնում: Եվ այս դրությունը հրահրում էին Հայաստանից եկող սարսափելի լուրերը: 1880-ական թվականների երկրորդ կեսին իր շարագործություններով հռչակ ստացավ քուրդ ավազակ ցեղապետ Մուսա-բեյը: Նրա զոհերը բացառապես հայ գյուղացիներն էին: Եվրոպական մամուլը լույս հանեց քստմնելի եղելություններ: Անգլիական պատվամենտում մի քանի անգամ հարցապնդումներ եղան Մուսա-բեյի առիթով, դիվանագիտական ընդարձակ գրագրություններ սկսվեցին, Կ.Պոլսի դեսպաններն ուշադրություն դարձրին: Հետեւանքն

այն եղավ, որ Մուսա-բեյին դատի ենթարկեցին, եւ, որպէսզի հայ գյուղացիներն ազատ վկայություններ տան, դատը կայացավ Կ.Պոլսում, դեսպանատներից հատուկ նշանակված պաշտոնյաների ներկայությամբ: Այդ մի դատաստանական խեղկատակություն էր: Դատից առաջ սուլթան Աբդուլ-Համիդը, անգլիական դեսպանի հետ ունեցած խոսակցության մեջ ասաց, թէ Մուսա-բեյն անմեղ է: Այս արդեն նշանակում էր, թէ դատարանին հրամայված է արդարացնել Մուշի դաշտի ժանտախտը դարձած քորդ բեյին: Եվ իրավ, Մուսա-բեյի դեմ հարուցված էին քրեական ամբաստանություններ: Դատարանը մերժեց քննության առնել դրանցից յոթ հատը. մնացին երեքը: Կառավարության դատախազը փոխեց իր դերը եւ դարձավ ոճրագործի պաշտպանը: Եվ զարմացած աշխարհի առջեւ համիդյան արդարադատությունը միանգամայն անմեղ հռչակեց մարդասպանին, սրտեր կրակողին, կույսեր բռնաբարողին:

Մուսա-բեյի ամբողջ դատավարությունը տպվեց անգլիական «Կապույտ գրքի» մեջ: Եվրոպայի ընդհանուր կարծիքն էր, թէ այդ դատը միանգամայն ապացուցեց, որ հայերն այլեւս ոչինչ սպասելիք չեն կարող ունենալ թուրք կառավարությունից, որ նրանք օրենքից դուրս են դրված եւ այլն: Սուլթան Համիդը չկարողացավ անտես առնել Եվրոպայի վրա Մուսա-բեյի դատի թողած տպավորությունը եւ դատաստանով արդարացրած չարագործին արքտրեց

Հիշագ⁵²: Առանց այդ էլ նա գրգռված էր հայերի դեմ Եվրոպայում մղած պրոպագանդայի համար: Այժմ նա ավելի եւս գրգռվում էր՝ ստիպված լինելով զիջում անել այդ պրոպագանդային: Նույն այս պրոպագանդան առատ նյութ էր քաղում եւ այն հավաքական բողոքից, որ հայ հոգեւորականությունը գրավոր կերպով ներկայացրեց թուրք կառավարությանը՝ իր եւ ժողովրդի դեմ հարուցած հալածանքների առիթով:

Աբդուլ-Համիդը, մի կասկածամիտ եւ դաժան բռնակալ, բայց միեւնույն ժամանակ չափազանց վախկոտ, փակել էր իր անձը Ելդըզ-Քոշկ⁵³ պալատում, իր ձեռքն էր առել պետության բոլոր գործերը, ղեկավարում էր անձնապես մենակ ինքը՝ հաստատելով մի ռեժիմ, որ հավասարապես ընդունելի չէր ամենքի համար, որովհետեւ այդ մի կառավարություն էր լրտեսների, բանտերի եւ սարսափի այլ բոլոր տեսակների միջոցով: Ամեն կերպ աշխատում էր, որ տեղի չունենան եվրոպական պետությունների

⁵² Լեոյի օգտագործած «Հեջագ» ձեռն ամենուր փոխարինել ենք հանձնարարելի «Հիջագով»: Հիջագը երկրամաս է Արաբական թերակղզու արեւմուտքում, այնտեղ են գտնվում մուսուլմանների սրբազան քաղաքներ Մեքքան եւ Մեդինան: Հիջագի երկաթուղին, որի մասին բազմիցս խոսվում է, կառուցվել է 1880-90-ականներին Օսմանյան կառավարության կողմից՝ Մտամբուլը եւ Դամասկոսը իսլամական սրբազան քաղաքների հետ կապելու համար: Հետագայում՝ Առաջին աշխարհամարտի օրերին Լուրերենս Արաբիացին փայլուն ավերում էր այն ու դրանով նպաստում օսմանյան բանակի պարտությանը եւ Օսմանյան կայսրության փլուզմանը:

⁵³ Աշխարհի ամենամեծ եւ ամենաճոխ պալատական համալիրներից (500 հազար ք/մ), բազմաթիվ շինությունների հեղինակ է Կարապետ Բալյանը:

միջամտություններ, եւ տեսնելով, որ հայերն են իրենց 61-րդ հոդվածով շարունակական միջամտություններ աղերսողները, անհնարին կատաղությամբ էր լցվում նրանց դեմ: Լոնդոնի, Փարիզի, Մարսելի հրատարակությունները քազմապատկում էին այդ կատաղությունը, եւ նա դառնում էր հայերի վերաբերմամբ առանձնապես անխնա, մոլեգնոտ: 1889 թվին, մինչ Անգլո-հայկական ընկերությունը կարծում էր, թե մեծ հայանպաստ գործ է կատարում իր «Հայաստանով», Աբդուլ-Համիդը կանչեց Աշրգյան պատրիարքին եւ, իր առաջին քարտուղարի միջոցով խոսակցություն սկսելով նրա հետ, գայրացած պահանջեց, որ նա՝ իբրեւ հայ ժողովրդի գլուխ, վերջ դնի այդ հրատարակություններին: Ավելացրեց եւ այն, թե հայերին ինքը երբեք չպիտի տա նրանց երագած ինքնուրույնությունը. եւ ոչ միայն ինքը, այլեւ պիտի նգովք դնի իր հաջորդ սուլթանների վրա, որ նրանք էլ չտան ինքնուրույնություն, կովեն նրա դեմ, մինչեւ որ աշխարհիս վրա չի մնա եւ ոչ մի իսլամ⁵⁴:

Չարհուրած պատրիարքը շտապեց այս կատաղի սպառնալիքը հաղորդել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակարին⁵⁵ եւ աղաչել, որ նա մտածի թուրքահայ

⁵⁴ Պետք է լինի ոչ թե «իսլամ», այլ՝ «հայ». կամ պետք է այսպես հասկանալ՝ քանի դեռ աշխարհիս երեսին կա մեկ իսլամ, պետք է կովել հայերին ինքնուրույնություն տալու դեմ:

⁵⁵ Մակար Ա Թեղուտեցի (1813-1891) – Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1885-ից, նրա ջանքերով ռուսական պետությունը մասնակիորեն վերականգնել է կաթողիկոսական իրավունքները եւ թույլատրել վերաբացել հայկական

Ժողովրդին փրկելու մասին դիմելով ռուսաց կայսրին եւ աղաչելով, որ նա իր պաշտպանության տակ առնի նրան: Մակարը, սակայն, ոչինչ չարավ: Ալեքսանդր Գ-ն չպիտի լիներ այն մարդը, որ գնար ուրիշ երկրի հայերին պաշտպանելու, երբ իր երկրի հայերին ճնշում էր ամեն կողմով: Մակարը պաշարված էր մի շարք պահանջներով, որոնք ուղղված էին հայոց լեզվի, հայ դաստիարակության դեմ: Համիդյան Թուրքիան բարեկամական պետություն էր ցարի համար, որ անխնայորեն հալածում էր նրա դեմ դավեր նյութող հեղափոխականներին: Ի՞նչ հրաշք պիտի հարկադրեր նրան խլել իր բարեկամ սուլթանից նրա հայ ժողովրդին:

Եվ այսպիսով կատարելապես անճար ու անօգնական կացության մեջ էր ընկել հայ ժողովուրդը: Ճոճոսան ճատեր արտասանող «հայասերները» չգիտեին, թե ինչ տագնապ էին պատրաստում իրենց իբր թե պաշտպանած ժողովրդի համար: Աբդուլ-Համիդը պարզ ու բացարձակ կերպով բաց էր անում իր հղացած հայաջնջումը: Նա պատրաստվում էր իսլամության գլուխն անցած՝ պատերազմ անել հայերի դեմ:

Եվ ոչ ոք չհղավ, որ ուշադրություն դարձնի այս ահռելի ազդարարության վրա: Այն արհամարհեց Եվրոպային ֆետիշ դարձրած մեր տղայական ռոմանտիզմը, մինչեւ որ համիդյան ծրագիրը ի կատար ածվեց ամբողջությամբ:

դպրոցները, որ ռուսներն առաջին անգամ սահմանափակել էւ արգելել էին 1884-ին:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱԶԻՆ. 1888 – 1896 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Ա

Առաջին տասնամյակը, որ անցել էր Սան Ստեֆանոյի, Բեռլինի հողվածներից հետո, խմորումների, կազմակերպչական փորձերի ժամանակամիջոցն էր: 1888-ին վերջնականապես ձեռակերպվում է Հայոց հարցի կերպարանքը: Այդ ձեռակերպումն է, ինչպես սկզբի տարիների որոնումներն էին արդեն գծագրել, հայդուկային կոիվ եւ Եվրոպայի պաշտամունք⁵⁶: Երկու թշնամի կողմեր են՝ հայերը եւ թուրքերը: Երկու կողմերն իրար երեսի բղավում են՝ «Կոի՞վ»: Եվ կոիվն սկսվում է՝ անհավասար ու տանջալից: Հայը նետվում է այդ կոլի մեջ ամենայն թեթևամտությամբ՝ նույնիսկ շնտաձեւով միջոցների մասին: Այդ տրամադրությունն է, որ այնքան լավ արտահայտվել է մի ժամանակ շատ տարածված եւ շատ ոգետորիչ մի երգի մեջ:

Հերի՛ք, ելնենք ցույց տանք, թե մենք հարազատ
Հին քաջերի արյունիցն ենք եւ ազատ,

⁵⁶ Այս եւ հետագա ընդգծումները հեղինակին են:

Թեև չունենք ո՛չ սուր, ո՛չ թուր, ո՛չ նիզակ,
Մեր բահերն էլ կանեն նրանց շանսատակ...

Ճիշտ որ, բահերով կռիվ էր այդ հայդուկային կռիվը: Կռիվ մատուցերի դեմ: Այն վերջնականորեն կազմակերպողը, կանոնադրողը եւ որոշ գաղափարախոսության մեջ ամփոփողը մի խումբ էր Եվրոպայի հայ ուսանողությունից՝ հավաքված Ժնևում, ուր դեռ 1887-ին հիմք էր դրվել մի հեղափոխական թերթի, որի անունը փոխ էր առնված ուս հոշակավոր էմիգրանտ Ալեքսանդր Հերցենի «ԽՏՏՏՏ»⁵⁷-ից եւ հայերեն թարգմանության մեջ դարձել էր «Հնչակ»: Թերթը կանոնավորվեց 1888-ին, եւ նրա անունով սկսեց կոչվել Հայոց հարցին նվիրված առաջին կանոնավոր հեղափոխական կուսակցությունը:

Մինչեւ այդ ժամանակները՝ փակ ծրարների մեջ փոստը մեզ բերում էր Մարսելի «Արմենիան» եւ Լոնդոնի «Հայաստանը», որոնք այնպես, սովորական երեւոյթ էին դարձել, եւ միայն ցարական ապուշ ցենզուրան կարող էր «հիմքեր սասանեցնող» համարել արտասահմանյան այդ հրատարակությունները: Այնուհետեւ մեծ գաղտնապահությամբ, բայց ավելի ուշ մեզ էր հասցվում այս նոր թերթը՝ «Հնչակը»՝ ամենածայրահեղ կարմիրը բոլոր հայ թերթերի մեջ, որի բովանդակությունը շատ անգամ սարսափ էր պատճառում մեզ՝ միամիտ, նահապետական գավառացիներիս: Կարդում էինք շտապ,

⁵⁷ Ռուսերեն՝ «գանգ», «հնչակ», «կոչնակ»:

ահուղողով եւ շտապում էինք ձեռքերիցս հանել՝ կա՛մ պատռելով, ոչնչացնելով, կա՛մ թե ուրիշ ցանկացողների տալով: Շուշին էլ ցարական տեսակետից հասունացած վայրերի բարձր պատվին էր արդեն հասել. այնպես որ այնտեղ հաստատուն բնակություն էին դրել երկու ահագին, թիկնեղ ժանդարմներ՝ երկու դատարկապորտ ցարական պահնորդ շներ, որոնք ամբողջ օրն անգործ քայլում էին փողոցներում կամ կանգնում էին գինետների մոտ ու այդպես հսկում, որ «կարգը» չխախտվի: Գործ ունենո՞ւմ էին նրանք, թե՞ ոչ, ես չգիտեմ: Բայց որ նրանց ներկայությունը մեր անխոռվ, տիրապահ քաղաքում կատարում էր պատշաճավոր ներգործություն, մանավանդ մեզ՝ երիտասարդ «ազգասերներիս» էր լավ հայտնի: Քաշվում էինք շատ բանի մեջ, մտներումս պահում էինք, որ այս քաղաքում երկու զույգ ժանդարմական աչքեր կան:

Մի անգամ էլ գաղտնորեն, փսփսուքով լուր տարածվեց, թե Գանձակից եկել է դրանց ռոտմիստրը, եւ այդ ժամանակ արդեն կատարյալ ահաբեկումն էր մեզ բռնում: Քանի-քանի անգամ նստել ենք ամեն մեկս առանձին մեր տներում, եւ ինքներս մեր ձեռքով ոչնչացրել մեր խղճուկ, նույնիսկ ամենաանվնաս ձեռագիր աշխատությունները, մեր հավաքած արտասահմանյան լրագրերը: Մի ժամանակ արգելված էր նույնիսկ Կ.Պոլսի «Արեւելք» լրագիրը, եւ ես մի քանի անգամ վառել եմ նրա կապոցները՝ սպասվող խուզարկությունների մեջ «մաքուր» դուրս գալու համար: Խեղճ մեր երիտասարդական թոհչքներ ու հուզումներ.

քանի՛ անգամ էիք դուք քննադատում մեզ, որ թղթի վրա գրում ենք ձեզ, որպեսզի մի ակնթարթում, կապույտ համազգեստի ահից, ոչնչանաք բոցերի մեջ, մեր՝ ձեզ ծնողներիս ձեռքով...

«Հնչակը» չափազանց վտանգավոր էր ոչ միայն այն պատճառով, որ հեղափոխական էր, այլ որովհետեւ նաեւ սոցիալիստական էր: Եթե «Արմենիա», «Հայաստան» կարդալով՝ մենք Թուրքիայի թշնամիներն էինք դառնում, մի բան, որ մեծ մեղք էր, «Հնչակ» կարդալիս՝ արդեն միայն այդ մեղքի տերը չէինք դառնում, այլեւ ավելացնում էինք դրա վրա աններելին, ամենածանրն ու ամենադաժանը՝ դառնում էինք ռուսաց ցարի անձնական, անհանդուրժելի թշնամին: Սոցիալի՛ստ... Այս մի սարսափելի խոսք էր նույնիսկ հասարակ, անգամ անգրագետ մարդու հասկացողության մեջ: Դրանից վախենում էին՝ ինչպես ժանտախտից: Եվ ոչ միայն դրանից, այլեւ ամեն բանից, որ դրա նմանությունն էր հնչեցնում: Չեմ կարող մոռանալ հետեւյալ դեպքը: Ես Շուշիի թեմական դպրոցի հոգաբարձու էի: Մի օր հոգաբարձուական ժողովի մեջ կարդացվեց Գետրոզ Ղարաջյանի նամակը, որով նա իր ծառայությունն էր առաջարկում իբրեւ ուսուցիչ: Նամակի մեջ հիշված էր եւ Ղարաջյանի ուսումնական ցենզր՝ *licencie des sciens sociales*⁵⁸. Կարապետ եպիսկոպոսը՝ հոգաբարձության նախագահը, բացականչեց. «Սոցիա՛լ... Մերժել, որդի՛ք»:

Նրան բացատրում են՝ թե իրեն սարսափեցնող բառերը

⁵⁸ Ֆրանսերեն՝ «արտոնագիր սոցիալական գիտությունների»:

պարգապես նշանակում են, թե Ղարաշյանը սովորել է հասարակական գիտություններ: Չոր աշխատանք: Եպիսկոպոսը հայտարարեց, թե ինչ որ էլ նշանակեն այդ խոսքերը, այնուամենայնիվ, «սոցիալ» բառը չի կարելի թույլ տալ, դպրոցը կվնասվի դրանից: Երկար ժամանակ նա համոզում էր՝ բերելով առարկություններ եւ դատողություններ: Հոգաբարձությունը Ղարաշյանին ընդունեց ուսուցիչ, բայց «սոցիալ» – ից անշափ վախեցած եպիսկոպոսն էլ իրենն արավ, թշնամություն սկսեց ուսուցչական խմբի դեմ՝ գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այդ «սոցիալը» դարձնելով:

Ասված է, որ արգելված պտուղը քաղցր է լինում: Ամիսը թե երկու ամիսը մի անգամ երեւացող «Հնչակը» մի խոշոր գրական երեսույթ էր մեր հետամնաց իրականության մեջ: Այն առաջին օրգանն էր, որ իր համար կռվան էր ընտրել նորագույն քաղաքատնտեսական վարդապետությունը՝ մարքսիզմը, գիտական սոցիալիզմը: Այս մասին պարզ ու մեկին Հնչակյան կուսակցությունը խոսում էր իր ծրագրի մեջ: Այդ ծրագրի առաջին իսկ հոդվածն ասում էր.

«Մարդկության ահագին մեծամասնությունը կազմող աշխատավոր, արդյունաբերող դասակարգի կատարյալ ազատումն (emancipation) ամեն շահագործությունից ու սեփականագուրկ ստրկական դրությունից, որոնց նա ենթակա է կապիտալիստ, սեփականատեր ու իշխող փոքրաթիվ դասակարգի կողմից, կլինի միմիայն

այն ժամանակ, երբ արդյունաբերողները կլինեն տեր արդյունաբերության բոլոր ուժերի ու միջոցների, որպիսիք են հողը, գործարանը, հանքերը, հաղորդակցության ու նյութական հարաբերության ամեն միջոցները եւ այլն»:

Եվ ապա՝ «Ազատումն արդյունաբերող դասակարգի նշանակում է ազատումն ամեն մարդու, երկու սեռին էլ պատկանող, նշանակում է հասարակական-տնտեսական կատարյալ ազատություն ամբողջ մարդկության:

Ներկա քաղաքակիրթ մարդկության հասարակական, կապիտալական կոչված, կազմակերպության պայմաններն իրենց զարգացման ընթացքում իրենց արգանդից, իրենց ձեւերի միջից բնական կերպով ծնունդ են տվել ու առաջացրել սեփականատիրության մի նոր ձեւի ամեն մտավոր ու նյութական տարրեր: Այդ նոր ձեւն է՝ արդյունաբերության բոլոր միջոցների ու արդյունքի սեփականության հավաքական (collectif)՝ համայնական ձեւը, որով նրանք կլինեն ընդհանուր սեփականություն արդյունաբերող հասարակության:

Իր այդ պատմական պարտքն ու գործն ի կատար ածելու համար ամեն քաղաքակիրթ երկրներում արդյունաբերող դասակարգը պետք է կազմակերպվի իբրեւ քաղաքական ինքնաճանաչ ու ինքնուրույն կուսակցություն եւ, իր տրամադրության տակ գտնված ամեն հասարակական ու քաղաքական միջոցները գործ դնելով եւ բոլոր երկրներից իրար հետ միանալով, ձգտի կատարել կոմունիստական, սոցիալական հեղափոխությունը: Այդ հեղափոխությամբ

արդյունաբերող դասակարգն իր ձեռք կզցն քաղաքական ղեկը՝ խլելով այն ներկայումս իշխող դասակարգից, վերջ կդնեն տարբեր դասակարգերի գոյության ու նրանց մեջ եղած դասակարգային կռվին եւ կհաստատեն սոցիալիստական հասարակական կազմակերպություն:

Այդ հասարակական կազմակերպությունն իրական կարողություն կտա, ուղղակի ժողովրդային օրենսդրության ձեւի տակ, ամբողջ հասարակությանը եւ յուրաքանչյուր անհատին միջամտելու, քննելու ու վճռելու բոլոր հասարակական գործերն ու դրանց կարգադրությունները. այդ կազմակերպությունը լիառատ ու անբռնաբարելի կերպով կնպաստե յուրաքանչյուր անհատի եւ ամբողջ հասարակությանը, բոլոր՝ անհատական, տնտեսական ու հասարակական ուժերի՝ ընդունակությունների ու կարողությունների լիակոշ մասի ու կատարյալ զարգացման եւ ներդաշնակ ու որոշ կերպով կկանոնավորե հասարակական ու տնտեսական բոլոր հարաբերությունները:

Դա՛ է արդյունաբերող դասակարգի պատմական ձգտումն ու նպատակը կապիտալական արդյունաբերության տիրապետություն ունեցող ամեն երկրում. դա՛ է այդ երկրների նաեւ սոցիալիստոսանկավարականների ձգտումների նպատակակետը»⁵⁹:

⁵⁹ Հաշվի առնելով այս եւ հետագա ծավալուն մեջբերումների փաստաթղթային արժեքը՝ հնարավորինս չի ուղղվել լեզվական եւ կետադրական խճողվածությունը:

Կարդալով այս տողերը, կարելի է կարծել, թե հայ սոցիալիստ-ոսակավար (սոցիալ-դեմոկրատ) հնչակյանները գալիս էին նոր սկզբունք հայտարարելու հասարակական հարցի լուծման համար: Այս արդեն արմենականների ողորմելի տիրացուական-ազգամուլական աշխարհայացքը չէր, որ չէր կարող բազմություններ ոգետորել ու կապել իրար հետ. այս համամարդկային այն վարդապետությունն էր, որ գալիս էր դառնալու բոլոր ճնշվածների, բոլոր հարստահարվածների կրոնը: Եվ ուրեմն, հայ աշխատավոր ժողովրդի, հայ գյուղացիության ազատագրումը հայ առաջին սոցիալ-դեմոկրատները պիտի տանեին այն ճանապարհով, որ գծել էր գիտական սոցիալիզմը, այսինքն՝ դասակարգային ուղղությամբ, միջազգայնության (ինտերնացիոնալիզմի) նշանի տակ, որ միացնում է բոլոր ազգերի հարստահարված զանգվածներին՝ միասին մղելու ազատարար պայքարը բռնակալների եւ շահագործողների դեմ:

Չափազանց հետաքրքրական տեսարան պիտի բաց անեին հնչակյաններն իրենց այդ գործառնությամբ: Նրանք պիտի կազմակերպեին կեղեքվող դասակարգերը, պիտի հեղափոխականացնեին նրանց՝ իրենց տնտեսական շահերի գիտակցությամբ եւ ամբողջացնեին Ասիայի բազմատանջ հողի վրա շահագործվող աշխատանքի միջազգային համերաշխությունը, որ պիտի իրար մոտեցներ հայ ու քուրդ գյուղացիներին եւ սովորեցներ նրանց ոչ թե իրար ծառայել, այլ միացած՝ կռվել թուրք

կավածատիրոջ եւ հայ վաշխատուի դեմ: Սա կլինէր մի շատ խոշոր, համաշխարհային նշանակություն ունեցող առաքելություն, հարյուրապատիկ դժվարին, քան հայդուկային գործունեությունը, բայց հազարապատիկ ավելի բարերար ու մեծագործ:

Կարո՞ղ էր Հնչակյան կուսակցությունն իր ուսերի վրա բարձել մի այսչափ մեծ պարտականություն՝ թեկուզ այն շատ դանդաղորեն, փոքրիկ մասնիկներով կատարելու պայմանով: Իր ծրագրի երկրորդ հոդվածով ասում էր՝ ո՛չ, չի կարող: Այս հոդվածը հանդիսավորապես հայտարարում էր, թե սոցիալիստական գործունեությունը, կոմունիստական հեղափոխությունը նրա համար հեռավոր նպատակներ են: Իսկ մերձավոր նպատակը, որին նա ձեռնարկում էր իսկույն, ազգայնական շարժումն էր, հայդուկային հեղափոխությունը: Հայտնի է, որ Կարլ Մարքսն ատելով ատում էր այդ տեսակ գործառնությունը՝ դավադրական, տեռորիստական իր ամբողջ բովանդակությամբ: Բայց հայ իրականության մեջ հայտարարվում էր, որ ինտերնացիոնալիզմը եւ ազգայնամոլությունը իրար չեն խանգարում: Ահա ինչպես էր պատճառաբանվում այդ օրինականացող կարելիությունը:

«Հայ ժողովուրդը, – ասում էր երկրորդ հոդվածը, – ներկայումս գտնվում է միապետական-քաղաքական կարգերի տակ, որոնց կառավարական, հարկային ու ֆինանսական սիստեմներն ավերիչ են նրա համար. նա գտնվում է նաեւ այնպիսի տնտեսական

մի շրջանում, երբ մի կողմից սկսել են ծագել արդյունաբերության կապիտալական կարգեր եւ մյուս կողմից՝ շարունակ ընկնում ու քայքայվում են տնտեսական նահապետական կերպերը: Այդ բոլոր պայմանների շնորհիվ է, որ հայ սոցիալիստ-ռամկավարականի համար սոցիալիստական հասարակական կազմակերպության իրագործումը հայության մեջ՝ հայտնվում է հեռավոր նպատակ, եւ նրա գործունեության ու ձգտումների առաջ ներկայանում է մեկ ուրիշ անմիջական պահանջ, իբրեւ մոտակա նպատակ: Ահա հենց այդ մոտակա նպատակն է, որ գործնականապես դրված է հայ սոցիալիստ-ռամկավարականի, հայ հեղափոխականի առջեւ, Հնչակյան կուսակցության առջեւ:

Այդ մոտակա նպատակը կայանում է հետեւյալում: Հեղափոխել ու ոչնչացնել միապետական կարգերը, փրկել հայ ժողովրդին իր ընդհանուր ստրկական դրությունից, տալ նրան քաղաքական կարելիություն՝ միջամտելու քաղաքական գործերում, վերացնել այն խոչընդոտները, որոնք արգելք են լինում նրա տնտեսական զարգացման, առհասարակ նրա կուլտուրական առաջադիմության, ստեղծել քաղաքական պայմաններ, որոնք աշխատավոր դասակարգին միջոց տան ազատ կերպով արտահայտելու իր ձգտումներն ու պահանջները՝ ավելի ու ավելի բարելավելու աշխատանքի ծանր պայմանները, դասակարգային գիտակցություն ձեռք բերելու ու կազմակերպվելու իբրեւ ինքնուրույն քաղաքական մարմին

եւ դյուրացնելու նրա այն բոլոր հասարակական ջանքերը, որոնք պետք է, ամեն տրամադրելի հասարակական պայմանների միջոցով, նպաստեն նրա առաջխաղացությանը դեպի հեռավոր նպատակը»:

Վերածելով այս բոլորը սովորական, հասկանալի լեզվի, դուրս է գալիս, որ հնչակյան մարքսիստները ծրագրում էին Հայաստանը կռվով ազատել սուլթաններից ու ցարերից, դարձնել այն բուրժուական հանրապետություն, ապա մի մեծ եւ գուցե ավելի ահավոր պատերազմով ազատել բուրժուազիայի ձեռքից եւ նետել կոմունիստական հեղափոխության գիրկը: Անհեթեթությունը չափազանց ակներեւ է:

«Այդ բոլոր նկատումների հիման վրա, – շարունակում էր ծրագիրը, – Հնչակյան կուսակցության մոտակա նպատակն է՝ կռիվ մղել միապետական կարգերը տապալելու համար եւ նրանց փոխարինելու հանրային ռամկավարական սահմանադրական կարգերով»:

Այդ կարգերը մեջ բերելուց հետո, ծրագիրը բաց էր անում իր երրորդ հոդվածը:

«Նկատելով, որ հայության ամենաստվար մեծամասնությունը կազմում են թուրքահայերը, եւ նրանց բնակավայրը մեր հայրենի հողի ամենամեծ տարածությունն է,

Նկատելով, որ հայության այդ մեծամասնության Դատը Բեռլինի դաշնագրության 61-րդ հոդվածի գործությամբ, որպես եւ այլ միջազգային պայմանագրերի գործությամբ,

արդեն մտած է միջազգային իրավունքի դրական շրջանը եւ ճանաչված եվրոպական մեծ պետությունների կողմից,

Նկատելով մյուս կողմից, որ թուրք տերության միապետական կարգերը քաղաքական, հասարակական ու տնտեսական անտանելի ճնշման են ենթարկում հայ ժողովրդին,

Նկատելով, որ ամեն տեսակետից այդ դրությունն անպայման կերպով անհնարին է դարձնում հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական ու քաղաքական որեւէ առաջադիմություն, որպես նաեւ մշտական սպառնալիք ու գեներ է նրա մարդկային գոյության դեմ,

Նկատելով նաեւ թուրք կայսրության քաղաքական, տնտեսական, ֆինանսական ու նյութական ամենաանկարգ, անցյալ ու սնանկացած դրությունը եւ դրա ու ներքին խռովությունների ու ցնցումների պատճառով այլ հավաստի ու անխուսափելի դարձած թուրք պետության կործանումը, որին մյուս կողմից էլ նպաստում են եվրոպական տերությունների հաճախ հարվածները, ինչպես նաեւ եվրոպական Թուրքիայում եւ այդ կայսրության այլ մասերի սիստեմաբար պատառ-պատառ լինելն, ընկնելով ուրիշների ձեռքը,

Այդ բոլոր նկատումների հիման վրա պատմական առաջնակարգ անհրաժեշտություն է՝

1. Որ հայ հեղափոխական գործունեությունն այսօր բացառապես նվիրվի թուրքահայ ժողովրդի դատի պաշտպանության ու լուծման՝ համաձայն մոտակա

նպատակի,

2. Որ, ուրեմն, հեղափոխական գործունեության ասպարեզն է Թուրքաց Հայաստանը,

3. Որ հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ճակատագիրը միանգամից եւ ընդմիշտ պետք է գատվի թուրքական կայսրության ճակատագրից, ըստ որում, պատմական պահանջ ու անհրաժեշտություն է ներկայանում հայ ազգային անկախությունը⁶⁰, որն էլ այդպիսով կազմում է մոտակա նպատակի մի հիմնական մասն ու առաջին պայմանը»:

Այսպես ուրեմն, մինչ Հայոց հարցը թե՛ հայ ժողովրդի ստվար մեծամասնության եւ թե՛ մանավանդ Եվրոպայի պետական անձանց ըմբռնողությամբ լոկ ռեֆորմների, լոկ կյանքի, ստացվածքի եւ պատվի ապահովության հարց էր՝ իրագործելի տեղային համեստ ինքնավարության միջոցով, նորակազմ սոցիալիստական կուսակցությունն առաջին պահանջ էր դարձնում Հայաստանի անկախությունը, մի հանգամանք, որ իհարկե կատաղեցնում էր սուլթան Համիդին՝ նրա ձեռքը միջոց տալով արդարանալու Եվրոպայի առաջ, թե հայերը Բեռլինի Դաշնագրի 61-րդ հոդվածը չեն ուզում, այլ ավելին:

Իսկ այդ անկախությունն իրագործելու համար հնչակյաններն ընտրում էին այս միջոցները.

⁶⁰ Ի պատիվ Հնչակյան կուսակցության՝ պետք է արձանագրել, որ քաղաքական համարված հայ կուսակցություններից միայն նա էր, որ իր ծրագրային փաստաթղթում պետականության վերականգնման դրույթ ուներ, այսինքն՝ իրապես քաղաքական կազմակերպություն էր:

«Մոտակա նպատակին հասնելու միակ միջոցն է հեղափոխությունը, այսինքն՝ պետք է բռնի կերպով կերպարանափոխել, հեղաշրջել ներկա հասարակական կազմակերպությունը Թուրքաց Հայաստանում՝ կռիվ մղելով թուրք տերության դեմ՝ ժողովրդական ընդհանուր ապստամբության միջոցով:

Այդ գործունեության միջոցներն են՝

1. Պրոպագանդա եւ ազիտացիա մամուլի, գրքերի ու խոսքի միջոցով ազգի մեջ, ամեն շրջաններում եւ՝ գլխավորապես ու առաջնապես ժողովրդային աշխատավոր դասերի մեջ՝ տարածելով հնչակյան հեղափոխական գաղափարները եւ կազմակերպելով նրանց մեջ հեղափոխական կազմակերպություններ ու ապստամբական գնդեր:

2. Տեոորական գործողություն իբրեւ պատիժ թուրք բռնավորներին, որպես եւ լրտեսներին, մատնիչներին, դավաճաններին: Տեոորը պետք է լինի հեղափոխական կազմակերպության ինքնապաշտպանության միջոց եւ հասարակությունը բռնավորների ու վատերի գործերից պաշտպանելու համար մի գեներ:

3. Ասպատակային գնդերի կազմություն՝ իբրեւ մշտական պատրաստի մարտական ուժ կառավարական գորքերի կամ այլ վայրենի ցեղերի հարձակումներին դիմադրելու, ժողովրդին պաշտպանելու համար: Ընդհանուր ապստամբության միջոցին այդ գնդերը կարող են կատարել առաջավոր գնդերի դեր:

4. Կազմակերպությունն ընդհանուր կուսակցության՝ պետք է բաղկացած լինի բազմաթիվ կազմակերպված խմբերից, որոնք ամենքը սերտ կերպով կապված են միմյանց հետ, իբրև մեկ եւ ամբողջ մարմին, մի կանոնավոր ամբողջություն, մեկ եւ ընդհանուր համատիպ ուղղությամբ ու տակտով գործող՝ ենթարկված ընդհանուր կազմակերպությունը ղեկավարող մի կենտրոնական մարմնի:

5. Ապստամբական գորագնդերի կազմակերպություն:

6. Ընդհանուր ապստամբության ժամանակը: Որեւէ պատերազմ, մղված այս կամ այն տերության կողմից Թուրքիայի դեմ, պետք է համարել հարմար թույն մոտակա նպատակի իրագործման համար»:

Ի վերջո, կուսակցությունն այսպես էր որոշում իր վերաբերմունքը դեպի ուրիշ ազգերը.

«Վաստակել հայ ժողովրդին վիճակակից Հայաստանի այլ բնակիչների, որպիսիք են ասորիները, քրդերը, համակրությունը դեպի հեղափոխական գործը եւ նրանց աջակցությունն այդ գործում, որը միաժամանակ հայտնվում է նաեւ նրանց, իբրև նույն բռնակալության տակ ճնշված ժողովրդի ազատության գործը:

Համերաշխ գործակցություն հաստատել թուրքական լծի տակ հեծող այլ քրիստոնյա ազգերի հեղափոխական մարմինների հետ, որոնց հետ ջանալ, եթե հանգամանքները ներեն, համատեղ ապստամբել ընդհանուր թշնամու՝ թուրք կառավարության դեմ:

Հնչակյան կուսակցության ամենաշերտ իդան է ընդհանուր անկախ դաշնակցություն, նման Շվեյցարիայի դրության, բոլոր փոքրիկ ազգերի Արեւելքում, երբ դրանցից մնացածներն էլ ազատված կլինեն թուրքական լծից»:

Բ

Չկարծե՛ք, ընթերցո՛ղ, թե ես ձեզ ուզում եմ տալ Հնչակյան կուսակցության պատմությունը, ուստի երեցի այսքան ծրագրային մանրամասնություններ: Ո՛չ, այդպիսի դիտավորություն ես չունեմ: Ծրագրային մանրամասնությունները չափազանց կարետր են իբրև առատ նյութեր թուրքահայկական հեղափոխությունը բոլոր կողմերից ուրվագծելու համար: Ժամանակագրական կարգով Հնչակյան կուսակցությունն է ձեռք բերել ավագությունն այն շարժման մեջ, որ անընդմեջ տևեց 32 տարի՝ 1888-ից մինչև 1920-ի վերջերը: Իսկ ծրագրային մանրամասնությունների մեջ Հնչակյան կուսակցությունը հավաքել է այն ամենը, ինչ հայ միտքը կարողացել է կերտել թուրքաց սուլթանների ճանկերից Հայաստանի ազատությունը գջլելու համար: Կարող ենք վստահ լինել, որ այստեղ ասված է ամեն ինչ, եւ ուրիշ կազմակերպությունները միայն կրկնել են հնչակյան ծրագիրն ուրիշ բառերով, ուրիշ կառուցումների վրայով:

Եթե տարրալուծենք այն պայքարը, որ կանոնադրված եւ պատճառաբանված է այս ծրագրային շատախոսությունների մեջ, տակը կմնա իսկական կորիզը, այն, որ հեղափոխական մանկության օրերի երգն այնքան ակեղծորեն անվանել է կոիվ բահերով. իսկ մենք

կավելացնենք՝ մատուցելու էի մանկիսերի⁶¹ դեմ: Ահագին բանակներ շարժելու կարողություն ունեցող Թուրքիային հայությունը պատերազմ էր հայտարարում հայդուկների փոքրիկ խմբերով: Ճիշտ է, մի ժամանակ հայդուկները մեծ-մեծ գործեր են տեսել Հունաստանում, Սերբիայում, Բուլղարիայում, բայց այն ժամանակներն ուրիշ էին, գնացել-անցել էին անդառնալի կերպով: Եվ ասե՛լ, որ հայդուկային պատերազմները երբեք իրենք իրենց միջոցներով՝ լոկ հայդուկային բազուկներով, ազատություն չէին ստեղծել որեւէ ազգի համար: Հայդուկները կովել են քաջաբար, տասնյակ տարիներով, պաշտելի հերոսներ դարձել իրենց ժողովուրդների համար, բայց միշտ ազատողը եղել են ռուսական պատերազմները: Մենք պատրաստում էինք հայդուկային խմբեր, բայց ո՞վ պիտի գար իր հաղթական պատերազմով մեր հայդուկային կոիվը Հայաստանի ազատություն դարձնելու: Չգիտեինք: Սկսում էինք արյունահեղությունը, առանց նրա գինն իմանալու, առանց շրջահայացության, առանց կշռադատելու:

Կոիվ բահերով: Այս թշվառ պատերազմի վրա ոչինչ չէր ավելացնում տեռորը, ահաբեկումը, որ վախեցնելու միջոց է, բայց պատերազմ չէ, երբ փոքրաթիվ անհատների կողմից գործադրվում է պետական խոշոր կազմավորումների դեմ: Մնում էր ընդհանուր ժողովրդական ապստամբությունը: Բայց այս էլ մի անբովանդակ ֆրագ էր դառնում թուրքահայկական իրականության տեսակետից:

⁶¹ Չինատեսակներ են:

Մի ժողովուրդ ապստամբեցնելու համար նրան պետք էր դեռ լավ գիներ, իսկ այդպիսի ահագին, վիթխարի մի գործ հայերի մեջ իր աղքատիկ գանձարկղով երբեք չէր կարող գլուխ բերել մի հեղափոխական կուսակցություն:

Ի՞նչ էր մնում, ուրեմն: Չտենք ծրագիրն ավելորդություններից: Ամենամեծ ավելորդությունը սոցիալիզմի անունից խոսելն էր: Հնչակյան կուսակցության մկրտաբանը, եթե ունեցել է կնքահայրություն, ապա նրա ներկայացուցիչը Մարքսը չի եղել, այլ ռուսաց նարոդնիկությունը⁶², հանձին Բակունինի, Տկաչովի եւ ուրիշների: Իբրեւ ռուսահայեր՝ կրթված ռուսական դպրոցներում, «Հնչակի» հիմնադիրները ժնեւում գտնվում էին ռուս էմիգրանտների այն թեւի ազդեցության տակ, որի հեղափոխական աշխարհայացքի դեմ պայքարում էր Պլեխանովը: «Հնչակը» իր ուսուցիչ անվանում էր Բաֆֆուն: Եվ այս ճիշտ էր շատ մեծ չափերով: Բաֆֆու «Կայծերի» մեջ էր կուսակցությունը գտնում իր հայդուկային ռազմագիտությունը: «Կայծերի» հերոսների անունները դառնում էին հնչակյան հեղափոխական գործիչների

⁶² Գյուղացիության շահերն արտահայտող, համայնքային սոցիալիզմ դավանող հակամիապետական գաղափարախոսություն եւ շարժում Ռուսաստանում (ռուսերեն «ժողովուրդ» բառից), գոյատևել է 1850-ականների վերջից մինչև 1890-ականների սկիզբը: Ունեցել է տարբեր հոսանքներ եւ, ըստ այդմ, զբաղվել ե՛ր քարոզչությամբ, ե՛ր ահաբեկչությամբ. առավել աչքի ընկած առաջնորդներն էին անարխիստ, անհապաղ ապստամբական Բակունինը, քարոզչությամբ ժողովրդին հեղափոխության պատրաստելու կողմնակից Լավրովը եւ հեղաշրջմամբ իշխանությունը գրավելու կողմնակից Տկաչովը:

կեղծանուններ: Եվ երբ սա այսպես է, նշանակում է, թե Մարքսը չէր կարող լինել հնչակության ուսուցիչը: Նա հանդես էր գալիս ծրագրի մեջ Բաֆֆուն գարդարելու համար: Եվ այս գարդարանքից հնչակյանները երբեք չհրաժարվեցին, մինչև վերջ իրենց անվանում էին սոցիալ-դեմոկրատ:

Նորակազմ կուսակցությունը, գործելով Ժնևից, ավելի աչքի ընկնող հաջողություն գտնում էր թուրքահայերի մեջ, մասնավորապես Կ.Պոլսում: Այստեղ նրան հոգում էին արմենականները, պայմանով, որ գործունեության մեջ խոսք անգամ չլինի սոցիալիզմի մասին: Ժնևի կենտրոնը համաձայնություն տվեց, որից հետո սկսվեց մի շատ ուժեղ գործունեություն: Տրապիզոնում հաստատվեց կենտրոնական կոմիտե, որ հարաբերություններ սկսեց երկրի ներսերի եւ մասնավորապես մերձավորագույն տեղի՝ Էրզրումի հետ: Առհասարակ հնչակյանությունը գործողությունների վայր էր ընտրում Փոքր Ասիայի կողմերը: Արեւմտյան Հայաստանում երեւան էր եկել մի տեղական ինքնաբոյս կազմակերպություն՝ «Գաղտնի ընկերություն» անունով, որի գլխավոր ղեկավարներն էին մշեցի Հակոբ սարկավազը եւ ալաշկերտցի Հարություն-աղան⁶³: Առաջինը, որ հայտնի էր ավելի «Սարկավազ»

⁶³ Այդ օրերին Թիֆլիս էին եկել Ջեթոնի 1878թ. սպասամբության ղեկավարներից գեթոնցի Հարություն Չարոյանը, մշեցի Հակոբ սարկավազը (որին հետո խուսափողականության մեղադրանքով ընկերները սպանեցին) եւ Հարություն-աղան (Հունոն), որին որոշ վավերագրերում համարում են վանեցի: Սրանց հետ է կապի մեջ եղել Կուկունյանը:

անունով, ուներ իր փոքրիկ հայդուկային խումբը, որ արդեն անուն էր ստեղծել քրդերի հետ իր ունեցած ընդհարումներով:

Այս սարկավազի խմբին միանալու համար էր, որ 1889թ. մայիսին Պարսկաստանի Մալմաստ գավառից դեպի Վան ուղեորվեցին ժամանակի ռոմանտիկ տրամադրությամբ լցված երեք երիտասարդներ, որոնցից երկուսը վանեցի էին՝ [Հովհաննես] Ագրիպասյան [(արմենակյան)] եւ Գուլաքսյան, իսկ երրորդը՝ թիֆլիսեցի՝ Վարդան Գոլոշյան⁶⁴: Մանավանդ վերջինը տարված էր րաֆֆիական գաղափարներով եւ միամիտ անձնագոհության մի սրտառուչ պատկեր էր ներկայացնում: Երեքն էլ զինված էին, տանում էին իրենց հետ իրենց ստացած նամակները, նույնիսկ ճանապարհին օրագրական հիշատակարան էին գրում՝ նրա մեջ պատմելով իրենց հայրենասիրական զգացմունքները եւ թե ինչի համար են գնում: Չուհ-Գյադուկ մեծ լեռնանցքի մի կիրճում երեք միամիտները հանդիպում են մի խումբ թուրք զապթիաների, կովի են բռնվում նրանց հետ: Գուլաքսյանը փախչում ազատվում է, իսկ մյուս երկուսը սպանվում են: Առաջին զոհերն էին սրանք, հայդուկային երեխայական մտայնության առաջին զոհերը:

Այս լուրը տարածվեց ամեն տեղ՝ հիացմունք եւ խանդավառություն պատճառելով հայ շրջաններին:

⁶⁴ Վարդան Գոլոշյան (1867-1889) – Հայ առաջին հայդուկներից: Անցել է Մասուն, կազմակերպել ընթոստացման ուղին, որ իր պտուղները տվեց դեռեւս 1891-92թթ. ինքնապաշտպանական ընդհարումների ժամանակ:

Նահատակներ... Այսպես են մեծարվում երկու ընկածները: Զրույցների մեջ էին մտնում սրանք, ավելի եւս իդեալացրած, փայլուն կերպարանքով: Այդ գրույցները մեզ մոտ՝ Շուշի էլ հասան. պատմվում էին հավաքույթների մեջ, հավաքական մտայնություն էին ստեղծում:

Իսկ Վանի Խալիլ-փաշան⁶⁵ այս փոքրիկ, անհավասար կովից ստեղծեց իրեն փառավորող մի ամբողջ պատերազմական գործ: Երեքի արշավանքը մեծ դեպք հայտարարվեց: Սպանվածների վրա գտնված թղթերը թարգմանվեցին եւ տպագրվեցին Կ.Պոլսի լրագրերում: Դեպքի մասին խոսեցին ոչ միայն եվրոպական լրագրերը, այլեւ Կ.Պոլսի դեսպանները: Փոքրիկ դրաման

⁶⁵ Տարիներ անց Արամ Մանուկյանը դարձավ Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից եւ կարողացավ պաշտպանել Վանի հայությանը Խալիլ-փաշայից. իսկ 1918-ին, երբ նույն Արամ Մանուկյանը ըստ էության միայնակ Հայաստանի Հանրապետություն էր կերտում, Երեսնամյա ստիպված եղավ կրկին հանդիպել նրան. այս առիթով մի այսպիսի հուզիչ հուշ է պատմում Վահան Նավասարդյանը, որ ամենից առաջ ցույց է տալիս Արամի անգուգական մեծությունը. «Ինձ ամենն շատ հուզողն այն էր, թե ինչպե՞ս պիտի հանդիպեմ այս երկու ոխերիմ ախոյանները... Ամենքի համար էլ այս նշանավոր հանդիպման էական վայրկյանը այդ էր... Եվ ահա, երբ գնացքը կանգ առավ, Արամը իր հայացքը նետեց դեպի աջ ու դեպի ձախ եւ գնացքի առաջ ձգված ծայրի վագոնում նշարեց Խալիլի դեմքը: Վճռական շարժումով նա իր քայվածքը դեպի այն կողմը ուղղեց: Խալիլը, նկատելով Արամին, դյուրաշարժ երիտասարդի նման անմիջապես ցատկեց վագոնից, ընդառաջ եկավ նրան, եւ երկուսն էլ ժպտադեմ, ջերմորեն ու բարեկամաբար իրար ձեռքեր թոթվեցին եւ... համբուրվեցին: ...Նույն օրը երեկոյան հանդիպեցինք Արամին: «Այո՛, այս ժողովրդի փրկության համար համբուրեցինք մինչեւ իսկ Խալիլին», – հառաչանքով ասաց Արամը» (Արամը, Ե., 1991, էջ 492, ընդգծումը հուշագրողինն է):

իր բոլոր մանրամասնություններով մտավ անգլիական պառլամենտական «Կապույտ գրքի» մեջ: Աբդու-Համիդը փաստ ունեցավ ձեռքին, թե սկսվել է հայերի ապստամբությունը Թուրքիայի դեմ: Խալիլ-փաշան ավելի եւս սաստկացրեց իր ճնշումները Վանի հայերի վրա, ստիպեց նրանց ստորագրել այնպիսի ուղերձներ, որոնց մեջ նրանք իրենց անսահման հլու հպատակությունն էին հայտնում սուլթանին, ասում, որ միանգամայն գոհ են, ոչ մի բարենորոգման կարիք չեն զգում եւ խնդրում էին, որ կառավարությունն անխնա պատժի հայ խռովարարներին, որոնք արտասահմանից գալիս են վրդովելու սուլթանի խաղաղ հպատակների կյանքը:

Չուհ-Գյադուկի գույգ սպանությունները կազմում էին, եթե կարելի է ասել, նախատոնակ՝ ավելի խոշոր, ավելի խոր ցնցող դեպքերի, որոնք հաջորդաբար, կարճ ընդհատումներով ծայր էին տալիս 1890 թվականին. մի տարի, որ վճռական նշանակություն էր ստանում հայ ժողովրդի ճակատագրի համար:

Դեպքերից առաջինը տեղի ունենացավ Էրզրում քաղաքում, այդ տարվա հունիսի 8-ին եւ ներկայացնում էր հնչակյանների կազմակերպած դիմադրությունը թուրք կառավարությանը: Ոստիկանությունը գորքերով շրջապատեց հայոց եկեղեցիներից մեկը, որպեսզի խուզարկություն կատարի նրա մեջ՝ պատրվակ բռնելով այն, թե ինքը տեղեկություն ունի, որ եկեղեցու մեջ զենքերի պահեստ կա: Բազմությունը, որ հավաքվել էր

եկեղեցու շուրջը, լսում է, որ խուզարկություն կատարող պաշտոնյաներն անարգանքով են վերաբերվել եկեղեցու սրբություններին: Բայց եւ այնպես, խուզարկությունն անարգել կատարվում է, եւ կասկածելի ոչինչ չի գտնվում: Հետեւյալ օրը հայերը փակում են իրենց խանութները եւ ժողովվում եկեղեցու բակում՝ իրենց առաջնորդից բացատրություն պահանջելու եւ եղած անարգանքների դեմ բողոք հայտնելու համար: Պարզ նկատելի էր, որ ցույց էր կատարվում կառավարության դեմ:

Վալին⁶⁶ պահանջում է բացել խանութները, բայց հայտնվում են մի խումբ մարդիկ, որոնք արգելում են բաց անել: Այդ ժամանակ վալին գորք է ուղարկում ամբոխի դեմ: Հրամանատարն սկսում է հանոգել, որ հավաքվածները հեռանան: Երբ այս անլսելի է մնում, գորքերը հրացան են պարպում օդի մեջ: Այս էլ չի օգնում: Հայերի կողմից ռետուլների պայթյուններ են լսվում: Այդ ժամանակ հրամանատար սպան գինվորներին հրամայում է դուրս քշել ամբոխը եկեղեցու գավթից: Զինվորները հարձակվում են հայերի վրա, բայց հայերն էլ գինվորների վրա են գնում: Երկու կողմերը խառնվում են իրար: Հայերի կողմից ընկնում են սվիններով սպանվածներ եւ վիրավորվածներ: Սարսափով բռնված ամբոխը դուրս է գալիս գավթից եւ փախչում դեպի տները: Արյունահեղությունը մեծանում է այս վայրկյանից: Փողոցները լցվում են վաղօրոք պատրաստած եւ զինած թուրք խուժանով, որ հարձակվում է փախչող

⁶⁶ Թուրքերեն՝ «նահանգապետ»:

հայերի վրա: Ընդհանուր առմամբ այդ օրը հայերի կրած կորուստը լինում է մոտ 20 սպանված եւ 200-300 վիրավոր:

Աբդուլ-Համիդը հայկական կոտորածների սկիզբն էր դնում: Թուրք կառավարությունը պետություններին ուղարկած ծանուցագրի մեջ ամբողջ մեղքը գցում էր հայերի վրա, այնպես, որ դուրս էր գալիս՝ թե հայերն իրենք են իրենց կոտորել:

Իսկ հայերի համար հունիսի 8-ի կոտորածը դառնում էր մի չտեսնված մեծ գործ: Ահա հայերն էլ ապստամբեցին, ահա նրանց արյունն էլ թափվեց: Հիմա որ Եվրոպան կմիջամտի, կազատի հայերին թուրքերի ձեռքից: Երգ հյուսվեց՝ խրոխտ, ինքնավստահ, անշափորեն լցված ինքնասիրության զգացմունքից ժայթքած, որ շատ պարզորեն պատկերում է Էրզրումի արյունահեղության բերած ակնկալությունները.

Ձայն մը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներեն,
Թունդ-թունդ ելան հայոց սրտեր գենքի շաշյունեն:
Հայ գյուղացին դարուց ի վեր սուր, գենք չտեսած՝
Դաշտը թողուց, սուր, հրացան բահի տեղն առավ:
Քնքուշ կյանքը ծանր է թվում հայ օրիորդին,
Ջենքը ձեռքին հորդորում է հայոց քաշերին:
Հայ տիկինը ստիպում է ամուսնուն գնալ՝
Պատերազմի դաշտի վերա վերք տալ՝ ստանալ:
Հայ ծերուկը ցուպը ձեռին լալով տենչում է՝
Հայրենիքի ազատություն տեսնել ու մեռնել:
Անմիություն՝ տունը քանդող հայոց խեղճ ազգին

Հրաժարեցավ, տեղի տվավ միության ձայնին:
Լսեց թուրքը ու սառեցավ արյունը վատին,
Չէր երագել հային տեսնել նա այդ վիճակին:
Եվրոպային լուրը հասավ շարժման հայ գեղջկին,
Ուրախական ողջույն տվավ հայրենասերին:
Տնձա, մայր մեր, ո՛վ Հայաստան, որդիքդ միացան,
Ութ դարերու սուգ ու թախիծ քեզնից վերացան...

Այս սրտապնդիչ գեղգեղանքների մեջ ամեն դիրք կարող էր ճիշտ լինել, բացի միայն մեկից՝ Եվրոպայից: Էրզրումի կոտորածը միայն «ի տեղեկություն» առնվեց Եվրոպայի դիվանագիտության կողմից: Այդ պատճառով Հնչակյան կուսակցությունը մի ցույց էլ Կ.Պոլսում կազմակերպեց՝ բողոքելու համար այդ անտարբերության դեմ: Այդ ցույցը տեղի ունեցավ Էրզրումի դեպքից երեք շաբաթ հետո՝ հուլիսի 15-ին, Կ.Պոլսում, որ հռչակված է Գում-Գափուի ցույց անունով: Հետաքրքրական են այն նկատառումները, որոնք հարկադրեցին հնչակյաններին թուրքական մայրաքաղաքն ընտրել իբրև ցույցի վայր: Այդ նկատառումներից կարելի է եզրակացնել, թե ինչ աստիճանի էր հասնում հեղափոխական կուսակցության քաղաքական հասունությունը: Տույցի գլխավոր հերոս Ճանկյուլյանն ասում է, թե պատճառները հետեւյալներն էին.

«1. Հայաստանի մեջ պատահած կոտորած մը եթե Պոլսո մեջ հրապարակային բողոքի եւ գայրույթի տեղի չտա, հայաստանցիները կվհատին՝ տեսնելով, որ իրենց վրա մտածող չկա, եւ բոլորովին անհույս ու անօգնական

թողնված են իրենց բարբարոս հարստահարիչներուն ձեռքը: Այս աննպաստ գաղափարին հուզումը հեղափոխական նորածագ ոգուն ձուլման դեմ մեծ արգելք մը պիտի հանդիսանար. ցույցը հարմար կդիտվեր Պոլստ մեջ, քանի որ հայերու մտավոր, բարոյական եւ ազգային գլխավոր կենտրոն մը կնշվեր:

2. Հայաստանի մեջ կատարված կոտորած մը կրնար Եվրոպայի աչքեն վրիպել կամ տարբեր գույնով ներկայացվել անոր, կամ դարձյալ եվրոպական շահերուն հետ այնչափ մեծ առնչություն չունենալով՝ անտարբերությամբ դիտվել Եվրոպայի մեջ: Եվրոպական դեսպաններուն աչքին առջեւ առաջ եկած ուժգին բողոք մը ավելի կնպաստեր Եվրոպայի ուշադրությունը հրավիրելու երկրին կացության վրա⁶⁷. միջազգային շահերու հանդեպ

⁶⁷ Տարօրինակ գուգադիպությամբ, Արեւմուտքի արդարացի վերաբերմունքն ակնկալող հայ ցուցարարները նույնը կրկնեցին 2008թ. մարտի 1-ին, արդեն իրենց անկախ հայրենիքի մայրաքաղաքում, երբ տարերայնորեն հավաքվեցին Երեւանում Ֆրանսիայի, Իտալիայի եւ Ռուսաստանի դեսպանատների մերձ հրապարակում՝ հավանաբար հուսալով, որ իշխանությունները չեն հանդգնի եվրոպական դեսպանական կորպուսների աչքի առջեւ ապօրինությունների դիմել, ինչպես դիմել էին նույն օրվա առավոտյան՝ լույսը չբացված, Երեւանի Ազատության հրապարակում: Մակայն իշխանությունները ոչ միայն ապօրինությունների դիմեցին, որի հետեւանքով, ըստ պաշտոնական տվյալների, 10 մարդ գոհվեց, այլեւ հետագայում՝ 7-8 տասնյակ անմեղ քաղաքացիների եւ քաղաքական գործիչների դատավարությունների ժամանակ այդ դեսպանությունների երկրներն առնվազն փաստերի ներկայացմամբ միջամտելու առումով պահպանեցին քար լռություն, թեւ ամեն բան կատարվել էր իրենց աչքի առջեւ, եւ բացառված է, որ տեսագրություններ կամ լուսանկարներ չունենային: Մեկ անգամ եւս փաստվում է, որ պատմությունից դասեր չքաղողները դատապարտված են նրա ողբերգական դրվագները մշտապես

Կ. Պոլսո քացառիկ կարեւորութիւնը անծանոթ չէր ոչ ոքի:

3. Եթէ հայկական հուզումը սահմանափակված մնար միմիայն Հայաստանի մեջ, գլխավորաբար Ռուսիո ուշադրութեան առարկա պիտի ըլլար՝ ավելի մոտեն շոշափելով անոր շահերը իբրեւ սահմանակից պետութեան, եւ կրնար անոր պատրվակ մը ընծայել օրին մեկը հանկարծ գրավելու Հայաստանը, մինչդեռ շարժումը, տարածվելով Հայաստանէն դուրս՝ Թուրքիո մյուս կողմերը եւ մասնավորապէս մայրաքաղաքին մեջ, մյուս մեծ պետութիւններուն ալ ուշադրութիւնը կդարձվեր հայկական խնդրին վրա, մասնավորապէս Անգլիո, գոր, կնկատեինք, Էր դատին ավելի համակիր, քան Ռուսիան: Հայկական խնդիրը պետութեանց միջեւ խնդիր մը դարձնելն ավելի նպաստավոր կերեւար մեր ազգային շահերուն:

4. Մեր ազգային ցրված վիճակը եւ մայր երկրին մեջ բազմաթիվ օտար ցեղերու խառն բնակչութիւնը կրնային անհաշոդութեան մատնել միայն մայր երկրին մեջ կատարվելիք հայկական շարժում մը: Հայութեան այս քացառիկ վիճակն ալ կպահանջեր, որ հայկական շարժումը Հայաստանի սահմաններէն դուրս կատարվեր. այդ պարագային Պոլիսը կարելի չէր անտես ընել, ուր 200 հազարն ավելի հայեր կբնակին՝ պանդուխտներով միասին:

5. Չարիքին աղբյուրը Պոլիս ըլլալով՝ հայտնի

վերապրելու. տվյալ դեպքում չսերտած դասն այն է, որ նույնիսկ արեւմտեան պետութիւնների շարժիչ ուժն առաջին հերթին սեփական պետական շահն է, որին նոր կարող է հաջորդել կամ չհաջորդել որոշակի արժեքներին նվիրվածութիւնը:

կնշմարվեր, թե բնաջնջման ծրագիրն էր, որ կգործադրվեր. նպատակահարմար կգտնեինք, որ առաջին բողոքն այս պետք է ըլլար Կ.Պոլսո մեջ, նույն ինքն Պալատին քթին տակ...

6. Հինգ-վեց դարերն ի վեր գերության մեջ հեծող եւ մասամբ ստրկացած ժողովուրդի մը մեջ երբ հանգամանքներու բերմամբ ոգեւորություն եւ հեղափոխական տրամադրություն կծագի, հեղափոխականները պարտական են օգտվել այդ հանգամանքեն եւ ոգեւորությունեն՝ հեղափոխության ոգին ավելի հաստատ, ավելի գիտակցական ու գործնական դարձնելու եւ ընդհանրացնելու ժողովրդին խավերու մեջ. եւ հեղափոխական գաղափարը ծավալելու ու արժարժելու ամենեն արդյունավոր ու ազդեցիկ միջոցը հեղափոխական գործունեությունն է:

7. Երբ թուրք կառավարությունը եւ թուրք ժողովուրդը տեսնեին մի անգամ հայերուն մեջ տիրող համերաշխությունը եւ համոզվեին, թե Հայաստանի մեջ իրենց կողմէ տրված հարվածն անպատճառ կրնա ունենալ իր հակահարվածը ուրիշ տեղ մը, եւ մանավանդ այդ ուրիշ տեղն ըլլար Կ.Պոլիս՝ միջազգային շահերու այդ խիտ կենտրոնը, կենթադրվեր՝ ավելի զգուշավոր քաղաքականության մը կհետեւին եւ չեն համարձակվիր նոր կոտորածներ կազմակերպել երկրին մեջ»:

Այս մանրամասն պատճառաբանությունները մեր առաջ են հանում մի կուսակցություն, որ իր ձեռքն էր առել

մի ամբողջ ժողովրդի ճակատագիրը, նրա ֆիզիկական գոյության հարցը, բայց իր այդ ահագին դերին վերաբերվում էր թեթեամտությամբ եւ տհասությամբ: Թուրքահայ ժողովուրդն այնպիսի դրության մեջ էր, որ ամեն մի խնամք եւ հոգածություն նրա մասին պիտի լիներ՝ պաշտպանել նրա գոյությունը: Հնչակյանները շատ լավ գիտեին, որ սուլթան Համիդը բնաջնջման քաղաքականություն է գործադրում հայերի վերաբերմամբ, բայց եւ այնպես, չէին ուզում, որ Ռուսաստանը գրավեր Թուրքահայաստանը, այսինքն՝ փրկեր թուրքահայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը: Ի՛նչ տարբերություն Եվրոպայում ուսում առած այս «մարքսիստ» երիտասարդների եւ հին պահպանողական⁶⁸ «դավաճան» համարվող կղերական Աշրգյան պատրիարքի մեջ, որ գրում էր Մակար կաթողիկոսին, թե ոչ մի պետություն չի կարող փրկել թուրքահայերին, բացի Ռուսաստանից, եւ աղաչում էր նրան՝ դիմել Ալեքսանդր Գ կայսրին եւ հայցել նրա հովանավորությունը:

Հնչակյանները հավատում էին, թե Անգլիան Ռուսաստանից ավելի համակիր է Հայոց դատին: Սա նշանակում էր չիմանալ երեկվա պատմությունը, մոռանալ այն թշնամությունը, որ Անգլիան հանել է Հայոց հարցի դեմ՝ հենց առաջին իսկ օրերից: Իմպերիալիստական

⁶⁸ Լեոյի այս գործում հաճախ են հանդիպում բառերի երկրորդային իմաստների գործածության դեպքերը. մանավանդ տերմինների հարցում դա ընդունելի չէ: Դիցուք, այստեղ հարկ էր օգտագործել «ավանդապահ» բառը, քանի որ «պահպանողական» տերմինը քաղաքագիտական նշանակություն ունի:

մի գիշատիչ պետության առավելություն տալ մի ուրիշի նկատմամբ, այս մի ողորմելի մանկամտություն էր⁶⁹: Կարծում էին, թե Թուրքիայի ամենահեշտ խոցելի տեղը Կ.Պոլիսն էր, ուր կենտրոնացած էին եվրոպական չափազանց խոշոր շահերը: Մտածում էին, թե Եվրոպան այնքան վտանգված կտեսներ իր շահերը Կ.Պոլսի մեջ կատարված հայկական ցույցերից, որ կհարկադրեր սուլթանին բավարարել հայերին: Չէին կարողանում մտածել, որ, ընդհակառակը, հենց Կ.Պոլսում վտանգված եվրոպական շահերը պիտի հարկադրեին պետություններին՝ ուժեղացնել սուլթանին, որպեսզի նա ճնշի հայկական շարժումը եւ այդպիսով պաշտպանի եվրոպական շահերը: Տղայական միամտության ծայրահեղ աստիճանն էր՝ կարծել, թե Եվրոպան թույլ կտա, որ Կ.Պոլսում ուրիշ մի որեւէ հեղինակություն բարձրանա, բացի սուլթանականից: Չէին կարողանում հասկանալ հայ հեղափոխականները, որ եթե Եվրոպան միանգամից ցույցին ապստամբության իրավունք տար, այլեւս վերջ ու սահման չէր լինի մի բոլոր մարդկանց պահանջներին, եւ սուլթանական իշխանությունը, որի վրա եվրոպական կապիտալը հիմնում

⁶⁹ Լեոն, չնայած խորհրդային սկսված գաղափարական մամլիչի ժամանակաշրջանին, ճշգրիտ բնորոշում է ի սկզբանե կողմնորոշումների ճիրանում հայտնված հայ կուսակցական-քաղաքական միտքը, որ համակարգվեց ու մտածողություն դարձավ ոչ միայն խորհրդային պատմագիտության համար, այլեւ հետագայում անկյունաքարի դերի հավակնեց Ղարաբաղյան շարժման արշալույսին (1988-ի փետրվար-հուլիս)՝ շարժման նմենկլատուրային վաղ-առաջնորդների պատճառով:

Էր իր բարեբախտությունը, իրապես կդառնար գերի ցանկացած հեղափոխական կազմակերպության ձեռքի:

Բայց ամենից ծանր, մղձավանջային հանգամանք դուր տեսնում եք այն բանի մեջ, որ հնչակյանները գիտեն, թե իրենց շարժումներով պիտի կոտորածներ առաջացնեն ասիական Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության մեջ, սակայն այս կոտորածներն են, որ պիտի առաջ բերեն Եվրոպական միջամտություն եւ Հայոց հարցի բարեհաջող լուծում: Թշվա՛ռ ժողովուրդ, որի արյունը ոչինչ արժեք չուներ նույնիսկ իր միջից դուրս եկած գործիչների համար, որոնք միայն աշխատում էին, որ այդ կոտորածներն անժանոթ չմնային Եվրոպային կամ սխալ մեկնաբանություններով չլուսաբանվեին: Աշխատում էին, որ կոտորածները տեղի ունենային Եվրոպային մոտիկ տեղեր, նրա դեսպանների քթի տակ: Դրվում էր թուրքահայ ժողովրդի մահվան դատավճիռը: Համիդը վճռեց կոտորածներով պատասխանել հեղափոխականներին, իսկ հեղափոխականները չեն սարսափում, չեն փախչում այդ կոտորածներից, այլ վճռել են նրանցով դրդել, հարկադրել Եվրոպային, որ նա գործի:

Եվ այսպիսով դանակը դրվում էր հայ ժողովրդի կոկորդին:

Այս մեղքերը, տղայական անհեթեթությունները միայն հնչակյաններին չէին հատուկ: Նրանք դարձան ամբողջ հայ հեղափոխության տխուր սեփականություն: Կարելի էր միայն այն հավանականության

վրա հույս դնել, որ ժամանակի ընթացքում հայ կազմակերպությունները կզգաստանան, կբուժվեն ռոմանտիզմից, կսկսեն բազմաթիվ փորձերով խրատված մտքի լրջությամբ ըմբռնել քաղաքական դասավորումների, ուժերի փոխհարաբերությունների ռեալ պահանջները եւ դրանց համեմատ էլ գործողության այս կամ այն եղանակի փոփոխումներ կտանեն: Բայց, ի դժբախտություն հայ ժողովրդի, այդ հույսերը չարդարացան: Ինչպիսի սկզբնական մեղքերի մեջ ծնվեցին այդ կազմակերպությունները, նույնպիսի մեղքերով էլ գնացին մինչեւ իրենց կատարյալ կործանումը:

1890թ. ամռանը մեծ խոսք ու գրույց տարածվեց Կ.Պոլսում տեղի ունեցած արյունալի դեպքի մասին, որի նմանը սուլթանների մայրաքաղաքը դեռ չէր տեսել: Լրագրերը տեղեկություններ էին բերում, հետաքրքրությունն աճում էր հետզհետե: Ինչ ասել կուզի՝ որ հուլիսի 15-ի ցույցը պատճառում էր ավելի եւս մեծ հրճվանք, քան Էրզրումի կոտորածը. շայոց դատը շատ մեծ հաջողության էր հասնում: Կասկած չէր մնում, որ այս անգամ Եվրոպան այլեւս լուռ չէր մնա: Չե՞շտ էր ասելը: Դեռ երեկ ստրկության մեջ անասնացած հայությունը Թուրքիայում այսօր այնքան էր առաջ գնացել ազատասիրության ճանապարհին, որ տակնուվրա էր անում ամբողջ Կ.Պոլիսը մահմեդական շատ խոշոր տոնի՝ Գուրբան-բայրամի⁷⁰ օրը, այն միջոցին, երբ

⁷⁰ Իսլամական տոն, որ նշվում է Իբրահիմի (Աբրահամ) կողմից իր որդի Իսհակին (Իսահակ) լեռան վրա Աստծուն գոհաբերելու

օսմանյան ամբողջ բարձր պաշտոնեությունը, հավաքված Ելդրզի պալատում, համբուրում էր Աբդուլ-Համիդի քղանցքը: Դեռ երբեք՝ Կ.Պոլիսը նվաճելու օրից չէր տեսնված այսքան հանդուգն մի արարք քրիստոնյա որեւէ ժողովրդի կողմից:

Այս ճիշտ է՝ գործողությունը հերոսական էր: Բայց պատվելով հանդերձ հերոսական անձնուրացությունն ամեն մի ազատագրական հեղափոխական շարժման մեջ՝ նայենք այն արդյունքներին, որոնք անհատական հերոսություններից ստացվում են մի ժողովրդի, մի մեծ դատի համար:

Գում-Գափուի ցույցն այս էր գծագրում. Հնչակյան կուսակցության կողմից խմբագրվել էր մի պահանջագիր, որի մեջ պահանջվում էր վերացնել հայ ժողովրդի վրա ծանրացած կացության դժոխային պայմանները: Հնչակյան գլխավոր գործիչներից երկուսը, իրենց հետ վերցնելով հնչակյան զինված հայրուկներ, հուլիսի 15-ի առավոտյան, կիրակի, պիտի գնային Գում-Գափուի պատրիարքարանի Մայր եկեղեցին, եւ այդտեղ մեկը ժամերգության միջոցին պիտի բարձրանար սեղանին եւ կարդար հնչակյան պահանջագիրը, իսկ մյուսը, բռնելով այդտեղ գտնվող Աշրգյան պատրիարքին, պիտի հարկադրեր նրան գնալ իր հետ Ելդրզի պալատը, ուր այդ պահանջագիրը պիտի հանձնվեր սուլթան Աբդուլ-Համիդին: Երկու գլխավորներն էին՝ Հարություն Ճանկուլյան՝ վանեցի խանութպան

պատրաստակամության առթիվ. այդ օրը մուսուլմանները «գուրբան» (մատաղ) են անում՝ գառներ սորթելով:

Կ.Պոլսում, եւ Համբարձում Պոյաճյան՝ ուսանող, որ կրում էր Մուրադ⁷¹ կեղծանունը: Եկեղեցու մեջ գլխավոր կարգադրողի դերն իր ձեռքն էր առել Ճանկույյանը, իսկ Մուրադը նրա օգնականի պէս մի բան էր:

Ճանկույյանը երկար մանրամասնություններով պատմել է այդ օրվա իր «հերոսությունները», եւ մենք այդ մանրամասնությունների մեջ տեսնում ենք, թե որքան շատ երեխայական գծեր կային այդ ցույցի մեջ: Ճանկույյանը ցատկում է սեղանին, սկսում կարդալ «պահանջագիրը»: Քահանաներից մեկը, աննկատելիորեն մոտենալով նրան հետեւից, հանկարծ խլում է թուղթը նրա ձեռքից եւ փախչում սեղանի հետեւը: Ճանկույյանը ռետովերը բռնած վագում է նրա հետեւից, բայց խաշկալի դուռը փակված էր, եւ նա իջնում է ցած՝ տեսնելու, թե ինչ եղավ Աշրգյանը, որ փախել էր եկեղեցուց: Ողորմելի պատրիարքին նա գտնում է պարտեզի ճաղերի մոտ կծկված: Տեսնելով ատրճանակը հաղթական հնչակյանի ձեռքին՝ թշվառականը սկսում է աղաչել, որ իրեն չսպանի: Իսկ հեղափոխականը բռնում է նրա մորուքից, վեր է կացնում ու հրամայում, որ իր հետ գնա սուլթանական պալատ: Աշրգյանը հրաժարվում է այդ բանից, աղաչանքներ է անում, ուշաթափվում ընկնում է: Ճանկույյանն անողոր է:

⁷¹ Համբարձում Պոյաճյան (Մեծն Մուրադ) (1860-1915) – Մասնակցել է Գում-Գափուի ցույցին, ղեկավարել 1894-ի Մատուհի ինքնապաշտպանությունը, ձերբակալվել, ենթարկվել կտտանքների, ցմահ արքայվել, 1906-ին փախել է արքորավայրից, իսկ 1908-ից դարձել օսմանյան խորհրդարանի անդամ՝ 1915-ին կիսելով հայագրի մյուս պատգամավորների ճակատագիրը:

Բռնության գործողությունները փոխադրվում են պատրիարքարանի շինության մեջ, ուր Աշրգյանը փակվում է մի սենյակի մեջ: Ճանկույթյանը պաշարման է ենթարկում այդ սենյակը՝ կանգնեցնելով նրա դռների մոտ ռետովերներով զինված հնչակյան զինվորներ: Ինքն էլ շարունակ բանակցություններ է վարում պաշարված կղերականի հետ, սպառնում՝ նրա վրա իր ռետովերը քաշելով, թե կսպանի նրան, եթե չգնա իր հետ: Աշրգյանը, պաշտպանվելով իր աղաչանքներով, հաճախակի նվաղումներով, համառորեն մերժում է այդ պահանջը. թե՛ պատրիարքին եւ թե՛ նրա կողմնակիցներին վախեցնելու, մանավանդ եւ մի հայի վրեժը հանելու համար, Ճանկույթյանը տալիս փշրում է պատրիարքարանի դահլիճում կախված օսմանյան թուրդուն (պետական գինանշանը) եւ Աբդուլ-Համիդի պատկերը: Պատրիարքին երկար այսպես տանջելուց հետո հնչակյան շեֆը դիմում է վերջին միջոցին: Նորից մտնում է Աշրգյանի մոտ՝ տանելով իր հետ մի քանի հնչակյան զինվորներ: Ներս մտնելուն պես այս վերջիններն ուղղում են ռետովերները պատրիարքի վրա, իսկ Ճանկույթյանն ասում է, որ մի նշանով ռետովերները կարձակվեն, եթե նա իսկույն չգնա իր հետ: Եվ թշվառ հոգեւորականը չի կարողանում այլեւս տանել իրեն ցնցող սարսափները, վեր է կենում եւ անձնատուր լինում:

Մի անգն էւ վախից դողացող մարդուն նվաճելը մեծ հաղթություն են համարում հեղափոխականները: Կիսաանզգա պատրիարքին դուրս են բերում փողոց:

Կիտվել է մեծ բազմություն: Կանչում են. «Կեցցե՛
Հնչակյան կուսակցությունը», «Կեցցե՛ Հայաստան», «Կեցցե՛
ազատությունը»: Պատրիարքին նստեցնում են կառքի մեջ,
ինքը՝ Ճանկույյանն էլ նստում է նրա դիմաց եւ ցույցը
վերջացած է հայտարարում: Ժողովուրդը ցրվում է, բայց
հնչակյան գինվորները գնում են կառքի ետեւից: Հագիվ
քիչ առաջ անցած՝ Աշրգյանը նորից ուշաթափվում է:
Նրան մտցնում են մի հույնի դեղատուն, ուր սթափեցուցիչ
դեղերով ուշքի են բերում եւ նորից կառք նստեցնում: Բայց
այստեղից շատ առաջ չգնացած՝ երթը հանդիպում է թուրք
հետեւակ եւ ձիավոր գորքերի, որոնց տանում էր Դերվիշ-
փաշան՝ հայերի ցույցը ցրելու համար: Տեղի է ունենում կռիվ
գորքերի եւ հնչակյանների մեջ: Երկու կողմից էլ ընկնում են
սպանվածներ եւ վիրավորվածներ: Աշրգյանը փոխադրվում
է մերձակա տունը, ուր հարց ու փորձի է ենթարկվում:
Ճանկույյանը ձերբակալվում է:

Ա՛յս էր հուլիսի 15-ի ամբողջ ցույցը: Ի՞նչ օգուտ
բերեց նա Թուրքահայաստանում անսահման տառապող
հայ գյուղացիությանը: Իրենք՝ հնչակյանները, ահագին
նշանակություն էին տվել իրենց այդ գործին: Այդ
նշանակությունը երեւի խոշոր էր, բայց հեղափոխական
ռոմանտիզմի կողմից: Ճանկույյանի ռետուվերը եւ
Աշրգյանի վրա գործադրած բռնությունները ոգետրիչ
էին, հեղափոխական դաստիարակություն էին մտցնում
ամբոխի մեջ, բայց կար մի ահավոր իրականություն, որի
առջեւ նսենմանում էր այդ նշանակությունը: Հեղափոխական

դաստիարակություն այնպիսի ուղղությամբ, ինչպիսին ընդգրկել էր հայ հայդուկային մտայնությունը, չպիտի ծառայեր ամբողջ հայ ժողովրդի փրկության: Այս արդեն շատ պարզ էր հեղափոխական բռնկումների առաջին իսկ խառն թվականին՝ 1890-ին: Փտած էր այդ ուղղությունը հիմքից: Միտք ունենալ կարող էին այդ շարժումները միայն այն դեպքում, եթե Եվրոպան, իսկապես, իր պաշտպանության տակ առած լիներ Հայաստանը: Բայց այդպիսի բան չկար, ու կոհվը ներկայանում էր իբրև մենամարտ հայ ժողովրդի եւ Աբդուլ-Համիդի միջեւ: Եվ պիտի հաղթեր Աբդուլ-Համիդը՝ իբրև անհամեմատ ուժեղ կողմ:

Գում-Գափուի դեպքը սուլթանը լավ պատրվակ դարձրեց կառավարական սպիտակ տեռոր տարածելու համար հայ ժողովրդի վրա: Հարյուրավոր մարդիկ նետվեցին բանտերի մեջ՝ մատնվելով սարսափների եւ լուռ մահվան: Թուրքական դատարանները մահվան դատավճիռներ արձակեցին, 10 տարով բանտարկություն, աքսոր նշանակեցին քաղաքական հանցավորների համար: Այս դեռ Կ.Պոլսում, ուր եվրոպացիներ կային, մեծ պետությունների դեսպաններն էին նստում, որոնց ներկայությունը որոշ չափով զսպում էր Համիդին եւ համիդականներին: Իսկ գավառներում այդպիսի հանգամանք չկար, եւ կառավարության ահաբեկիչ կամայականություններին վերջ ու սահման չկար: Անգլիական «Կապույտ գրքերը», սակավաթիվ եվրոպացի ճանապարհորդների

նկարագրությունները լի են քստմանի փաստերով, որոնք անհավատալի են դարձնում, թե այդպիսի պայմանների մեջ կարող է ապրել մարդկային որեւէ համայնք:

Հնչակյան կուսակցությունը կառավարական տեռորին պատասխանում էր կարմիր տեռորով, որի թատերաբեմն էր հանդիսանում գլխավորապես Կ.Պոլիսը: Սպանվում էին հայ մատնիչները, հայ լրտեսները, որոնց թվում գտնվում էին եւ հայ հոգեւորականներ, սպանվում էին նաեւ Էֆենդիական դասին պատկանող այնպիսի անհատներ, որոնք նկատվում էին իբրեւ հայկական հեղափոխության թշնամիներ:

Գում-Գափուի ցույցի մի ծանր հետեւանքն էլ այն էր, որ հայ ժողովրդի գլխին մի երկրորդ բռնակալ Աբդուլ-Համիդ էլ էր նստում: Դա Աշրգյան պատրիարքն էր: Տույցի հետեւանքով նա հրաժարվեց պատրիարքությունից: Բայց Աբդուլ-Համիդը հետ դարձրեց այդ հրաժարականը, Աշրգյանին իր ձեռքն առավ եւ դարձրեց իր ամենահավատարիմ եւ կամակատար գործակալը՝ հայ հեղափոխության դեմ կովելու համար: Աշրգյանը տեսնում էր, որ ոչ մի ուժ չկա սուլթանի դեմ հանդիման կանգնած, ուստի կատարելապես նրան էր նվիրվում, նրա «գթության» վրա հույս դնում եւ ամեն ջանք գործ էր դնում իր ժողովրդին եւս պատվաստել այդ ուղղությունը, դարձնել այն ազգային քաղաքականություն, դաստիարակել հասարակությունն այն հասկացողության մեջ, թե հայ հեղափոխականները ցնորամիտ երեխաներ են, օտարների գործիք: Բայց այդպիսի մի խոշոր

հեղաշրջում հասարակության հասկացողությունների մեջ չէր կարող կատարել մի անժողովրդական կղերական՝ լոկ պատրիարքական իշխանությունն ունենալով իբրեւ պրոպագանդայի հիմնավորության առհավատչյա: Նրան չէին հավատում, նրան համարում էին հայ ժողովրդի իրավունքները Թուրքիային վաճառող դավաճան: Գուցե նրա քարոզած քաղաքականությանը փոքրիշատե հեղինակություն տար Աբդուլ-Համիդը, եթե նա լիներ մի հասկացող կառավարիչ եւ ոչ թե մի ճիվաղ բռնակալ: Աշրգյանի խոսքին նա կարող էր հեղինակություն տալ իր զիջումներով: Բայց նա զիջումներ չէր ճանաչում, եւ մինչ Աշրգյանն իր կոնդակների ու ճառերի մեջ մինչեւ երկինք էր բարձրացնում սուլթանի մարդասիրությունը, հպատակասիրությունը եւ նույնիսկ հայասիրությունը, Աբդուլ-Համիդը արգելեց նույնիսկ հայերի Ազգային սահմանադրությունը⁷²՝ երեսուն տարվա մի հիմնարկություն, որ տեղի թե անտեղի հայ ժողովրդի սիրո եւ պարծանքի առարկան էր: Այս հարվածը սաստկապես հարվածեց Աշրգյանին:

Ահա, թե որքան դժբախտ հանգամանքներ էին ստեղծվում գավառների մեջ հեծող հայ աշխատավոր

⁷² Խոսքը 1860թ. ընդունված եւ 1863-ին սուլթանի կողմից փոփոխություններով հաստատված արեւմտահայերի Ազգային սահմանադրության մասին է, որ 1896-ին արգելվել է՝ կրկին գործել սկսելով 1908-ից: Այն քավականին առաջադիմական մոտեցմամբ կարգավորում էր ներհայկական հարցերը, ինչպես նաեւ հարաբերությունները պետության հետ: Իրականում հաստատվել է որպես «Չայ ազգի կանոնադրություն»:

Ժողովրդի համար:

Ճգնաժամն անում էր:

Գ

Էրգրումի եւ Գում-Գափուի դեպքերը, որոնց մեջ գործող հանդիսանում էին թուրքահայերը, բայց համարյա թե միմիայն ռուսահայերի ղեկավարությամբ՝ խոշոր ազդեցություն գործեցին եւ՝ Կովկասի հայկական կենտրոններում, եւ՝ գլխավորապես, իհարկե, Թիֆլիսում, ուր հավաքված էր հայ ինտելիգենտ երիտասարդության մեծագույն մասը: Հայդուկային ազատամարտը, ինչպես տեսանք, սկզբից եւեթ ռուսահայերի մեջ էր ժողովրդականացել իբրեւ թուրքահայերի համար ազատություն ձեռք բերելու ամենալավ միջոց: Տեղի ունեցած դեպքերի թարմ տպավորության տակ Թիֆլիսում էլ գոյություն ստացավ հայդուկային կովի մի կազմակերպություն՝ «Երիտասարդ Հայաստան» անունով:

1890թ. ամռանը Թիֆլիսում էին գտնվում վերետում հիշատակված մշեցի Սարկավագր⁷³ եւ ալաշկերտցի Հարություն-աղան, որոնք եկել էին ռուսահայերից զինվորներ հավաքելու իրենց խմբերի համար: Պետերբուրգից Թիֆլիս էր եկել եւ երիտասարդ ուսանող Սարգիս Կուկունյանցը⁷⁴:

⁷³ Տեքստում թյուրիմացաբար գրված է «Սարգիս»:

⁷⁴ Սարգիս Կուկունյան(ց) (1866-1914) – Ճեմարանական եւ համալսարանական կրթությամբ հայ ազատագրական շարժման գործիչ. նախապես գտնվել է հայ պահպանողականների ազդեցության տակ, այնուհետեւ ընկել ռուս նարողմիկների եւ Գ.Արծրունու ազդեցության տակ: Իր հայտնի արշավանքից հետո դատապարտվել է 20 տարվա բանտարկության եւ

մի ուտիացի հայ, Նուխիի գավառի Նիժ գյուղից: Լսելով Սարկավազի եւ Հարություն-աղայի քարոզներն ու ծրագրերը՝ երիտասարդ Սարգիսն այնքան է ոգեւորվում, որ վճռում է թողնել ուսումը եւ, անմիջապէս խումբ կազմելով, անցնել Թուրքահայաստան: Նորակազմ «Երիտասարդ Հայաստանը» նրան աջակցում է: Դրամական միջոցներ հավաքում է Գրիգոր Արծրունին: Կուկունյանցը մարզում, հագցնում ու զինում է իր հավաքած խումբը, եւ նույն թվի սեպտեմբերին արդեն գտնվում էր Կարսում: Նրա հետ էր եւ Սարկավազը:

Սկսվում է Կուկունյանցի հռչակավոր արշավանքը՝ մի կատարյալ երեխայական ձեռնարկություն, որ միանգամայն համապատասխանում էր այն ժամանակվա երեխայական հասկացողություններին եւ տրամադրություններին ու հենց այդ պատճառով էլ երկար ժամանակ զարդարված էր գաղափարական ինքնագոհության լուսապսակով:

Ես կհիշեմ այդ արշավանքի մանրամասնություններն այնպէս, ինչպէս նրանք պատմվում էին թե՛ բերանացի եւ թե՛ գրավոր հիշատակարաններում: Կուկունյանցը դեպի ռուս-թուրքական սահմանագլուխ դուրս է գալիս սեպտեմբերի վերջերին՝ բաժանելով իր խումբը երեք մասի.

նորարկվել Սախալին: 1905-ին համաներմամբ ազատվելուց հետո Կովկասում դարձյալ շարունակել է գործունեությունը եւ կրկին ձեռքբերվել 1909-ի փետրվարին (կարճ ժամանակ անց փախել է բանտից դաշնակցականների օգնությամբ), ապա՝ 1910-ի հոկտեմբերին (այդ ժամանակ՝ 1911-ին ինքն է Կամոյին օգնել փախչել Մետելիի բանտից): Այնուհետեւ տարվել է Օրյոլի բանտ, ուր եւ մահացել է: Կուկունյանցի մասին կան դաշնակցական երգեր:

մեկն անձամբ Կուկունյանցն է ղեկավարում, իսկ երկու մյուսների հրամանատարներն էին Սարգսար Ավետիսյանը եւ ղարաբաղցի Աբրահամը: 15 հոգու հաշողվում է անցնել սահմանը, որից հետո նրանք իսկույն հարձակվում են Հախվերիս⁷⁵ անունով գյուղի վրա եւ բավական վնաս հասցնում նրան: Գյուղն այն միակ հանցանքն ուներ հայ գաղափարական մարտիկների առջեւ, որ ուներ թուրք ազգաբնակչություն: Հարեւան երկու թուրք գյուղերի բնակիչները գնում են հարձակվողներին ետ մղելու եւ կռվի են բռնվում նրանց հետ Չիշագլի կիրճում, որ սահմանագծից հեռու չէր, այնպես որ սահմանապահ ռուս կազակներն ու զինվորները գնում են կռվի վայրը եւ գյուղացիներից տեղեկանում, որ հարձակվողները հայ ավագակներ են: Կուկունյանցի մարդիկ խույս են տալիս եւ ամրանում լեռներում: Բայց նրանց որսալու համար Թոփրաք-Կալեից (Ալաշկերտ) ուղարկվում է կես վաշտ թուրքական զորք, եւ մեր հայդուկները հագիվ են կարողանում ազատվել ասկյարներից եւ ցրիվ գալ գանազան կողմեր:

Այսպես հեշտ չեղավ ռուս սահմանապահ զորքերից ազատվելը: Կուկունյանցի խմբի մի մասը, մոտենալով սահմանագլխին, համբերություն չի ունենում հանգիստ շարունակելու իր ճանապարհը, եւ, հանդիպելով մի խումբ թուրքերի, ռուսական հողից դեռեւս դուրս չեկած,

⁷⁵ Տեքստում գրված է «Ախվարկ», այլ աղբյուրներ գանազան անուններ են նշում. թերեւս Սուրմալուի գավառի Հախվերիս կամ Հախվերին գյուղն է, ուր նաեւ հայեր են ապրել:

հարձակվում է նրանց վրա լոկ այն պատճառով, որ նրանք թուրքահպատակներ էին եւ վերադառնում էին իրենց գյուղերը: Սպանվում են 10 թուրքեր կամ, ոմանց ասելով, քրդեր⁷⁶: Երկու օրից հետո խումբը մտնում է Գյումուշ-Թափա անունով անտառը՝ Կաղզվանի մոտ, որպեսզի անցնի սահմանը: Անտառում երեք հոգի փայտահատ թուրք է լինում. նրանցից երկուսին սպանում են կուկունյանցականները, իսկ երրորդը կարողանում է փախչել եւ, հասնելով Կաղզվան, իմաց տալ ռուսական իշխանությանը: Սպաներից մեկը մի հարյուրյակ կազակներով գնում է հետապնդելու հայ «ավագակներին», որոնք խույս տալով նրա առջեւից՝ թաքնվում են մոտակա գյուղի այգիներում: Այդտեղ էլ նրանց շրջապատում են ռուսները եւ առաջարկում անհապաղ անձնատուր լինել: Կուկունյանցը ոչ միայն մերժում է, այլեւ կրակ է բաց անում, որից վիրավորվում է մի կազակ: Այդ ժամանակ հրամանատար սպան օգնական գորք է պահանջում եւ, մի ամբողջ օր պաշարման դրության մեջ պահելով Կուկունյանցին, վերջապես հարկադրում է նրան անձնատուր լինել իր հետ եղած մարդկանցով: Ով կարողանում է ազատվել, փախչում է Պարսկաստան:

Անձնատուր եղածների հետ ռուս կառավարությունը վարվում է իբրեւ ավագակների: Ամենքը կապվում ու

⁷⁶ Նույնի մասին Մ.Վարանդյանի այս տողերը մեկնաբանման կարիք չունեն. «Նախ փոքրաթիվ ճիավորներ էին այդ քրդերը, եւ տղերքը քիչ մը հազեցուցին վրեժխնդրության ծարավը՝ զանոնք կոտորելով» (նշվածը, էջ 69):

բանտ են նետվում, թեև բոլորն ամեն կերպ հավատացնում են, թե իրենք ավագակներ չեն, Ռուսասանի դեմ ոչ մի վատ դիտավորություն չեն ունեցել, այլ միայն ուզեցել են անցնել Թուրքիա եւ այնտեղ տանջվող իրենց եղբայրների վրեժը հանել: Ռուս իշխանավորներին սաստիկ գրգռում են մանավանդ խմբի գինվորների ուսերին կապած «Հ. Մ.» հայերեն տառերը, որոնք նշանակում էին «Միություն Հայաստանի»⁷⁷: Չենց այդ գաղափարի հետ էլ չէր կարող հաշտվել ցարական Ռուսաստանը: Ուստի եւ ամենայն խստությամբ ռուս շինովնիկներն օգտագործեցին Կուկունյանցի խմբի այն գործողությունները, որոնք կարող էին, օրենքի հիման վրա, ավագակային հարձակումների տեղ ընդունվել: Այս միջոցով ամբողջ խումբը, Կուկունյանցի հետ միասին, Երեւանի շրջանային դատարանի կողմից դատապարտվեց տաժանակիր աշխատանքների՝ Սախալին կղզում:

Ահա այս իսկ երեխայական եւ իր կույր նացիոնալիստական բնագոյներով անհամակրելի արկածախնդրությունն էր իր գործունեության իբրեւ սկիզբ ընդունում «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպությունը: Բայց նա այդ անունը պինդ չգրկեց: Հայ հեղափոխության օգուտը պահանջում էր, որ բոլոր կազմակերպությունները միանան, մի ընդհանուր

⁷⁷ Դատավարության ժամանակ ռուսներն այն մեկնաբանեցին որպես «Միացյալ Հայաստան», մինչդեռ դատավորները նշում էին տարբեր կերպ՝ «Միություն Հայաստանի», «Միություն Հայրենասիրաց» եւ այլն:

մարմին դառնան: Այս մասին Թիֆլիսում կայացած խորհրդակցություններ, եւ վճռվեց, որ «Երիտասարդ Հայաստանը» կոչվի «Դաշնակցություն» եւ միացնի իր հետ Հնչակյան, Արմենական կուսակցություններն ու այդպիսով գոյություն ստանա մի կուսակցություն՝ դաշնակցային հիմքերի վրա, այսինքն՝ յուրաքանչյուրի ներքին ինքնավարության պայմանով: Այդ «Դաշնակցությունը» պիտի հրատարակեր իր սեփական օրգանը՝ «Դրոշակ» անունով: Այս երկու անուններն էլ՝ «Դաշնակցություն» եւ «Դրոշակ», թարգմանվեցին ժնեւի հնչակյան մի ուսանողի առաջարկությամբ, որուսաց հեղափոխական իրականությունից: Ժնեւում այդ ժամանակ կար «Союз русских революционеров»⁷⁸, եւ այդ «СОЮЗ» – ը թարգմանվեց «դաշնակցություն»: Իսկ «Դրոշակը» Ամերիկայում հրատարակվող որուս հեղափոխական «Знамя»⁷⁹ թերթի անունից էր վերցվում:

Բայց, ինչպես եւ պետք էր սպասել, հեղափոխական կազմակերպությունների միությունը չկայացավ: Եվ այս, իհարկե, դարձյալ ի դժբախտություն հայ ժողովրդի: Հաշվի չառնելով արմենականությունը, որ երբեք չկարողացավ ուժեղ ու ազդեցիկ կուսակցություն դառնալ հայ իրականության մեջ, մնում էին երկու գլխավոր կազմակերպություններ՝ հնչակյան եւ դաշնակցական, որոնք շատ շուտով իրար հանդեպ բռնեցին հակառակորդի,

⁷⁸ Ռուսերեն՝ «Ռուս հեղափոխականների միություն (դաշնություն)»:

⁷⁹ Ռուսերեն՝ «դրոշակ»:

անհաշտ թշնամու դիրքեր: Ամեն մեկն աշխատում էր ցույց տալ, թե ինքն է լավ գործում, հեղափոխական առատ արդյունքներ տալիս: Ամեն մեկն աշխատում էր մյուսին գերազանցել հախտոն գործողություններով, եւ այս անմիտ ու տղայական մրցակցության, այս թայֆայական հակամարտության դառն պտուղները կլանողն ուրիշ ոչ ոք չէր լինում, բացի եւ միայն հայ ժողովրդից: Հնչակյան կուսակցությունը մինչեւ 1896թ. գտնվում էր հաշողության եւ լայն ժողովրդականության գագաթնակետին: Այդ միջոցին նա, արբեցած իր դիրքերից, առանձին ուշադրություն չէր դարձնում Դաշնակցության վրա եւ գրեթե միայն լրագրական բանակովով էր բավականանում: 1896-ից սկսվում է հնչակյանների անկումը: Այդ ժամանակից էլ կոփվր երկու կազմակերպությունների միջեւ ընդունում է կոպիտ, նույնիսկ արյունոտ ընդհարումների ընթացք՝ ավելացնելով հայ ժողովրդի աղետների թիվը:

Եվ այսպես, 1890 թվականից սկիզբ է առնում Դաշնակցությունը: Սկզբի երկու տարիներին նա շատ թույլ գործունեություն ուներ, համարյա միանգամայն աննկատելի էր, բավականանում էր գրեթե միայն նրանով, որ պարծենում էր իր անդրանիկ գործով՝ Կուկունյանցի դժբախտ արշավանքով: Ես կարող եմ ասել, որ չնայած այս հանգամանքին՝ Դաշնակցությունը հենց սկզբից ռուսահայերի մեջ համեմատաբար ավելի համակրանք գտավ, քան Հնչակյան կուսակցությունը: Այս երեւույթի պատճառը կարելի է հեշտ բացատրել՝

նկատի առնելով, որ Դաշնակցության կառուցողն ու պահպանողը սկզբի տարիներին մշակական⁸⁰ երիտասարդությունն էր, ամենաեռանդունը, եթե կարելի է ասել՝ ամենակարմիրը ամբողջ ռուսահայության մեջ: Պետք է ասել եւ այն, որ Հայաստանի ազատության գաղափարը մշակականության հետ միացնում էր եւ շատ տարրեր պահպանողական խավերից, որոնք սովորաբար կոչվում էին նորդարականներ⁸¹...

Այս հանգամանքը պարզ նկատելի էր եւ մեր գավառական իրականության մեջ՝ Շուշիում: Հնչակյաններին չհաջողվեց Շուշիում տեղական կոմիտե հաստատել, թեեւ նրանք իրենց շարքերում ունեին շուշեցի այնպիսի նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք էին Բարսեղ Չաքարյանը եւ Շմավոն Հովհանյանը (Գաբրիել Կաֆյան): Իսկ դաշնակցական տեղային կոմիտե կազմվեց հենց 1891 թվականից, եւ նրան անդամագրվեցին թե՛ մշակական եւ թե՛ նորդարական երիտասարդներ, ինչպես նաեւ չեզոք քաղաքացիներ: Ես էլ էի անդամ: Եվ սակայն ի՞նչ գործունեություն էինք ցույց տալիս. այն միայն, որ մեր ռոճիկներից ամսական որոշ տոկոս վճարումներ էինք անում եւ գանձած փողը մեր գանձատան խնայողական արկղի մեջ պահում: Եվ երբ բավական փող էր հավաքվում, ուղարկում

⁸⁰ «Մշակ» թերթի անունից:

⁸¹ «Նոր-դար» ազգային-պահպանողական թերթի (1883-1916թթ.) անունից, որի հիմնադիրը եւ խմբագիրն էր Սպանդար Սպանդարյանը՝ Սուրեն Սպանդարյանի հայրը:

Էինք Թիֆլիս, ուր արդեն, ինչպես լսում էինք, կուսակցության կենտրոնում սկսվել էին վեճեր ու հակառակություններ:

Բոլոր այն ձեռնարկումները, որոնք սկսվեցին այդ ժամանակ՝ թե՛ գուտ հեղափոխական եւ թե՛ կազմակերպչական հողի վրա, երեխայական բովանդակություն ունեին: Մի այդպիսի գործ էլ Շուշիի մեր կոմիտեն կատարեց: Մեր գանձից 60 ռուբլի ծախսեցինք եւ մի լավ հրացան գնեցինք դարալագյազցի Գրիգոր քահանայի համար, որ քաջի համբավ էր հանել եւ իր գյուղից Շուշի էր եկել մեզ հայտնելու, թե Թուրքահայաստան է գնում: Հիշում եմ, թե որպիսի հանդիսավորությամբ էր այդ հրացանը հանձնվում տեր-Գրիգորին: Մենք հավաքվել էինք Շուշիի թեմական դպրոցի ուսուցիչ Հակոբ Ճաղարբեգյանի մոտ ու հիացնունքով գրույց էինք անում գյուղական երիտասարդ տերտերի հետ, որ ամեն կերպ աշխատում էր մեզ հավատ ներշնչել, թե ինքը կկատարի իր խոսքը եւ կերթա կովելու Հայաստանի ազատության համար: Ճաղարբեգյանը լավ խոսել գիտեր եւ մի սիրուն ճառ ասաց, մենք ամենքս համբուրեցինք տերտերի ձեռքը եւ ճանապարհ դրինք նրան:

Գնա՞ց նա արդյոք, ես չգիտեմ: Մոտ քառորդ դար անցնելուց հետո էր, համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, որ ես դաշնակցական մի թերթի պատկերազարդ հավելվածի մեջ տեսա մի կամավորական խմբի նկար: Կամավորների առաջելից գնում էր յափնջին վրան զգած, մաուզերը բռնած մի ձիավոր: Նկարի տակ գրված էր, թե

դա դարալագյազցի տեր-Գրիգորն է, 75-ամյա հասակում: Եվ ես հիշեցի մեր տված հրացանը: Արդյո՞ք գնաց նա այն ժամանակ: Բայց մի՞թե հարցը գնալ-չգնալու մեջ էր: Հարցը մեր վերաբերմունքի մեջ էր, մեր՝ արդեն մորուքավոր մի խումբ մարդկանց, որ կարծում էինք, թե մի հրացան, մի քաշ մարդ ուղարկելով Թուրքիա, մենք ուժ ենք ստեղծում, որ կարող է սասանեցնել սուլթանի գահը: Ամաչել մեր այս անծայր միամտությունից մենք չէինք կարող, որովհետեւ ամենքն էին այդպես մեր իրականության մեջ, եւ ոչ ոք չէր ամաչում:

Մի ուրիշ գործ էլ կատարեց Շուշիի տեղական կոմիտեն, բայց այն ժամանակ ես արդեն հեռացել էի ին ծննդավայրից: Կոմիտեն մի ամբողջ խումբ կազմակերպեց Շուշիի դատարկապորտ երիտասարդներից, որոնք ամեն տեղ հայտնի են «լոթի» անունով: Մինչեւ Թիֆլիս հասնելու համար, ուր նրանք պիտի մտնեին կենտրոնական կոմիտեի տրամադրության տակ, այդ լոթիները բավական փող ստացան իբրեւ ճանապարհածախս: Բայց դուրս գալով Շուշիից՝ միայն մի քանի վերստ գնացին. մի կողմ թողնելով խճուղին՝ գնացին Խանքենդի (այժմ՝ Ստեփանակերտ) ավանը եւ ամբողջ մի շաբաթ քեֆ անելուց ու բոլոր փողերը մսխելուց հետո վերադարձան քաղաք: Աբդուլ-Համիդը բախտավոր աստղի տակ էր ծնվել, թե չէ...

Մի օր էլ լուր առանք, թե Դաշնակցությունը քայքայվում է: Թիֆլիսում հրապարակ էր եկել մի նոր հեղափոխական գործիչ՝ լեռնային ինժեներ Կոստանդին

Խատիսյանը, շատ կրքոտ մի երիտասարդ, որին որոշ չափով համարձակություն էր տալիս նրա հոր գրաված քարձր պաշտոնը պետական ծառայության մեջ: Պատմում էին, որ նա իրենց տանն ազատորեն ուժանակ է պատրաստում հեղափոխական մեծամեծ ձեռնարկումների համար, որոնց ծրագրելու մեջ նա մեծ հմտություն էր ցույց տալիս: Նա ձեռնարկել էր Դաշնակցության միջից մի ֆրակցիա հանել, որ պիտի գործեր ինքնուրույնաբար՝ իր ղեկավարությամբ եւ իր կազմած ծրագրով: Մի օր Թիֆլիսում կազմված ֆրակցիայի կողմից Շուշի եկավ ուսուցիչ Մանուկ Աբեղյանը, որ հավաքեց մեզ՝ Դաշնակցության կոմիտեի անդամներիս, սկսեց բացատրել Կոստանդին Խատիսյանի ֆրակցիայի առավելությունները եւ համոզել, որ Շուշիի կոմիտեն դառնա այդ ֆրակցիայի բաժանմունքը: Խատիսյանական ծրագրի մեջ վառ երեւակայություններ շատ կային, բայց ես այժմ մոռացել եմ դրանք: Հիշողությանս մեջ մնացել է միայն այն, որ այդ մտքերի եւ հավանականությունների մեջ մեծ տեղ էին գրավում ուժանակային ռումբերը, որոնց պատրաստության համար նա նախագծում էր մի ամբողջ գործարան հիմնել Բուլղարիայում: Մենք չհակաճառեցինք անգամ: Ով ուզում է թող ազատի Հայաստանը՝ մենք հոժարությամբ պատրաստ ենք մեր ամսական տուրքը նրան տալ: Դրանից ավել գործունեություն մենք նույնիսկ չէինք իմացել եւ չգիտեինք:

Բայց Խատիսյանի ֆրակցիան շուտով ջուրն ընկավ,

եւ Դաշնակցությունն էր, որ մնաց գործի գլուխ: Այդ ժամանակ էր, որ այն իրենց ձեռքն էին առնում մի քանի կարող երիտասարդ ուժեր, որոնց մեջ արդեն անուն էին հանել մանավանդ երկուսը՝ Քրիստափոր Միքայելյանն⁸² ու Միսնոն Ջավարյանը⁸³: Մեր վճարումներն առաջվա պես գնում էին Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեին: Շուտով նրա կողմից Շուշի եկավ ուսանող Տիգրան Հովհաննիսյանը: Եկել էր մի մեծ գումար տանելու, եւ որոշվել էր այսպիսի մի հեքիաթ: Կազմակերպությունը, իբրեւ թե, արտասահմանում գնել էր մեծ քանակությամբ գենք, որ նավով ուղարկված էր Պարսից ծոց՝ այնտեղից, Պարսկաստանի վրայով, Թուրքահայաստան փոխադրելու համար: Ճանապարհաձախսի համար հարկավոր էր մի մեծ գումար:

Այս հեքիաթն, իհարկե, ինքը՝ Տիգրան Հովհաննիսյանը չէր հնարել, որ այն ժամանակվա մշակական երիտասարդության լավագույն ներկայացուցիչներից էր համարվում: Բայց որ նա էլ այնքան էր հավատացել այդ հեքիաթին, որ դրա շրջիկ քարոզիչն էր դարձել,

⁸² Քրիստափոր Միքայելյան (1859-1905) – Նախկին նարոդնիկ, ՅՅԴ երեք հիմնադիրներից, գաղափարախոսը, նաեւ «Դրոշակ» թերթի հիմնադիրը, գոհվել է ռուս փորձարկելիս:

⁸³ Միսնոն Ջավարյան (1865-1913) – ՅՅԴ երեք հիմնադիրներից, մինչեւ կյանքի վերջը ՅՅԴ բյուրոյի անդամ, մասնագիտությամբ գյուղատնտես, քաղաքականություն է մտել պատանի հասակից՝ որպես նարոդնիկ: Լեոն օգտագործում է «Միսնոն» ձեռք, որ ուղղել ենք՝ հետեւելով դաշնակցական գրականությանը ավանդվածին:

հենց ա՛յն է ապացուցում, որ այն ժամանակ մեզանում անվերապահ հավատն էր թագավորում, եւ քննադատական վերաբերմունքը միանգամայն բացակայում էր: Ասացե՛ք՝ ո՞ւմ կարող եք այսօր հավատացնել, թե հնարավորությունների կարգումն է մեծաքանակ գենքերի փոխադրությունը Պարսկաստանի վրայով՝ նույնիսկ գաղտնիքը չպահպանելով, արձակ կերպով: Ինչքա՞ն ծախս կնստեն հենց միայն փոխադրող քարավանները:

Տիգրան Հովհաննիսյանն ընդունվեց շատ սիրալիր կերպով, այդպես էլ ճանապարհ դրվեց Շուշիից, բայց՝ առանց փողի: Պատճառն այն չէր, որ ձեռնարկությունը կասկածելի էր թվում մեզ: Փող չունեինք. եթե ունենայինք, կտայինք, ինչ խոսք:

Դ

1892թ. Կովկասի հայության կյանքում տեղի ունեցան մի քանի խոշոր դեպքեր: Մայիսին Էջմիածնում կատարվեց կաթողիկոսական ընտրություն. բոլոր կողմերից (Թուրքիայից, Պարսկաստանից, Ռուսաստանից) եկած պատգամավորների բոլոր ձայներով ընտրվեց Մկրտիչ արք. Խրիմյանը (Հայրիկ կոչված): Սա մի խոշոր ցույց էր սուլթանի դեմ: Խրիմյանը՝ Հայոց հարցի հեղինակներից մեկը եւ Հայաստանի ազատագրության վաղեմի երգիչն ու քարոզիչը, Գում-Գափուի ցույցի հետեւանքով արքայից էր Երուսաղեմ: Նրա ընտրությամբ մշակական ուղղությունն իրեն համարում էր իր վաղեմի բաղձանքին հասած, որ 1884 թվին չէր իրականացել Ներսես Վարժապետյանի հրաժարման պատճառով: Խրիմյանին արքայից ազատելով եւ կաթողիկոսական աթոռի վրա նստեցնելով՝ ստեղծվում էր, ինչպես շարունակում էին կարծել, մի շատ նպաստավոր դրություն՝ Հայոց հարցը պետությունների հերթական եւ անհետաձգելի խնդիր դարձնելու համար: Ուստի կաթողիկոսական ընտրությունը հավասար չափով ուրախացնում էր եւ երկու հեղափոխական կուսակցություններին: Գաշնակցականներն այդ ընտրությանը մինչեւիսկ գնացել էին Էջմիածին՝ պրոպագանդայի եւ օտար տեղերից եկած պատգամավորների հետ տեսնվելու ու խորհրդակցելու

համար:

Նույն տարին առանձնապես շեշտվեց նաև մի շարք նշանավոր գործիչների մահերով: Մեռան Գամառ-Քաթիփան, Խորեն Նար-Պեյր⁸⁴, Գարեգին Սրվանձոյանցը⁸⁵, իսկ տարվա վերջին՝ նաև Գրիգոր Արծրունին: Մանավանդ այս վերջին մահը չափազանց խոր տպավորություն թողեց ամբողջ հայության վրա, եւ դեկտեմբերի 27-ին նրա թաղումը Թիֆլիսում տեղի ունեցավ այնպիսի մի հանդիսավորությամբ, որի նմանը դեռ երբեք չէր տեսել այդ քաղաքը:

Իբրև Շուշիի բարեգործական ընկերության կողմից պատգամավոր՝ ես էլ ներկա էի այդ թաղմանը: Գեկտեմբերի 27-ը դարձավ միաժամանակ քաղաքական մի խոշոր ցույց՝ ցարական բյուրոկրատիայի դեմ: Սահմանված էր, որ թաղման հանդեսը Վանքի եկեղեցուց դուրս գալով՝ Բարյատինսկայա փողոցով կբարձրանա Գոլովինսկի պրոսպեկտ եւ Երեւանյան հրապարակով կմտնի Միջին փողոցը՝ դեպի Խոջիվանք գնալու համար: Թիֆլիսի նահանգապետ Շերվաշիձեն,

⁸⁴ Խորեն Գալֆայան (Նար-Պեյ) (1832-1892) – Բանաստեղծ, թարգմանիչ, հրապարակախոս, եպիսկոպոս, հասարակական գործիչ: Եղել է Բեռլինի կոնգրեսի հայկական պատվիրակության կազմում:

⁸⁵ Գարեգին Սրվանձոյան(ց) (1840-1892) – Հայ առաջին եւ անգերազանցելի բանահավաքը, «Սասնա ծռեր» էպոսի առաջին գրառողը: Եպիսկոպոս, որ մասնակցել է Վանի «Միություն ի փրկություն» (1872) գաղտնի կազմակերպության ստեղծմանը, «Մեւ խաչի» աշխատանքներին. հետապնդվել է օսմանյան իշխանությունների կողմից:

սակայն, փոփոխություն էր մտցրել այդ երթուղու մեջ՝ հպատակվելով Կովկասի կառավարչապետ Շերեմետևի⁸⁶ ցուցումներին, որ Հայկական դատի եւ շարժումների թշնամին էր: Պատճառ բերելով կառավարչապետի հիվանդոտ դրությունը՝ Շերվաշիճեն անհարմար էր համարել, որ ժողովրդական կուտակումներից բաղկացած սգերթը պալատի առջեով անցնի, ուստի ճանապարհ էր նշանակել Լոռիս-Մելիքյան փողոցը: Երիտասարդությունը, վրդովվելով այդ կարգադրությունից, որոշեց չհնազանդվել դրան: Այդ պատճառով, երբ եկեղեցական հանդեսը բարձրանալով Բարյատինսկայա փողոցով՝ ուզեց մտնել Լոռիս-Մելիքյան փողոցը, հետեից եկող բազմահազար ժողովուրդը նրան սաստիկ հրելով առաջ քշեց՝ ոտքի տակ տալով բազմաթիվ քաղաքապահ ոստիկանների, եւ դուրս գալով Գոլովինսկի պրոսպեկտ՝ այն լցրեց ծայրից ծայր եւ, անդինադրելի լավայի պես առաջ շարժվելով, պալատի մոտ եւ Դվորցովայա փողոցում լռեցրեց հոգեւորականության ձայնը՝ երգեր երգելով եւ «Կեցցե՛ Հայաստան» կանչելով: Ոստիկանապետը կազակներով թռավ ցույցի տեղը, բայց ուշ էր արդեն, ժողովրդական ծովի հետ արդեն ոչինչ չէր կարելի անել: Նրան մնաց բավարարվել հանդիսատեսի դերով:

Այս քաղաքական ցույցը շատ խոր տպավորություն թողեց մանավանդ ինձ՝ գավառից եկած երիտասարդիս վրա:

⁸⁶ Շերեմետև Սերգեյ Ալեքսեևիչ (1836-1896) – Կովկասի կառավարչապետ (1890-1896), գեներալ-համհարզ, գեներալ-ֆելդմարշալ:

Շուտով եւ ծանոթացաւ եւ այն մարդկանց հետ, ովքեր նրա գլխավոր առաջնորդներն էին հանդիսացել:

Թաղումը տեւեց շատ երկար: Ճառախոսների թիվը մեծ էր, բայց ճառերի մեջ շատ քչերն էին աչքի ընկնում իրենց ուժեղ եւ ինքնատիպ բովանդակությամբ: Դրանցից մեկն էր Միմոն Չավարյանի ճառը. համարձակ, հեղափոխական, մանավանդ՝ հակակղերական՝ ուղղված գերեզմանը շրջապատած բազմաթիվ տերտերների դէմ:

Մութ էր, երբ վերադարձանք Խոջիվանքի գերեզմանատնից: Մի մեծ խմբով գնացինք բժիշկ Հ. Լոռիս-Մելիքյանի տուն, Վելյամինովսկայա փողոցի ծայրում, ուր պիտի հանգստանայինք ու մի-մի բաժակ թեյ խմեինք: Բայց կար եւ մի ավելի հետաքրքրական «օրակարգ»: Դա այն էր, որ մշակական երիտասարդությունը կամենում էր իր համար շեֆ ընտրել՝ վախճանված Արծրունու տեղ: Մեզ հետ էին եւ Քրիստափոր Միքայելյանն ու Միմոն Չավարյանը, որոնք արդեն շատ հայտնի էին երիտասարդության մեջ եւ այդ տարի էին վերադարձել վարչական աքսորից: Նախքան թեյի նստելը՝ նրանք երկուսով ինձ տարան պատուհանի մոտ՝ դահլիճի մի անկյունը, եւ հետս մտերմական խոսակցություն սկսեցին: Առաջին անգամ էի տեսնվում նրանց հետ, եւ հենց առաջին իսկ վայրկյանից հմայված էի նրանց անուշ վարվեցողությամբ ու մտերմական սրտաբացությամբ: Միքայելյանը մի տիպիկ ռուս նարոդնիկ էր, իսկ Չավարյանի մասին ասում էին, թե սա նույնպէս մի ամուր հեղափոխական խառնվածք է, բայց

կոսմոպոլիտական լայն հայացքներով, եւ նոր սովորում է դառնալ հայ հայրենասեր, նույնիսկ ազգայնական⁸⁷:

Մեր խոսակցությունը միայն Դաշնակցության շուրջն էր պտտվում: Երկու սրտակիցները, իրենց անփոփոխ սիրուն ժպիտներով զարդարված, ինձ պատմեցին, որ Դաշնակցությունն արդեն վերջնականորեն կազմակերպված է, որ այդ տարի իրենք ունեցել են ընդհանուր ժողով, որն ընդունել է հաստատել է կուսակցության ծրագիրը: Ամեն խոսքից երեւում էր, որ իմ առջեւ կանգնած երկու ընկերներն էին կազմակերպության հոգին: Նրանք ինձ բացատրեցին, թե ինչ ուղղությամբ է այժմ գործում Դաշնակցությունը: Պատրաստվում էին խմբեր՝ Թուրքահայաստան ուղարկելու համար, ձեռք էին բերվում զենքեր եւ պայթուցիկ նյութեր: Գլխավոր հենակետ ընտրված էր Պարսկաստանը, ուր արդեն պատրաստություններ էին տեսնվում գինանոցներ եւ հայդուկային կայաններ կազմակերպելու համար: Մի խոսքով, երկուսի պատմելով՝ գործունեությունը ետում էր: Սակայն զգացվում էր դրամական միջոցների պակասություն: Շուշիի կոմիտեն ամենաթույլերից մեկն էր, վերջին ժամանակները համարյա բոլորովին գոյության

⁸⁷ Դաշնակցության հոգեւոր հայրերը համարվող (Քրիստափոր Միքայելյան, Միսոն Չավարյան եւ Ռոստոմ) անձանցից Միսոն Չավարյանը միակն էր, որ նախնական կրթությամբ (Լոռի, գյուղ Այգեհատ) հայկական միջավայրից էր, իսկ նյութների՝ հայ իրականությունից որոշակիորեն կտրված լինելուն իրենց հուշագրություններում անդրադարձել են ժամանակի բազմաթիվ հայ մտավորականներ:

նշաններ ցույց չէր տալիս եւ հարաբերություններ չէր պահպանում կենտրոնի հետ: Այդ պատճառով Միքայելանն ու Չավարյանն ինձ խնդրեցին, որ Շուշի վերադառնալուց հետո աշխատեմ նորից կենդանացնել կոմիտեն, եւ տվեցին ինձ նորահաստատ ծրագիրը: Ես խոստացա անել ինչ որ հնարավոր է, եւ մենք իրարից բաժանվեցինք իբրեւ վաղեմի բարեկամներ:

Թեյի վրա խոսք բացվեց Արծրունու հաշորդի ընտրության մասին: Թեր եւ դեմ խոսակցությունները ցույց տվին, որ սա մի պարապ հարց է, եւ այն լուծել մի այսպիսի պատահական ժողովում անկարելի է: Ավելի լավ համարվեց՝ թողնել, որ ինքը՝ Ժամանակը լուծի, թե ով կլինի երիտասարդության հոսանքի ղեկավարը: Եվ սա միանգամայն արդարացի էր: Ժամանակը խոր բաժանումներ պիտի մտցներ երիտասարդության մեջ, որ այսպիսով մի առաջնորդ չպիտի ունենար, այլ մի քանի:

Եվ այսպես, Դաշնակցությունը երկու տարուց դուրս էր գալիս գրեթե կիսակենդան դրությունից, կազմակերպչական թափ էր ստանում 1892-ին: Այնպես որ, նրա հիմնադրումը, իսկապես, այս թվականից պետք է հաշվել: Նա արդեն ուներ իր որոշ եւ պարզ գաղափարախոսությունը, հայտնում էր, թե ինչ նպատակ ուներ եւ ինչ միջոցներով էր ուզում իրագործել այդ նպատակը:

Եվ առաջին իսկ վայրկյանից երեւան էր գալիս մի շատ պարզ հանգամանք: Այն, որ Դաշնակցությունը,

հանդես գալով մեծամեծ խոսքուգրույցով, ճառերով, պատրաստություններով, իսկապես ոչինչ նոր բան չէր մտցնում այն գործի մեջ, որ իր համար նպատակ էր ընտրել, այն է՝ թուրքահայերի ազատագրության մեջ: Սա մի անկախ ծրագիր չէր, այլ գրեթե լոկ կրկնություն հնչակյան ծրագրի: Նույն հայդուկային կոիվը, գործողության նույն դավադրական եղանակը՝ տեռորը, նույն եվրոպապաշտության ֆետիշիզմը: Դաշնակցությունը չէր գալիս ազատագրական շարժմանը նոր կերպարանք տալու, նոր ուղիներ չէր գծում ու հարթում, այլ պարզապես ուզում էր նստել հնչակականության տեղը եւ գործել նրա նման: Այդպես էլ եղավ: Հենց այս միանմանությունն էր, թվում է ինձ, որ այնքան կատաղի էր դարձնում մրցությունն այս երկու կազմակերպությունների միջեւ: Բախվում էին ոչ թե գաղափարները, ոչ թե տակտիկական եւ ռազմավարական հարցերը, այլ բախվողը միշտ եւ գերազանցապես կաշվի հարցն էր:

Նմանությունն ավելի եւս ցայտուն, աչք ծակող դարձնելու համար՝ դաշնակցական ծրագիրն էլ մեջտեղ էր բերում մարքսիզմը՝ ազգայնականությունը եւ ազգամոլությունը՝ իր կարմիր քղամիդով զարդարելու համար: Դա եւս ցույց տվի հնչակյան ծրագրի մասին խոսելիս: Այստեղ ինձ թույլ կտամ նմուշներ բերել դաշնակցական ծրագրից, որ գրված էր թուրքահայ բարբառով:

«Այն ժամանակէն, – կարդում ենք ներածության մեջ, –

երբ մարդկությունը մտեր է քաղաքականության⁸⁸ ճամբուն մեջ, այն ժամանակեն, երբ նա սկսեր է իր պատմությունն ունենալ, ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ կտեսնենք իշխողներ եւ կեղերքվողներ, տանջողներ եւ տանջվողներ: Տառապյալներու լացին ու կոծին, աշխատավորին ծանր տնքոցին հետ ամեն տեղէ մեր ականջին կհասնին ձրիակեր իշխողներու ցնծալից աղաղակները: Այսպես եղել է անցյալին մեջ, այսպես է այժմ, սակայն այդպես պիտի չլլա ապագային մեջ. մենք վստահ ենք ասոր: Շատ լավ կտեսնենք, թե ինչպես իշխող դասակարգերը միշտ կիյնան ավելի ու ավելի, թե ինչպես աշխատանքը հետզհետե ձեռք կձգե իր իրավունքները, թե ինչպես կեղերքվող տարրը հսկայական քայլերով կմոտենա իր վերջնական հաղթության: Եվ այդ տարրը կհասնի կատարյալ հաղթության, երբ կվերանան ամեն տեսակ դասակարգեր, երբ աշխատանքի միջոցները եւ արդյունքը կդառնան աշխատավորին կատարյալ սեփականությունը, երբ մարդոց կառավարության կփոխարինե իրերու կառավարությունը:

Բայց ինչպե՞ս կարելի է հասնել այդ բաղձալի ապագային:

Կար ժամանակ, երբ մարդկության բոլոր ցավերը բուժելու, տիրող անհավասարությունը ջնջելու, եղբայրություն, ազատություն եւ հավասարություն հաստատելու համար մարդկության ռեֆորմատորներ (բարենորոգիչներ) երեւան կուգային այս կամ

⁸⁸ Թերեւս պետք է լինի «քաղաքակրթության» (°):

այն վարդապետությունով, իրենց որոշ «հավատոց հանգանակներով»: Համոզված իրենց վարդապետության արդարադատությանը, ոգետրված վեհ զգացումներով, պատրաստ կրել ամեն տեսակ զրկանքներ, զոհել կյանքն իսկ իրենց գաղափարները մարմնացնելու համար՝ այդ ռեֆորմատորները կնայեին ամբողջ մարդկության վրա այնպես, ինչպես իրենց վրա: Անոնք հավատացած էին, թե բովանդակ մարդկային հասարակությունը կարող է ունենալ նույն զգացումները, նույն ձգտումը, նույն պատրաստակամությունը, ինչ որ իրենք ունին, թե իրենց վարդապետությունը կարող է իրականանալ հենց վաղը, պետք է միայն քարոզել, հասկացնել անոր արդարությունը եւ օրինակներ ցույց տալ:

Անցան դարեր, մեկ վարդապետություն հաջորդեց մյուսին, շատ ռեֆորմատորներ զոհվեցան, բայց եւ այնպես կտեսնենք, թե մարդկության մեկ մասը, որու համոզվիլն իսկապես անհրաժեշտ է, որովհետեւ անոր ձեռքը կգտնվի անարդարության բանալին, դեռեւս չէ համոզվել, չուզեց համոզվել եւ ոչ մեկ կերպ ալ չի համոզվեր, քանի որ ատիկա իր գործին չի գար: Համոզեցեք քաղաքակրթված լորդը, թե իրավունք չունի իուանդացիները կեղեքելու, համոզեցեք բարձրագույն ուսում ստացած գործարանատերը, թե անարդար կերպով է, որ իր գրպանը կլեցնեն բանվորներու աշխատանքը, համոզեցեք վերջապես քյուրդը, որ ինքը ոչ մեկ բարոյական իրավունք չունի ալաշկերտցիին տունը եւ ընտանիքը գրավելու:

Պատմության դառն ու դաժան դասերը ակնբերելի կերպով ցույց տվին միանգամայն, թե մարդկության տանջված մասին իր դառն վիճակը հասկանալը, համոզվիլը, մինչև իսկ գայն բարեփոխելու բաղձալը դեռևս բավական չեն հաղթանակը տանելու, թե ասկե գատ անհրաժեշտ է ձեռք բերել իրական ուժ ալ: Բայց որովհետև իրական ուժը հանկարծակի չստեղծվեր, որովհետև անհկա արդյունք է գոյություն ունեցող պայմաններու եւ կփոփոխվի այդ պայմաններուն փոփոխության համեմատ, ուստի պարզ է, թե ոչ մեկ հանրային կազմակերպություն, որքան ալ իդեալական ըլլա, մեկ անգամեն անկարելի է իրականացնել, թե այդ իդեալական կազմակերպության կարելի է հասնել միմիայն գոյություն ունեցող պայմանները բարեփոխելով:

Ահա ճիշտ այս պատճառով մենք ասպարեզ չենք իջեր իբրև այս կամ այն ուտոպիական (մտացածին) վարդապետության պատկանողներ, չենք ձգտեր մտցնել մեր կյանքին մեջ այս կամ այն «դավանությունը»՝ հանդերձ իր «հանգանակներով», մեր ժողովրդին չենք նկարագրեր այժմ այս կամ այն իդեալական հանրային կազմակերպությունը իր բոլոր մանրամասնություններով: Մեր ձգտումն է, որ ծրագիրը կենսական ըլլա, մեր աշխատությունը գլխավորապես կենտրոնացած է մեր երկրին ներկա դրության վրա. մեր նպատակն է անողորք եւ անաչառ քննադատության ենթարկել մեր կյանքին ներկայիս մեջ գոյություն ունեցող պայմանները, մերկացնել բոլոր այն ցավերը, որոնցմէ կտանջվի մեր բազմաչարչար ժողովուրդը

եւ, հիմնված ընկերական գիտության դրական օրենքներու վրա, պարզել այդ ցավերուն էական պատճառները եւ միաժամանակ կատաղի կռիվ մղել այդ ցավերը պատճառող ֆակտորներու (սատարներու) դեմ: Հիմնված այդ դրական օրենքներուն եւ երկրին ներկա պայմաններուն վրա կարծարծենք, կպարզենք այն դրությունը, զոր անհրաժեշտ կհամարենք, որ փոխարինե ներկային»:

Դաշնակցական գաղափարախոսները մեզ հավատացնում են, թե այս ներածությունը կարդացված եւ ընդունված չի եղել 1892-ի ընդհանուր ժողովում, այլ գրվել է հետո, երբ ընդհանուր ժողովն իր ընտրած հատուկ հանձնաժողովին հանձնարարել է իր ընդունած ծրագրային որոշումների վերջնական խմբագրությունը: Խմբագրական հանձնաժողովը, գտնելով, որ լավ չէ միմիայն չոր ու ցամաք կազմակերպչական կանոններ դնել ծրագրի մեջ, որոշել է տալ եւ մի ընդհանուր ներածություն, որի հորինումը հանձնել է իր անդամներից մեկին՝ մարքսիստ Ստեփան Չորյանին⁸⁹ (Ռոստոմ, «Քոթոթ» անվանված), որի մտքի արդյունքն է կազմում ներածությունը: Մի գործ, որ վերին աստիճանի բնորոշ է նորակազմ հեղափոխական մարմնի համար: Այստեղ չկա հնչակյան ծրագրի սկզբում դրված «մարքսիստական» հայեցակետը: Այստեղ «մարքսիզմն» ընդունվում էր քողարկված ձևի տակ, ակնարկների

⁸⁹ Ռոստոմ (Ստեփան Չորյան) (1867-1919) – ՀՅԴ երեք հիմնադիրներից, մասնագիտությամբ գյուղատնտես, քաղաքականություն է մտել որպես նարոդնիկ, ՀՅԴ ծրագրի տեսական մասի հեղինակը, «Դրոշակ» թերթի խմբագիր:

մանվածապատ եւ մշուշապատ դարձվածքների մեջ: Պետք է նկատի առնել, որ հնչակյան սոցիալիզմը խրտնեցնում էր շատ շատերին:

Դաշնակցությունը գգուշանում էր բուրժուական հասարակությանը խրտնեցնելուց, քանի որ իր ամբողջ գործունեությունը հիմնում էր հենց այդ հասարակության աշակցության վրա: Մթնեցնելու, հետք կորցնելու նպատակ ուներ, անշուշտ, եւ ներածության լեզուն՝ իբր թե թուրքահայոց բարբառ, որ, սակայն, թուրքահայի ձեռքով չէր գործածված, այլ ռուսահայի⁹⁰: Բայց միեւնույն ժամանակ, չէր կարելի մի ժողովրդական-ազատագրական շարժում ծրագրել քաղաքական հողի վրա՝ առանց հաղորդելու նրան ռամկավարական եւ ընկերվարական բովանդակություն: Ուստի Դաշնակցությունն ստիպված էր կես բերանով ընդունել եւ սոցիալիզմը: «Դրոշակի» մեջ նա էլ, Հնչակյան կուսակցության նման սոցիալիզմը հայտարարում էր հեռավոր նպատակ եւ այնուհետեւ երկար ժամանակ կա՛նք ուրորովին չէր խոսում, կա՛նք շատ քիչ էր խոսում այդ մասին:

Այսպես, ուրեմն մի երեսով դեպի բուրժուազիա, մյուս երեսով՝ դեպի սոցիալիզմ: Այս երկերեսությունը մնաց կազմակերպության ամենագլխավոր հատկանիշը, եւ այսպես մինչեւ վերջը: Դաշնակցության մեջ տեղ ուներ թե՛ նացիոնալիստ-պահպանողական թուրքահայ

⁹⁰ Լեզվական փոքր-ինչ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս եւ հետագա տողերի հեղինակները ոչ միայն ռուսահայեր են, այլ նաեւ ռուսական կրթությամբ անձինք, եթե իհարկեւ Լեոն ինքը միջամտություն չի կատարել մեջբերման մեջ, ինչը գրեթե անհավանական է:

խմբապետը, եւ թե՛ սոցիալիստական վարդապետության
իբր հարած երիտասարդ ուսանողը: Ամեն մեկը հավատում
էր, թե իր ասվածն է պաշտպանվում Դաշնակցության
մեջ: Ավելացնեն, սակայն, որ Հնչակյան կուսակցության
մեջ էլ դրությունն այս կողմից շատ լավ չէր:
Առհասարակ թուրքահայերը, իբրեւ արդյունաբերական
մի շատ հետամնաց երկրի ժողովուրդ, միշտ էլ խորթ
մնացին ընկերվարական շարժումներին, եւ թուրքահայ
դատի համար մղվող պայքարը նկատում էին բացառապես
իբրեւ ազգայնական գործ: Առաջ ապրելու հնարավորություն
գտնել եւ ապա միայն որոշել, թե ինչպես ապրել: Այս բանի
մեջ իրար հետ համաձայն էին երկու հեղափոխական, իրար
հականարտ կուսակցություններն էլ:

Ե

Ք. Միքայելյանին եւ Ս. Չավարյանին տված խոսքս չկարողացա կատարել փոքրիշատե բավարար չափերով: Կարողացածս միայն այն էր, որ վերականգնվեց արդեն գոյություն ունեցած եւ գրեթե մեռած կազմակերպությունը: Բայց այդ մի մեծ բան չէր: Ինտելիգենցիայի մի շատ սահմանափակ շրջան՝ բաղկացած հայոց դպրոցների ուսուցիչներից, բժիշկներից եւ փաստաբաններից. ահա այդ կազմակերպությունն էր, որ կարողանում էր իր կամավոր անսավճարներով շատ համեստ գումարներ գանձել: Թուրքահայ հեղափոխական գործը լայն ժողովրդականություն չէր գտնում, որովհետեւ պակասում էին եռանդոտ պրոպագանդիստները: Եվ բացի դրանից, Թիֆլիսից վերադառնալուց հետո, ես Շուշիում մնացի ընդամենը մի քանի ամիս: 1893-ի գարնանը ես թողեցի իմ 12-ամյա հեռագրական ծառայությունը եւ մտա մասնավոր պաշտոնի մեջ՝ տեղափոխվելով Բաքու:

Իմ «խոզեյիճներն» էին մի քանի հարուստ շուշեցի երիտասարդներ, որոնք մինչեւ այդ իմ ընկերներն էին եւ Բաքվում ընկերովի տպարան էին բացել: Ինձ նշանակել էին կառավարիչ, որպեսզի դրանով թե՛ ինձ հնարավորություն տային ավելի լայն չափերով գրականությամբ պարապելու եւ թե՛ առհասարակ Բաքուն հայ գրական մի կենտրոն դարձնեին: Այս պետքն զգացվում էր վաղուց: Նավթային

մայրաքաղաքի մեջ հայկական կապիտալն արդեն շատ խոշոր ու ծավալուն կուտակումներ էր արել, հետեւաբար այն ժամանակվա հասարակարգի օրենքների համեմատ, պետք կլինէր սպասել, թե նյութական բավականաչափ միջոցներ կլինեն մի գրական-հրատարակչական գործունեություն արդյունավորելու համար:

Գնում էի մեծ ու վառ հույսերով, բայց տեսա մի դժոխք, որը, սակայն, բարի ցանկություններով էր սալահատակած: Ամբողջովին մի անասնական-եսամոլ կյանք, մի հսկայական կեր ու խում, որի մեջ ծիծաղ էին հարուցում բոլոր մտքերը հայ մտավորական արժեքների մասին: Հասարակական հարցերով եւ մասնավորապես հայ կյանքի հարցերով կամ, ինչպես ասում էին այն ժամանակ, «ազգասիրությամբ» պարապում էին մի խումբ վարժապետներ եւ սակավաթիվ ինտելիգենտներ, որոնք կապիտալիստական կատաղի վլվլուկների մեջ իրենց համար մի անկյուն էին առանձնացրել, ուր արդեն մեղք էլ էր համարվում շարունակ շահից, եկամուտից, մուրհակից ու ֆոնտանից⁹¹ խոսելը: Ես պարզապես գնում էի այդ անվարտիք իդեալիստների խումբը մեկով ավելացնելու:

Ամենից շատ առօրյա, ամենից շատ հուզող հոգսն այդ խմբի մեջ, իհարկե, Հայոց հարցն էր: Դաշնակցությունը խոր արմատներ էր ձգել նավթային մթնոլորտի մեջ: Հնչակյանություն եւ համարյա բոլորովին չնկատեցի: Մինչդեռ, եթե ճիշտ լինէր այդ կազմակերպության

⁹¹ Խոսքը ցայտող նավթի շիթի, շատրվանի, այսինքն՝ հանքահորի մասին է:

մարքսիստական հիմնաքարը, նա էլ, ուրեմն, պիտի աչքի ընկնող դիրք եւ նշանակություն ստացած լիներ ապշերոնյան արդյունագործական աշխարհում, ուր հայ բանվորությունն արդեն հագարներով էր հաշվվում: Պետք է ասեն, որ գուտ բանվորական կուսակցություն այն ժամանակ գոյություն չուներ Ռուսաստանի եւ ոչ մի կողմում: Բաքվի բանվորության մեջ պրոլետարական դասակարգային գիտակցություն դեռ չկար, ուստի նրա խորքերի մեջ հեշտությամբ էին թափանցում ազգայնական գաղափարները: Գործողը, հեղինակություն ստացողը Դաշնակցությունն էր: Մի քանի անգամ հրավիրվեցի տեղական կոմիտեի նիստերին եւ տեսա, որ այդ հիմնարկությունն էլ լուկ դրամական հանգամանք ուներ, նույնպես իր ամսավճարները հասցնում էր Թիֆլիսի կենտրոնին, որ եւ այսպիսով մնում էր Թուրքահայաստանում տեղի ունեցող հայդուկային շարժումների միակ իրական կարգադրիչը:

Կոմիտեի անդամներից մեկը՝ Ներսես Դավթյանը, Բալախանի⁹² եւ այլ բանվորական վայրերի ներկայացուցիչն էր, որ զեկուցում էր տալիս բանվորական կազմակերպությունների մասին եւ կապում նրանց կոմիտեի հետ: Այս կազմակերպությունները, որքան հիշում եմ, ոչ շատ բազմաթիվ էին եւ ոչ էլ շատ խոշոր զանգվածներ

⁹² Առաջին նավթահորն այստեղ է փորվել, կա 14-րդ դարի ամրոց, փորրիկ ավան էր Բաքվի մերձակայքում, ուր հայ-թաթարական սոսկալի բախումներ են եղել, ներկայումս Բաքվի վարչական կազմում է եւ Ադրբեջանի խոշորագույն աղբանոցը:

Էին պարունակում իրենց մեջ: Սա երեսում էր հենց այն գումարներից, որ Դավթյանն ամեն ամիս մտցնում էր կոմիտեի դրամարկղը՝ իբրեւ քանվորական վճարներ: Այդ տուրքն, այո՛, մեծ չէր: Հայդուկային հեղափոխության գաղափարն ամենից ավելի լավ նավթահանքերի եւ նավթային գործարանների քանվորության մեջ էր պատվաստվում. եւ այստեղից՝ այս խավերից դուրս եկան շատ ու շատ այնպիսի աշխատավորներ, որոնք իրենց արյունով ողողեցին Թուրքահայաստանի լեռներն ու դաշտերը՝ թե՛ իբրեւ անվանի, թե՛ միանգամայն անհայտ մնացած հերոսներ:

Բայց չի կարելի ասել, թե Բաքվի կոմիտեն, բացի ամսավճար հավաքելուց, ոչինչ չէր անում: Ես մի երկու անգամ ներկա եմ եղել այնպիսի նիստերի, ուր անկախ գործունեության ծրագրեր էլ էին առաջարկվում: Այդպիսին էին, օրինակ, ինժեներ Կոստանդին Խատիսյանի գեկուցումները: Նրան տրված էր խոսելու գեղեցիկ ընդունակություն: Եվ նա պերճորեն ապացուցում էր, թե կոիվը Թուրքահայաստանի համար կարելի է դարձնել հաղթական եւ վճռական միայն այն դեպքում, երբ կիրագործվի իր ծրագիրը, որ էր՝ Սալմաստում մի ամբողջ լաբորատորիա ստեղծելը՝ զենքեր եւ պայթուցիկ նյութեր պատրաստելու համար: Իբրեւ մասնագետ, նա կարդում էր ամբողջ տեխնիկական նախագծեր, նախահաշիվներ եւ այլն, ջերմորեն ապացուցում էր, թե իր առաջարկներն ուտոպիա, ցնորքներ չեն, այլ կարող են հեշտությամբ գլուխ

գալ, եթե մի 25-30 հազար ռուբլի դրամագլուխ գտնվի:

Եթե գտնվի... Բայց որտեղի՞ց գտնվեր: Բաքուն, մի անսպառ ոսկեհանք էր Մանթաշյանների⁹³, Ղուկասյանների եւ նրանց նման շատերի համար, բայց մի անպտուղ ու անջրդի անապատ էր այն գործի համար, որ առաջ էր տարվում Բալախանի, Մեւ Քաղաքի⁹⁴ հալումաշ քանվորների գրոշներով: Խատիսյանի այս ձեռնարկությունն էլ գլուխ չեկավ: Եվ նա ինքն էլ շուտով դարձավ գործարանատեր, խրվեց շահագործման եւ հարստացման հոգսերի մեջ ու բոլորովին մոռացավ Սալմաստն էլ, Խոյն էլ, Վանն էլ...

1892-1893թթ.

հայդուկային-դավադրական հեղափոխության առաքյալները գործում էին Թուրքիայի ասիական նահանգների գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում՝ սկսած Կիլիկիայից մինչեւ Ուրմիա լիճը: Այս ամբողջ տարածությունը մի լոկի համաձայնությամբ բաժանվել էր այսպես՝ Հնչակյան կուսակցությունն իր կարգադրության տակ էր առել ամբողջ արեւմտյան մասը, Փոքր Ասիայի կողմերը, իսկ արեւելյան մասերում գործում էին թե՛ դաշնակցական եւ թե՛ տեղային անկախ հայդուկային խմբերը, որոնք մանր կռիվներ էին անում գլխավորապես քրդերի դեմ: Թե՛ բովանդակությամբ եւ

⁹³ Մեծահարուստ հայ ընտանիք Ռուսական կայսրությունում. զբաղվել է նավթարդյունահանմամբ, բանկային գործունեությամբ եւ մեծածավալ բարեգործությամբ. ծագումով պարսկահայ:

⁹⁴ Բաքուն եզերող նավթարդյունահանող ավանների գոտին էր այսպես կոչվում, ներկայումս Բաքու քաղաքի վարչական տիրույթում է:

թե՛ ընդարձակությամբ հնչակյանների գործունեությունն էր հարուստը: 1893-ին հնչակյանները, կարծեք թե, գտել էին գործողությունների ավելի ուղիղ ճանապարհ: Նրանք փորձում էին մտցնել հայկական շարժումն ընդհանուր օսմանյան պետականության հունի մեջ՝ ազատագրական գաղափարը պատվաստելով նաեւ մահմեդական կեղեքվող տարրերին: Սակայն այս խելացի փորձը տարվում էր վերին աստիճանի անշնորհք կերպով:

Փոխանակ մահմեդական դժգոհ տարրերին իրենց մոտեցնելու, նրանց սերտ գործակցության եւ համահավասար իրավունքներով կազմակերպչական ուղեկավար դեր ստանձնելու հրավերներ կարդալու՝ հնչակյանները խաբեբայական միջոցներ էին կիրառում: Այն է՝ կազմում եւ տարածում էին կեղծ կոչեր՝ իբրեւ թե գրված մահմեդականների ձեռքով. սրանք ժողովրդին հրավիրում էին հնչակյանների հետ կռիվ հայտարարելու սուլթանական բռնակալությանը: Կեղծիքը շխաբեց ոչ ոքի եւ միայն թուրքաց կառավարությանն առիթ տվեց բազմաթիվ ձերբակալություններ կատարելու հնչակյանների մեջ եւ ստեղծելու մի խոշոր դատաստանական գործ, որ հայտնի է Անկյուրայի կամ Գաղատիայի դատավարություն անունով, որ ավարտվեց մահվան դատավճիռներով եւ արքայազններով:

Միաժամանակ սուլթան Աբդուլ-Համիդը ձեռք էր առնում եւ ավելի արմատական միջոցներ հետզհետեւ աճող հեղափոխական հուզումների դեմ: 1892թ. նրա հրամանով կազմակերպվում էին քրդական գնդեր՝ ռուսաց

կազակ[ական] գորքի օրինակով: Անկանոն հեծելագորային այդ գնդերը սուլթանի անունով ստանում էին Համիդիե անունը: Կառավարությունը նրանց գենք էր տալիս, թեթև կերպով զինվորական մարզումների էր ենթարկում եւ, ամեն մի գունդ թողնելով իր տեղում, պարտավորեցնում էր գորաժողով լինել կառավարության առաջին պահանջով: Որքան եւ այս ձեռնարկությունը քողարկվում էր պատերազմական ընդհանուր նկատառումներով, ոչ մեկի համար գաղտնիք չէր, թե Համիդիե գնդերի կազմակերպման ամենագլխավոր, եթե ոչ միակ, շարժառիթը նրանց միջոցով հայերին զսպելն էր: Այսպիսով, ուրեմն, ստեղծվում էր մի նոր սոսկալի վտանգ հայ ժողովրդի համար: Սա զգում էին ամենից առաջ իրենք՝ հայերը, եւ նրանցից շատերն այս երկյուղից դրդված՝ թողնում էին իրենց հայրենի երկիրը եւ գաղթում օտար երկրներ: Այս պարզ զգում էին եւ Թուրքահայաստանում գտնվող եվրոպական հյուպատոսները:

Էրզրումի անգլիական հյուպատոսը քրդական գնդերի պատճառած ընդհանուր երկյուղի թարգմանն էր հանդիսանում իր կառավարության առաջ, որ, սակայն, բավականանում էր Կ.Պոլսի իր դեսպանին մի թուրթ ուղարկելով, որով եւ սպառվում էր ամբողջ հարցը, իսկ անպաշտպան եւ անզեն հայ գյուղացին դրվում էր կատարելագործված գենքերով զինված, պաշտոնապես ապահով եւ անպատասխանատու դիրքի մեջ դրված քրդի լիակատար տրամադրության տակ:

Այս ահեղ հանգամանքը հայ հեղափոխական կյանքի կողմից արժանավոր գնահատության չարժանացավ: Կարծեք, քրդերի կազմակերպումը կարելուք նշանակություն ունեցող երեսույթ չէր եւ այն կարելի էր արհամարհել: Այդպես էլ արեցին: Արհամարհեցին: Աբդուլ-Համիդն ուներ իր ձեռքում հայերի համատարած ջարդերի համար պատրաստված մի շատ լավ միջոց: Սակայն նա իսկույն ջարդի հրաման չարեց: Սպասեց, որ հայերն իրենք առիթ տան:

Եվ երկար չսպասեց: Նույն 1892-ի աշնանը Անգլիայում տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրություններ: Հաղթությունը տարավ ազատական կուսակցությունը, եւ կառավարության գլուխ անցավ Գլադստոնը, որ պառլամենտում հերոսական պայքար սկսեց Իռլանդիային ինքնավարություն տալու համար: Այդ ազատական պայքարը պիտի թեւավորեր եւ հայ հեղափոխականներին՝ ավելի եւս բորբոքելով նրանց եվրոպապաշտությունը: Բայց Գլադստոնը ծերության պատճառով չկարողացավ մինչեւ վերջ տանել իր պայքարը եւ 1893-ի սկզբներին հրաժարական տվեց՝ իր տեղը տալով ազատամիտ կուսակցության մյուս լիդերին՝ լորդ Ռոզբերիին⁹⁵, որ շարունակեց կռիվն անգլիական պահպանողականների եւ կալվածատեր լորդերի դեմ: Գլադստոնի հիվանդանալն, ուրեմն, ոչինչ չէր փոփոխում Անգլիայի ազատասեր

⁹⁵ Արչիբալդ Ֆիլիպ Պրիմոուզ Ռոզբերի (1847-1929) – Անգլիայի լեյբորիստ վարչապետ 1894-1895-ին:

տրամադրության մեջ. Հայոց հարցը պետք էր նորից կենդանացնել եւ լուծելու համար հանձնել անգլիական ազատամիտ կառավարությանը:

Հնչակյան կուսակցությունն այս նպատակով մի ապստամբություն պատրաստեց Սասունի լեռներում, ուր ամիսներ ի վեր այդ ուղղությամբ աշխատանքներ էր տանում Համբարձում Պոյաճյանը (Մուրադ⁹⁶): Արդեն 1893-ի ամռանը հաճախացան ընդհարումները հայերի եւ քրդերի միջեւ: Իսկ 1894-ի ամռանը հայերը, մերժելով կառավարությանը հարկեր տալ, բացարձակ ապստամբություն հարուցեցին: Աբդուլ-Համիդի կարգադրությամբ այստեղ շտապեց Չորրորդ բանակը՝ Ջեքի-փաշայի հրամանատարությամբ: Մուրադի կողմից հրամանատարություն էր ստանալու Սասունի լեռներում:

⁹⁶ Ակնհայտ տպագրական վրիպակ կա (գրքում տպված է «Տրցաճյան», իսկ հատվածը վերատպած պարբերականները նշում են «Տրդատյան»): Մուրադ անունով հայտնի են բազմաթիվ հայդուկապետեր՝ երկուսը հնչակյան (Մեծն Մուրադ եւ Սեբաստացի Մուրադ), մնացյալը՝ դաշնակցական եւ ոչ շատ նշանավոր: Այստեղ խոսքը հնչակյան Համբարձում Պոյաճյանի՝ Մեծն Մուրադի մասին է, ով հաճնեցի էր (տե՛ս սույն գլխի Բ մասի համապատասխան ծանոթագրումը): Հաջորդը Սեբաստացի Մուրադն է (1874-1918)՝ իսկական անվամբ՝ Մուրադ Խրիմյան (Կյուրիկյան), Սեբաստիայի Խորոխոն գյուղից: Հնչակյան ամենանշանավոր գործիչներից, կրթություն է ստացել Պոլսում եւ Լոնդոնում: Սասունի 1904թ. ապստամբության հերոսներից, Անդրանիկի կամավորական ջոկատում մասնակցել է Երզնկայի, Էրզրումի, Սարիղամիշի մարտերին: 1918-ին Բաքվի կոմունայի գործերի հայկական մասի հրամանատարն էր եւ գոհվեց այնտեղ թուրքական բանակի դեմ մարտում: Հետայսու գրքում հանդիպողը բացառապես վերջինն է: Գրքում այլ Մուրադներ չեն հիշատակվում:

լեռներում սարսափները կուտակվեցին սարսափների վրա: 27 հայ գյուղեր կործանված են. ազգաբնակչությունը, որի թիվը ոմանք հասցնում են մինչև 10 հազարի, սրի է քաշված: Լեռնային ժողովուրդն իր այս խիզախ գործը լցրեց իր հերոսություններով եւ անձնագոհության սքանչելի օրինակներով: Եվրոպայի համար, այսպիսով հարուստ նյութ էր պատրաստված միջամտելու եւ գործելու համար:

Սասունի կոտորածի մանրամասնությունները բավական ուշ հասան քաղաքակիրթ կոչված աշխարհին: Բայց պետք է խոստովանել, որ կոտորածի թողած տպավորությունը շատ ուժեղ էր: Բուրժուական մամուլը ծայրեծայր լիքն էր տեղեկություններով, հողվածներով: Միտինգներ կազմել սկսեցին, գառամյալ Գլադստոնը հրապարակ իջավ՝ նորից եւ նորից Թուրքիային հարվածելու, անիծելու համար: Անգլիան գլուխ էր կանգնում մի շարժման, որ, թվում էր, համաեվրոպական բնույթ պիտի ստանար: Իսկ հայ ժողովրդի ղեկավար շրջանների վրա (եւ այս էլ պարտավոր են վկայել) Սասունի արյունոտ սպանդանոցը միայն տխուր ազդեցություն չէ, որ ունեցավ: Տխրության հետ նկատելի էր եւ մի տեսակ զսպված գոհունակություն: Ամեն մեկը, կարծեք, կրկնում էր Գամառ-Քաթիպայի թունոտ խոսքերը՝ «Փառք Աստծո, հայի արյուն ալ ոթեցավ»: Այս անգամ արդեն թուրքահայ ժողովրդական դժբախտությունը չափազանց մեծ է, որպեսզի կարելի լինի նրան մոռանալ եւ արհամարհել:

Սասունի ապստամբությունը դառնում էր ազգային

պանծալի գործ, որ նախանձ էր պատճառում Դաշնակցությանը: Ես լսել եմ իմ ականջներով, որ դաշնակցականներն իրենց կուսակցությանն էին վերագրում Սասունի ապստամբությունը եւ նույնիսկ հավատացնում էին, թե Սասունի գլխավոր հերոս Մուրադը հնչակյան չէ, այլ դաշնակցական է: Այս վեճը նույնիսկ մամուլի մեջ էլ մտավ: Դաշնակցականները չէին ուզում գրկվել Հայոց հարցի լուծման պատվից: Նրանց նախաձեռնությամբ 1895-ի ձմռանը Թիֆլիսի հայ հասարակության կողմից մի քանի ներկայացուցիչ ուղարկվեց Էջմիածին՝ խնդրելու համար Խրիմյան կաթողիկոսին, որ նա գնա Պետերբուրգ, ներկայանա Նիկոլայ ցարին⁹⁷ եւ խնդրի նրան՝ միջամտել Հայոց հարցի մեջ: Մի այդպիսի պատվիրակություն էլ Բաքվից պիտի գնար, եւ մի ժողովում էլ ես պատվիրակ ընտրվեցի, բայց հրաժարվեցի այդպիսի մի պաշտոն ստանձնելուց:

Բոլոր հանգամանքներն այնպես էին ցույց տալիս, թե հայկական եվրոպապաշտությունն ամենեւին սխալված չի եղել: Փրկարար միջամտությունը, վերջապես, իրագործված էր երեսում Սասունի խեղճ ժողովրդի տված 10 հազար զոհերի գնով: Ռոզբերիի մինիստրությանը⁹⁸

⁹⁷ Նիկոլայ Բ Ռոմանով (1868-1918) – Ռուսների վերջին կայսրը (1894-1917), նրա օրոք տեղի ունեցան հայ-թաթարական ընդհարումները, բռնագրավվեց Հայ եկեղեցու գույքը, փակվեցին հայկական դպրոցներ եւ պարբերականներ, հալածվեցին ու սպանվեցին հայ գործիչներ. իր ընտանիքի հետ միասին գնդակահարվեց 1918-ին, Եկատերինբուրգում:

⁹⁸ Այս եւ հետագա հանդիպող դեպքերում «այսինչի մինիստրություն»

հաշոդվել էր համաձայնություն կայացնել Ռուսաստանի եւ նրա նոր դաշնակից Ֆրանսիայի հետ: Այս երեք պետությունների հյուպատոսները հավաքվեցին Մուշ քաղաքում՝ Սասունի կոտորածի հանգամանքները քննելու համար: Ակնառու էր այն հանգամանքը, որ եռյակ նիզակակցության պետությունները՝ Գերմանիա, Ավստրիա եւ Իտալիա, չէին մասնակցում այս միջամտությանը: Արեւելքի գործերին լավածանոթ քաղաքագետների համար այս մի անսխալ նշան էր, թե Գերմանիան իր դաշնակիցներով պատրաստվում էր օգտվել այն անախորժ տպավորությունից, որ պիտի գործեր սուլթանի վրա երեք պետությունների միջամտությունը: Գերմանական իմպերիալիզմի համար միանգամայն հասունացել էր ասիական Թուրքիայի նման մի արդյունավետ ու արգասաբեր երկիրը գաղութացնելու ծրագիրը:

Բաղդադի երկաթուղին⁹⁹ արդեն այն մեծ շարժիչն էր,

արտահայտությունը պետք է հասկանալ որպես վարչապետի կաբինետ՝ նախարարների խորհուրդ:

⁹⁹ Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու շուրջ բախվում էին բոլոր խոշոր տերությունների եւ կառույցների շահերը: Սա ոչ միայն տնտեսական եւ ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն ուներ, այլեւ առարկայորեն շոշափում էր հայության կենսական շահերը. Թեոդոր շերցելն առանց հաշոդելու խնդրեց սուլթանին, որ հրեաներին ազգային փոքրիկ օջախ տրամադրվի իրենց պատմական հայրենիքի մի հատվածում՝ դրա դիմաց ի շարս այլոց խոստանալով հոգալ անապատի միջով անցնելիք երկաթուղու շինարարության ահռելի ծախսերը: Սուլթանը չհամաձայնեց: Երկաթուղին սկսեց կառուցվել 1888-ին: Դա Գերմանիայի գաղութատիրական քաղաքականության փորձն էր, որը բրիտանացիք ու ռուսները ֆրանսիացիների հետ ընդունեցին որպես ուղղակի սպառնալիք իրենց շահերին: Թեև բրիտանացիները սկզբից փորձեցին

որ հավաքում եւ սպառագինում էր գերման ֆինանսական կապիտալը: Այն Աբդուլ-Համիդի հետ բարեկամություն էր պահանջում, եւ Վիլիելմը¹⁰⁰ ստրուկի հնազանդությանը կատարում էր ամենակատաղի այդ տիրոջ հրամանները: Եվ պարզ էր, որ իր թիկունքում ունենալով աշխարհի ամենախոշոր միլիտարիստական պետությանը՝ սուլթանը բոլորովին առիթ չէր ունենա առանձին երկյուղ զգալու Անգլիայի եւ նրա հետ համաձայնության եկած Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի առաջ: Սա նշանակում էր, թե այս եռապետյան համաձայնությունը խախտու է, արհեստական եւ առաջին հարմար բոլեին պիտի պայթի:

Քաղաքական ետնաբեմում թաքնված այս իրողությունը նկատելի չէր հանդիսատեսներին, ուստի թվում էր, թե երեք պետությունների միջամտությունը շատ ամուր է եւ կլինի միանգամայն արգասավոր: Եվ այս լավատեսությունը շատ հեղինակավոր էր դառնում հանգամանքների բերումով: Սասունի հյուպատոսական հանձնաժողովը, չնայած թուրք կառավարության գործադրած բոլոր ջանք ու հնարքներին, ապացուցեց այդ կառավարության մեղավորությունը, կատարված մեծամեծ խժժությունները:

համատիրություն սահմանել գերմանացիների հետ ու հավասար ներդրումներ անել, բայց նրանք դա դադարեցրին Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին: Այն ավարտվեց միայն 1940-ին:

¹⁰⁰ Խոսքը Գերմանիայի երկրորդ եւ վերջին կայսր Վիլիելմ Բ-ի (1859-1941) մասին է, որ իշխել է 1888-1918թթ.: Թոռն էր Վիլիելմ Ա շոհենցուլեռնի (1797-1888), որ Պրուսիայի թագավորն էր 1861-ից եւ Բիսմարկի քաղաքական տաղանդի շնորհիվ՝ գերմանական կայսրը՝ 1871-ից:

Երեք կառավարությունները Կ.Պոլսի իրենց դեսպաններին հրամանագրում էին՝ միասին մշակել ռեֆորմների ծրագիր եւ առաջարկել սուլթանին, որ հաստատի այն եւ գործադրի հայաբնակ վեց նահանգներում: Դեսպանների մշակած ծրագիրը թուրքաց կառավարությանը հանձնվեց 1895-ի մայիսին, եւ այս պատճառով այն ստացավ Մայիսյան ռեֆորմներ¹⁰¹ անունը: Այդ թուղթն անհուն հրճվանքի առարկա դարձավ հայ ազգասիրության համար: Վերջապե՛ս: Վախճան էին ստանում թուրքահայ աշխատավոր ժողովրդի դարավոր տառապանքները: Մարդիկ իրար շնորհավորում էին, իրար հետ համբուրվում:

Մայիսյան ռեֆորմները բավական համեստ վարչական մի ինքնավարություն էին ներկայացնում, որի բոլոր հողվածները վերցված էին Թուրքիայում գոյություն ունեցող օրենքներից, այնպես որ, հայերի համար իսկապես որեւէ նոր, աննախընթաց դրություն, նոր իրավական կարգ չէր ստեղծվում: Հեռու լինելով անջատական հնարավորություններ ստեղծելու կարելիությունից, դրանք իսկապես կարող էին վերանորոգման եւ վերածնության կոչել ոչ միայն հայերին, այլեւ նրանց հետ ապրող քրդերին եւ թուրքերին, որովհետեւ այս ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները լիովին ընդունված էին, այնպես որ կիսավայրենի քուրդը պիտի նստեր հայի

¹⁰¹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, նշվածը, էջ 130-147, 767, ինչպես նաեւ դրա համապատասխան հղումները:

հետ գավառական եւ նահանգական ժողովներում ու պիտի վճիռ տար կրթական եւ կուլտուրական բարձր շահերին նվիրված հիմնարկությունների մասին:

Բայց եւ այնպես, թուրք կառավարությունը, հավատարիմ մնալով իր վաղեմի սովորությանը, գործադրում էր ձգձգումների քաղաքականությունը, մինչեւ որ թուլանար ու եղծվեր պետությունների համաձայնությունը: Նրա այս ակնկալությունը հետզհետե սկսում էր իրականանալ: Ռուսաստանը, արտաքին գործերի մինիստր Լոբանով-Ռոստովսկու¹⁰² ղեկավարությամբ, նահանջի ճանապարհներ էր որոնում: Խրիմյան կաթողիկոսին, որ ճանապարհվել էր Պետերբուրգ, հարկադրեցին երկար սպասել Նոր Նախիջեւանում, մինչեւ որ ցարը բարեհաճեց ընդունել նրան: Այսպես էր արվում, որպեսզի թուրքաց սուլթանը համոզվի, թե այդ ճանապարհորդությունը քաղաքական նշանակություն չունի եւ կապված չէ հայերի կոտորածի հետ: Տարական բյուրոկրատներին, բացի դրանից, վրդովեցնում էր այն ազիտացիան, որ թուրքահայերի օգտին Անգլիայում մղում էր Ռուսաստանի հայությունը: Թիֆլիսի հայերը ուղերձներ եւ ընծաներ էին ուղարկում Գլադստոնին, մինչդեռ ոչ մի դիմում չէին անում

¹⁰² Լոբանով-Ռոստովսկի Ալեքսեյ Բորիսովիչ (1824-1896) – Ռուս դիվանագետ՝ Ռուսիայից սերող իշխանական տոհմից. 1859-1863թթ. Ռուսաստանի բանագնացը Կ.Պոլսում, 1867-1878 Ն.Գ. փոխնախարար, 1878-ին՝ դեսպան Կ.Պոլսում, 1879-1895թթ.՝ դեսպան Լոնդոնում, Վիեննայում, Բեռլինում, 1895-1896թթ. արտգործնախարար: Սուլթանին ուժեղացնելու գծի կոմսակից: Ըստ Լեոյի՝ «Հայաստանն առանց հայերի» կարգախոսի հեղինակն է:

ուս կառավարությանը:

Մասունից Թիֆլիս բերվեց Անուշ անունով մի կին, որն ուղարկվեց Լոնդոն եւ, ի ցույց հանվելու համար, նստեցվեց Գլադստոնի կողքին՝ իբրեւ կենդանի պատկեր՝ իր լուռ ու մունջ վկայությամբ հաստատելու մեծ ծերունու ասածները: Խրիմյան կաթողիկոսը ձեռնունայն վերադաձավ Պետերբուրգից, իսկ Լոբանով-Ռոստովսկին, որ դիվանագետի մի քանի կեղծ ժպիտներ էր նվիրել նրան, իր քաղաքականության նշանաբանը դարձրեց՝ «Հայաստանն առանց հայերի»: Մարդակեր ցարիզմին Հայաստանի հողը հարկավոր էր, շատ հարկավոր էր, բայց հայ ժողովուրդը բոլորովին հարկավոր չէր: Այսպես էր մի բռնակալի կամ նրա ստրուկ պնակալեզի քմահաճույքը, որից անբողջ ժողովուրդներ էին ոչնչանում, անհետ կորչում:

Ազատական (լիբերալ) Անգլիան էր հայերի անկեղծ բարեկամը համարվում: Բայց այս բնագավառում էլ երեւան էին գալիս նշաններ, որոնք ցույց էին տալիս, թե, անշուշտ, ցնորամիտներ են նրանք, ովքեր կարծում են, թե քաղաքագիտության մեջ բացի կոպիտ եւ եսասնով հաշիվներից կա ուրիշ որեւէ սրբություն: Լորդ Ռոզբերին, քանի դեռ հարցը թղթե պահանջներ անելուն էր վերաբերում, համաձայն էր Գլադստոնի հետ, բայց երբ բանը եկավ հասավ այն աստիճանին, որ պետք էր հարկադրել սուլթանին, որ նա կատարի այդ թղթե պահանջները, Ռոզբերին հրաժարվեց Գլադստոնի առաջարկած ստիպողական միջոցները գործադրելուց ու

մի ճատ արտասանեց պառլամենտում, որով ոչնչացրեց իր գործադրած բոլոր հայանպաստ ջանքերը: Նա, իհարկե, նույնքան իրավացի էր իր տեսակետի մեջ (թե այլ է թուղթը եւ այլ է ստիպմունքը), որքան [որ] իրավացի էր Գլադստոնը 1880 թվին՝ ճիշտ նույնանման հանգամանքների մեջ: Բայց անգլիական հայասիրությունն ուրիշ հրաշք էլ ուներ իր մեջ: Ռոզբերիի կառավարությունը հեռացավ գործերից, նրա տեղը բռնեց Սոլսբերիի կառավարությունը: Եվ ո՛վ սքանչելիք. Սոլսբերին, որ Կիպրոսի դաշնագիր էր հնարել Բեռլինում, Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածն էր այլանդակել, որ ջնջել էր Հայաստան անունը եւ այն փոխարինել Քուրդիստան անունով, այժմ հանդես էր գալիս իբրեւ ջերմ պաշտպան Հայոց հարցի...

Սա շատ պարզ ցույց էր տալիս, որ արտաքին հրահասուն ջերմության տակ իբրեւ իրական հիմք փոկած էր վաճառականի որոշ հաշիվների սառցակույտը: Թե՛ 1880-ին՝ Գլադստոնի ժամանակ, եւ թե՛ 15 տարի անցած՝ Ռոզբերիի ու Սոլսբերիի ժամանակ Անգլիայի ցավն ու հոգան ասիական Թուրքիայի խորքերում տանջանքների մեջ գալարվող մի բուռ ժողովուրդը չէր, այլ միշտ միեւնույն, կյանքի եւ մահվան նշանակություն ունեցող հարցը՝ Անգլիայի տիրապետությունը Եգիպտոսում: Ինչպես 15 տարի առաջ, այնպես էլ այժմ, Հայոց հարցը անգլիական ազատամիտների եւ պահպանողականների ձեռքով շահագործվում էր իբրեւ միջոց սուլթանին ստիպելու, վախեցնելու եւ այդպիսով նրանից նոր գիշումներ

ստանալու Եզիպտոսի վերաբերմամբ: Տարբերվում էին միայն շահագործման միջոցները: 1880թ. հայ ժողովուրդը դեռ ապրում էր, թեև տանջանքներով: Իսկ 1894-1895-ին նա այլևս ապրող ժողովուրդ չէր, այլ մորթվող: Եվ նրա լճացած արյունն էր, որ չափով-կշռով կանոնավորապես վաճառվում էր Կ.Պոլսում, Պետերբուրգում, Բեռլինում, Լոնդոնում ու Փարիզում:

Իսկ հայ երագասուն հեղափոխությունն այդ միջոցին կրկնապատկում էր իր անարժեք եռանդը: 1895-ի ամբողջ ամառն անցավ անհայտության մեջ: Չգիտեին՝ պիտի ընդունի՞ սուլթանը Մայիսյան ռեֆորմները, թե՞ ոչ: Գրագրությունները դեսպանների եւ թուրքաց կառավարության միջեւ դեռ չէին վերջացել: Եվ ահա Հնչակյան կուսակցությունը կորցնում է իր համբերությունը: Նա չափազանց անթույլատրելի գտավ սուլթանի դանդաղկոտությունը եւ որոշեց ստիպել նրան, որ շուտ ստորագրի ռեֆորմները: Չէր մոռացվել անցյալի փառքը. հինգ տարի առաջ Գում-Գափուի ցույցն էր, այժմ՝ 1890-ի հուլիսյան օրերին մի ուրիշ ցույց պիտի լիներ: Հիշում են տարիներ հետո տեղի ունեցած մի լրագրական վեճ՝ թուրքահայ հայտնի գրող Լեոն Բաշալյանի եւ հնչակյան հին հեղափոխական Ռ[ուբեն] Խանազատի¹⁰³ մեջ այն դերի մասին, որ ռուսահայերը կատարել

¹⁰³ Տեքստում գրված է Խանազատյան, որ ուղղել ենք. խոսքը «Հնչակ» թերթի համահիմնադիրներից Խանազատի (Ռուբեն, Նշան Կարապետյան) (1862-1929) մասին է, ով իրոք եղել է Գում-Գափուի կազմակերպիչներից:

են վերջին տասնամյակների ընթացքում թուրքահայերի ճակատագրի մեջ: Այդտեղից ես իմացա, որ հնչակյան այս երկրորդ պոլսական ցույցը ծրագրել էին գլխավորապես ռուսահայերը, որոնք միաժամանակ հոգ էին տարել, որ իրենք խառնված չլինեն ցույցի մեջ եւ չվնասվեն: Բաշայանն ասում էր, որ ցույցը կազմակերպելու համար Կ.Պոլիս գնաց Խանազատը: Ամեն ինչ որոշվեց, նշանակվեց ցույցը սկսելու օրն ու ժամը: Բայց դրա նախօրյակին, Խանազատն անհետացավ Կ.Պոլսից՝ թողնելով, որ թուրքահայերը պատասխան տան իր հղացած գործի համար:

Եվ այդ պատասխանը գարհուրելի եղավ:

Ցույցը տեղի ունեցավ 1895-ի սեպտեմբերի վերջին օրը: Այն պիտի սկսվեր դարձյալ Գում-Գափուի պատրիարքական եկեղեցուց: Որոշված էր, որ այն խաղաղ, անզեն լինի: Բազմությունը պիտի եկեղեցուց գնար Բ.Դուռը եւ այնտեղ պիտի ուղերձ տար, որի մեջ պահանջվեր անհապաղ ընդունել եւ վավերացնել երեք պետությունների մշակած ռեֆորմները: Ցույցն այս անգամ ստանալու էր «Բաբը-Ալիի ցույց» անունը: Անգլիական պաշտոնական հաղորդագրությունների մեջ նա որակված է «Հիմար ցույց» անունով: Պատրիարք Իզմիրյանն¹⁰⁴, ինչպես ասված է այդ հաղորդագրությունների մեջ, հնչակյաններին երկար

¹⁰⁴ Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի Իզմիրյան (1845-1910) – Խրիմյան Հայրիկի անձնական քարտուղար, Եգիպտոսի թեմի առաջնորդ, 1894-96թթ. Կ.Պոլսի պատրիարք (Մատթեոս Գ անունով), 1896-ին արքայվել է Երուսաղեմ, 1908-ին վերստին պատրիարք, նույն թվականին ընտրվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս (Մատթեոս Բ անունով):

համոզել էր ցույց չանել, հավատացրել էր, թե ռեֆորմների գործն ապահովված է, եւ երեք պետությունները թույլ չեն տա, որ սուլթանի համատարածութիւնը հաղթանակի: Պետք էր միայն սպասել մի քիչ էլ: Սակայն հնչակյանները խիստ կերպով մերժեցին այդ գգաստացնող առաջարկությունը: «Շատ ենք սպասել»՝ աղաղակեցին նրանք ցասկոտ հեզնությամբ: Եվ գնացին: Թուրք ոստիկանությունը կտրեց ցուցարարների ճանապարհը: Եվ այն ժամանակ «անգեն» հայտարարված ցույցը դիմադրության դիմեց: Լավեցին ատորճանակների կրակոցներ: Ոստիկանությունը եւ գործերը կրակ բաց արին:

Բայց այս բոլորը դեռ նորություն չէր: Նորությունն այն էր, որ այս կռիվը դարձավ ազդանշան մի վաղօրոք պատրաստված եւ ծրագրված ընդհանուր արյունահեղության: Գում-Գափուի ցույցն ավանդությունների կարգն էր անցել: Այժմ Աբդուլ-Համիդը հեղափոխականներին չէր միայն պատժում, այլ անխտիր բոլոր հայերին: Եվ Կ.Պոլսում, դեսպանների քթի տակ տեղի ունեցավ մի կազմակերպված կոտորած: Հայաբնակ թաղերը լցվեցին սարսափներով, եւ ազգաբնակչությունը խելագարված դես ու դեն փախավ:

Սա մի արյունոտ նախատոնակ էր այն քստմնելի, պատմության մեջ շնականության (ցինիզմի) կողմից իր նմանը չունեցող մի գավեշտի, որ եվրոպական մեծ պետությունների աշխատակցությամբ արյունոտուշտ սուլթանիզմը գալիս էր քաղաքակիրթ կոչված մարդկության

առաջ խաղալու: Կ.Պոլսի այդ արյունոտ օրերին էր, որ Աբդուլ-Համիդը վավերացրեց Մայիսյան ռեֆորմները եւ դրանց իրագործումը գավառներում հանձնարարեց Շաքիր-փաշային: Փաշան ճանապարհվեց ասիական նահանգները եւ ամեն տեղ մտցրեց ռեֆորմները, այսինքն հայերի գանգվածային կոտորածներ սարքեց: Կանոնավոր կազմակերպված մի ոճիր, որ սուլթանական հրամանով գնում էր գբոսնելու հայաբնակ գավառներում եւ նրանց բոլոր անկյուններն արյունով լցնելու: Այսպիսով կոտորածները Կ.Պոլսից անցան Տրապիզոն, այնտեղից Էրզրում եւ երկրի խորքերը, մինչեւ իսկ Փոքր Ասիայի քաղաքներն ու գյուղերը:

Երեք դեսպանները, սուլթանից ստանալով իրենց մշակած ռեֆորմների վավերացումը, իրենց գործը վերջացած համարեցին: Համաձայնություն այլեւս չմնաց: Ցարական կառավարությունն այլեւս ավելորդ էր համարում թզենու տերեւով ծածկել իր լպիրշ մերկությունը: Մինչ այդ նա սուլթանին ծածուկ խրախուսել էր դիմադրել Անգլիայի պահանջներին Հայկական հարցի մեջ, իսկ այժմ խրախուսում էր նրան կոտորել հայերին: Ռուս հրապարակախոսներից մեկը (Ամֆիտեատրով¹⁰⁵) այս

¹⁰⁵ Ամֆիտեատրով Ալեքսանդր Վալենտինովիչ (1862-1938) – Ռուս գրող, քննադատ, խմբագիր, անվանել են «ռուսական Էմիլ Չոլա»: 1889-ին աշխատել է Թիֆլիսի «Նովոյե օբոգրենիե» թերթում (այստեղ է աշխատել նաեւ Քրիստափոր Միքայելյանը): Հրապարակումների պատճառով երկու անգամ ձերբակալվել եւ արքորվել է: Խորհրդային իշխանությունից ընտանիքի հետ 1921թ. նավակով փախել է Ֆինլանդիա: Հայրն է երաժիշտներ Դանիել, Մաքսիմ, Ռոման Ամֆիտեատրովների եւ նշանավոր գրող-լրագրող Վլադիմիր Ամֆիտեատրով-Կադիշելի:

մասին գրած ունի բացարձակորեն: Նա գրում էր, թե ռուսաց դեսպան Նելիդովը շարունակ ասելիս է եղել Աբդուլ-Համիդին «Massacrez, Majeste, Massacrez»¹⁰⁶: Այս բացարձակ մեղադրանքը չեն հերքել ո՛չ Նելիդովը, ո՛չ Նիկոլայի կառավարությունը: Նույնիսկ եթե հերքեին էլ, դարձյալ կմնային բազմաթիվ փաստեր, որոնք ապացուցում են ցարի եւ սուլթանի գործակցությունը 1895-1896 թվերի կոտորածների մեջ, որոնց զոհ գնացին մոտ 300 հազար հայեր:

Գլադստոնն իր հրապարակային ճառերի մեջ Աբդուլ-Համիդին անվանեց մարդասպան, բայց ավելացրեց, թե նրանից պակաս չէ ռուսաց ցարը, որ իր երիտասարդության հասակն արատավորեց հայ ժողովրդի արյան գետերով: 1895-ին, մինչ Թուրքահայաստանն արյունոտող էր լինում, Կովկասի ռուսական բանտերը լցվում էին հայ մտավորականությամբ. խուզարկվում էին տները, կալանավորվում էին դաշնակցականներն էլ, հնչակյաններն էլ: Բայց դաշնակցականներին համեմատաբար մեղմ էին վերաբերվում, որովհետեւ նրանք դեռ խոշոր հեղափոխական գործեր չէին կատարել եւ բացի դրանից՝ հնչակյանների նման սոցիալիստներ չէին համարվում: Խիստ պատիժների ենթարկվեցին մասնավորապես հնչակյանները: Նրանց մեղադրում էին, թե նրանք ապստամբություն են տարածում Ռուսաստանին բարեկամ պետության մեջ: Այսպիսով, Թիֆլիսից Ռուսաստան

¹⁰⁶ Ֆրանսերեն՝ «Կոտորեցե՛ք, Ձերդ մեծություն, կոտորեցե՛ք»:

աքսորվեցին այնպիսի «վտանգավոր հեղափոխական սոցիալիստներ», ինչպիսիք էին Շիրվանգադեն, Ղազարոս Աղայանը, Սեւ Սանդրոն եւ ուրիշները:

Ռուսական ցարիզմի հալածանքն այդ տխուր ու արյունոտ ժամանակներում այն աստիճանի հիմարության հասավ, որ երբ հայոց կաթողիկոսը կարգադրեց եկեղեցիներում հոգեհանգիստներ կատարել Թուրքիայում խողքադված հայերի համար եւ աղոթքներ կարդալ, որ երկինքը փրկե կորչող հայ ժողովրդին, կովկասյան բարձր իշխանությունը, հանձին ռուսական «քրիստոսասեր» բանակի գորավար Շերեմետեւի, արգելեց դժբախտների ձեռքին մնացած այդ միակ, թշվառ ցույցերն էլ: Բացի այդ, ավելի եւս բնորոշ փաստ: Խրինյան կաթողիկոսը մի ստրկական աղերսագրով դիմեց «առ սրբազան տերն» Նիկոլայ Երկրորդին եւ աղաչեց-պաղատեց նրան հանուն Քրիստոսի, հանուն Աստծո, ի սեր եկեղեցու եւ բոլոր սրբերի ու սրբազանների՝ ազատել իր դժբախտ ժողովրդի վերջին մնացորդները բնաջնջումից:

Բայց ի՞նչ ստացավ «աստծո օծյալը»: Լոբանով-Ռոստովսկին հայոց ծերունի կղերապետին պատասխանեց, թե Թուրքիայում հայերն են, որ ապստամբում են սուլթանի դեմ եւ հարձակումներ գործում թուրք ժողովրդի վրա, որ եւ ստիպված է ինքն իրեն պաշտպանել: Եվ ցարի անարգ ծառան խորհուրդ էր տալիս, որ կաթողիկոսն իբրեւ հոգեւոր պետ՝ թղթեր ուղարկի Թուրքիայի հայերին, խրատի, որ նրանք խելոք կենան, հնազանդվեն

թուրքական իշխանությանը: Որպեսզի շեշտված լինի ցարասուլթանական սրտակցությունն այն ահռելի ոճիրների մեջ, որոնք այդ իսկ բռպեին ցնցում էին ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկությունը, ես պիտի ասեմ, որ միաժամանակ ճիշտ միեւնույն բովանդակությամբ պահանջ ստանում էր Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը թուրքական կառավարությունից:

Այսպիսին էր Ռուսաստանը՝ մի արյունոտ թոնակալություն, որ երբեք հաշիվ ու համար չի տվել իր արած գազանությունների վերաբերմամբ: Նրա դաշնակիցն էր հանրապետական Ֆրանսիան, որ այդ ժամանակ կամավորապես ինքն իրեն լակել էր գրել ցարական սպասին եւ հոգով-մտքով տարված ցարականությունը շոյելու, իր սրտին կպցնելու, իր միլիարդներով, իր պերճանքներով հմայելու ու այդ կերպով դաշնակցությունը ամուր պահելու մտքով՝ ենթարկվում էր Լոբանով-Ռոստովսկու կամքին ու ցուցմունքներին, մանավանդ որ ինքն էլ շատ հաշիվներ ուներ Թուրքիայի մեջ եւ մանավանդ Եգիպտոսում, ուր նրա առջեւ մրցակցի դերում ժայռացած էր Անգլիան: Ֆրանսիական արտաքին գործերի մինիստր Հանոտոն¹⁰⁷ այնքան ջերմեռանդ թուրքասիրություն էր ցույց տալիս, որ այն սարսափելի ժամանակներում, երբ ամբողջ աշխարհը զզվանք էր արտահայտում մինչեւ գլուխը հայի արյան մեջ թաղված Աբդուլ-Համիդի վերաբերմամբ, նա՝ այդ

¹⁰⁷ Գաբրիել Հանոտո (1853-1944) – Ֆրանսիայի արտգործնախարար 1894-1895-ին եւ 1896-1898, Աբդուլ-Համիդի մտերիմը, ֆրանսիական ակադեմիայի պրեզիդենտ, պատմագիտական ուսումնասիրությունների հեղինակ:

լուսավորչայ ֆրանկը, այժմ ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ, ընդունեց սուլթանի ուղարկած շքանշանը եւ ֆրանսիական մամուլի մի մասից ստացավ «Հանոտո-փաշա» հեգնական հորջորջումը:

Մնում էր Անգլիան: Նրա վրա էր ամբողջ հայությունը դրել իր հույսը: Լորդ Սոլսբերին գործում էր եռանդով, անվերապահորեն հոգուտ հայերի եւ ընդդեմ սուլթան Համիդի: Երեսույթներն այնքան պարզ ու պերճախոս էին, որ առաջին նվագներում ներելի էր նույնիսկ հավատալն ու խաբվելը: Բոլորովին զարմանալի չէ, որ հավատում էին ամենքը եւ ամենից շատ, իհարկե, հայ հեղափոխական կազմակերպությունները, որոնք փառավորապես ապացուցված էին համարում իրենց ծրագրային կենտրոնական միտքը՝ հայկական հալածանքների ու կոտորածների միջոցով առաջ բերել եվրոպական միջամտություն: Թեեւ այդ միջամտության հետեւանքով Թուրքահայաստանը սպանդանոցի էր փոխարկվել եւ ամայացել. բայց եւ այնպես, հայ հեղափոխականները պատրաստ էին դեռ ուրիշ մնացորդներ էլ գոհել եվրոպական սկսված միջամտությունը կայուն եւ գործուն դրության մեջ պահելու համար:

1895-ի նոյեմբերին, այն ժամանակ, երբ հայկական կոտորածները նոր էին սկսում ընդհանրանալ վեց դժբախտ վիլայեթներում, բախտն ինձ հաջողեցնում էր ազատվել Բաքվի դժոխք մթնոլորտից, որի մեջ ես ապրել էի երկու եւ կես տարի՝ իբրեւ խորթ ու օտար մի մարդ, իբրեւ ականա պանդուխտ՝ երկնքի այցելության սպասող: Ոչինչ չէի կարողանում անել այդ չար ու անհոգի երկրում, ոչինչ այնպիսի բան, որ բավարարություն տար իմ հոգեկան պահանջներին: Գրական աշխատանքը մի կողմ էի նետել, օր ու գիշեր նվիրված էի «Արոր» տպարանին, որ դարձել էր մի խոշոր հիմնարկություն իմ «խոզեիմների» համար: Աշխատանք անելու պահանջով մտրակված՝ ես կազմում էի օրացույցներ, որոնք սկսել էին արդեն լույս տեսնել եւ լավ տարածում էին գտնում:

Այսպիսի դրության մեջ ինձ համար երկնքի իսկական «այցելություն» էր «Մշակ» լրագրի հրատարակիչ, պրոֆեսոր Անդրեաս Արծրունու¹⁰⁸ նամակը, որն առաջարկում էր ինձ մշտական աշխատակցի,

¹⁰⁸ Անդրեաս Արծրունի (1847-1898) – Գրիգոր Արծրունու եղբայրը, քիմիայի դոկտոր, նշանավոր երկրաբան, բազում գյուտերի հեղինակ, եվրոպական մի շարք համալսարանների պրոֆեսոր, Պետերբուրգի, Թուրինի, Բավարիայի ակադեմիաների թղթակից անդամ, նրա անունով է կոչվում «Արծրունիտ» միներալը: Զբաղվել է նաեւ հայագիտությամբ, ազգագրությամբ, հովանավորել է եղբոր «Մշակ» թերթը նաեւ նրա մահից հետո:

խմբագրական քարտուղարի եւ Էքսպեդիտորի¹⁰⁹ պաշտոն՝ 1000 ռուբլի տարեկան ռոճիկով: Իմ «խոզեիմները» դրանից մի քիչ ավել էին տալիս, բայց ես թողեցի ամեն ինչ, շտապեցի Թիֆլիս, ուր ոչ միայն գրական կյանքն էր խտացած, այլեւ, եթե կարելի է այսպես ասել, կերտվում էր հայոց ժամանակակից պատմությունը: Ես մտա այն ժամանակվա գործող երիտասարդության շրջանները, ծանոթացա քաղաքական եւ հեղափոխական տրամադրություններին:

Պետք է ասեն, որ «Մշակի» խմբագրատան մեջ ես գտա բավական զգաստ եւ լրջմիտ վերաբերմունք դեպի կատարվող սարսափելի դեպքերը: Խմբագրության գլխավոր ղեկավարն էր Խաչատուր Մալումյանը, որ վերջը դարձավ դաշնակցական գլխավոր շեֆերից մեկը՝ Է. Ակնունի¹¹⁰ կեղծանվամբ. 1895-ին նա դեռ գունավորված դաշնակցական չէր եւ իր համակրանքներով ավելի դեպի հնչակականությանն էր թեքված, թեւ «Մշակի» խմբագրությանն ավելի մոտ էին կանգնած Դաշնակցության գլխավորները եւ ամենից շատ՝ Քրիստափոր Միքայելյանը, որ այն ժամանակ «Новое обозрение»¹¹¹ թերթի սրբագրիչն էր եւ շատ հաճախ (գրեթե ամեն օր) գալիս էր մեզ մոտ:

¹⁰⁹ Բաժանմունքի վարիչ ցարական ժամանակների հիմնարկներում:

¹¹⁰ Ակնունի (Խաչատուր Մալումյան) (1860-1915) – Հրապարակախոս, թարգմանիչ, ծնունդով մեղրեցի: Սպանվել է Հարություն Ճանկյուլյանի, Ռուբեն Զարդարյանի, Խաժակի եւ այլոց հետ:

¹¹¹ Ռուսերեն՝ «Նոր հայեցում (տեսություն, հանդես)»:

Շատ անգամ էին մեր խմբագրատանը վիճաբանություններ սկսվում Թուրքահայաստանի դրության մասին: Մալումյանը միշտ վրդովված էր, երբ հեղափոխականներից լսում էր, թե Սասունի եւ այլ տեղերի կոտորածները հարկավոր էին, որպեսզի Եվրոպան ճանաչի հայ ժողովրդին, տեղեկանա նրա դատին...

– Կոտորել տալ 100, 200 եւ ավելի հազար մարդ՝ լոկ մեր փոքրիկ ժողովուրդը ճանաչեցնել տալու համար, – բացականչում էր Մալումյանը տաքացած, – այս ի՞նչ աշխարհայեցողություն է, ասացե՛ք՝ խնդրեմ...

Միեւնույն հայացքին էին եւ խմբագիրը՝ Ալեքսանդր Քալանթարը¹¹² եւ մյուս գլխավոր աշխատակիցը՝ Հովհ. Տեր-Մարկոսյանը:

Այսօր մեկիկ-մեկիկ վեր հանելով այն ծանր, մղձավանջային օրերի բոլոր անցուդարձերը, ես համակվում եմ այն խոր համոզմունքով, որ երբեք Անգլիան իր բացարձակ հակահայկական արարքներով այնքան ահավոր վնասներ չի պատճառել հայ ժողովրդին, որքան պատճառել է 1895-ի իր ջերմ հայասիրությամբ: Կատարվում էր ճիշտ այն, ինչ հանճարեղ պարզությամբ

¹¹² Ալեքսանդր Քալանթար (1855-1913) – Հարավային Կովկասում անասնաբուժական գիտության հիմնադիրը, նաեւ՝ գրող, թարգմանիչ, գրականագետ, թատերագետ, Կադետական կուսակցության անդամ, 1893-ից մինչեւ կյանքի վերջը խմբագրել է «Մշակը», գլխավորել է Հայ հրատարակչական ընկերությունը, նշանավոր թատերական գործիչ Լեոն Քալանթարի հայրը եւ պրոֆեսոր, աշխատանքային հերոս Ավետիս Քալանթարի եղբայրը:

ներկայացրել է Կոիլովն իր «Կատու եւ խոհարար» առակի մեջ: Աբդուլ-Համիդի հրամանով շարդվում էին հայերը հազարներով, բյուրերով, իսկ փառահեղ լորդ Սուլբերին Բրիտանական մեծ կղզու փառահեղ առանձնությունից ճառերով, սուկ միմիայն ճառերով էր հանդիմանում սուլթանին, սպառնալիքներ կարդում ամենախիստ դարձվածքներով, ուղղակի ասում, թե եկել հասել է Օսմանյան կայսրության վերջը: Այս սպառնալիքներն այնքան ցնցող էին եւ մահաբեր, որ Լոնդոնի թուրքական դեսպանը հանկարծամահ եղավ. ինչպես գրում էին թերթերը՝ հենց սուլբերիական խոսքերի ազդեցությունից: Անգլիան ոտքի էր կանգնել մի մարդու պես:

Ամենօրյա մամուլի էջերը լցվում էին հարյուրավոր հայանպաստ միտինգների մանրամասն նկարագրություններով: Անգլիայի վարչապետը, այսպիսով, իր հակասուլթանական հոխորտանքների մեջ ամուր ու հաստատ կերպով հենվում էր երկրի՝ կազմակերպված ու միացած հասարակական կարծիքի վրա: Իսկ Աբդուլ-Համիդը... «հուզվում էր եւ ուտում» կոիլովյան կատվի նման: Նրա մոտ, Բոսֆորի ափերին, կային հզորներ, որոնք փսփսում էին նրա ականջին «Massacrez, Majeste, Massacrez»: Եվ կոտորածները շարունակվում էին: Սուլթանն այնպես վարպետորեն էր տանում իր մեծ դահճապետի դերը, որ նույնիսկ վախեցածի կերպարանք էր ընդունել եւ ինքնագիր նամակ ուղարկել Սուլբերիին՝ այնտեղ

գրելով, թե ինքը վճռել է իր վավերացրած ռեֆորմներն անպատճառ մտցնել ասիական նահանգներում: Անողորմ, արյունոտ ծաղր... Իսկ Սուլբերին, մի խեղճացած սուլթան երեակայելով իր առջեւ, ավելի եւս խստացնում էր իր սպանալիքները ճառերի, լոկ ճառերի մեջ:

Եվ հակաճառողները մեր վեճերի մեջ մեզ ասում էին.

– Չե՞ք տեսնում՝ Անգլիան չափազանց առաջ է գնացել, որպեսզի կարողանա մտածել նահանջի մասին: Դրված է նրա պետական պատվի հարցը, Անգլիան երբեք թույլ չի տա, որ իր պատիվը ոտնահարվի, այն էլ այնպիսի մի ողորմելի հակառակորդի կողմից, որպիսին թուրքաց սուլթանն է:

Մթնուրտն ամբողջովին այսպիսի գաղափարներով էր տոգորված: Հայությունը (խոսքս իհարկե այն հայության մասին է, որ ապրում էր Հայաստանի արյունոտ հողերից հեռու) իրեն զգում էր համաշխարհային քաղաքականության կենտրոն, թեւ օրն օրին նրան հարվածում էին մեկը մյուսից զարհուրելի տեղեկություններ, որոնք գալիս էին Թուրքահայաստանից, բայց եւ այդ մղձավանջային տազնապի մեջ էլ նրան օրորում էին երազները, որոնք հյուսվում էին ամեն տեսակ պատահականություններից: Մի օր հեռագիր եկավ Օդեսայից, թե անգլիական նավատորմը ռմբակոծում է Կ.Պոլիսը: Անկարելի է նկարագրել այդ լուրի գործած տպավորությունը: Որքա՛ն հրճվանք, որպիսի՛ ինքնաբավականություն: Դարերով կուտակված վիշտն էր վերանում, կրած տառապանքների, միլիոնավոր զոհերի

վրեժն էր լուծվում:

Բայց երագները շուտ գունատվեցան... Սու՛տ էր Կ.Պոլսի ռմբակոծումը, սու՛տ էր եւ այն, թե Անգլիայի համար պետական պատվի հարց էր դարձել Հայոց հարցը: Ի՛նչ պատիվ, ի՛նչ բան: Սոլսբերին Աբդուլ-Համիդի կատաղությունն անհունորեն գրգռելուց հետո նահանջի ճամփան բռնեց՝ առանց դժվարություններ գգալու: Նա առաջարկեց հավաքական ճնշում գործ դնել սուլթանի վրա, բայց Ռուսաստանը, նրան հետեւելով՝ եւ Ֆրանսիան ընդդիմացան այդ առաջարկին: Այն ժամանակ Սոլսբերին հայտարարեց, թե Անգլիան միայնակ ոչինչ չի կարող անել, թե բրիտանական զրահակիրները չեն կարող բարձրանալ Հայաստանի լեռները: Նրան պատասխանեցին, թե այդ բանի կարիքը չկա, քանի որ անգլիական կառավարությունը դեռ շատ միջոցներ ունի իր ձեռքում՝ մենակ գործելու համար: Գլադստոնն ասաց, թե բավական կլինի նույնիսկ դժգոհության, անբավականության մի ցույց, օրինակ, եթե անգլիական դեսպանը ետ կանչվի Կ.Պոլսից, դիվանագիտական հարաբերությունները խզվեն Անգլիայի եւ Թուրքիայի միջեւ:

Հայերը լքված էին ամենատմարդի եղանակով: Լքված էին այնպիսի ժամանակ, երբ դեռ լողում էին իրենց արյան մեջ, եւ երբ սովն ու հիվանդություններն էին գալիս թուրքական յաթաղանի թողած պակասը լրացնելու: Սոլսբերին շահագործել էր հայի արյան լճերը, եւ, այնուհետեւ, նրա համար գոյություն չունեին հայն ու

Հայկական հարցը: Նա ետ քաշվեց, լռեց, կարծես՝ ոչինչ չէր էլ արել. եւ այնուհետեւ ոչինչ խոսք ու մտածություն նրա խոսքերին հավատացած, նրա խոսքերին գոհված ժողովրդի մասին: Աբդուլ-Համիդի կատարյալ կարգադրության տակ էր թողնվում նրա այդ միամիտ, հավատացող գոհը:

Եվ արդար լինելու համար հարցնենք՝ իսկ ո՞վ չէր շահագործում հայի արյունը: Գերմանիա՞ն արդյոք: Վիլհելմն այնքան մոտեցել էր սուլթանին, որ Գերմանիայում արդեն գրականություն էլ էր կազմում հայկական ջարդերն արդարացնելու համար: Եվ երբ կոտորածների միջոցին Լոնդոնից Գերմանիա գնաց մի հայ բողոքական պրոֆեսոր՝ հայ բյուրավոր որբերի համար լոկ ողորմություն հավաքելու նպատակով, գերմանական ոստիկանությունը պարտավորեցրեց նրան 24 ժամվա ընթացքում հեռանալ գերմանական սահմաններից: Նողկալի տեսարան ի ցույց հանեց եւ Եվրոպայի բուրժուական մամուլը Գերմանիայում, Ավստրիայում, Ֆրանսիայում: Իր վաճառվող, պոռնիկ հոգին նա ծախում էր թուրքական ոսկիներին եւ չարախոսությունների կույտեր էր բարձում Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի վրա: Ես չեմ կարող լռության տալ եւ մի ուրիշ նողկալի պատկեր. կաթոլիկ մի քահանա, Շարմտան անունով, հանդես եկավ Փարիզում իբրեւ քրիստոնեական սիրո քարոզիչ եւ, իր «բարձր» հոգու հոգս դարձնելով կոտորածներից ազատված հայերին մի կտոր զգեստ եւ մի կտոր հաց տալը, հոգուտ հայերի եռանդուն կերպով հանգանակություն կատարեց: Վերջն

ի՞նչ պատահի, որ լավ լինի: Այդ Շարմտանն իր հավաքած փողերն ուղարկեց Վան, ուր նրա գործակալները ողորմելի փշրանքներ տվեցին միայն այն մերկ ու քաղցած հայերին, որոնք համաճայնեցին կաթուղի դառնալ: Սկսվել էր հոգիների մի ընդարձակ առ ու ծախ: Նշանակված էր սակագին՝ հոգուն երկու ֆրանկ: Եվ իրեն «հայր» կոչող Շարմտանը կոչեր էր հրատարակում Փարիզում՝ հորդորելով «բարի կաթուղիներին», որ ամեն մեկը շնորհանա երկու ֆրանկ մտցնել՝ մի «հերձվածող» հայի հոգի գնելու եւ շոռնի պապի ոտների տակ դնելու համար...

Ես «Մշակի» մեջ վարում էի մամուլի բաժինը: Եվ քանի անգամ, բերելով այսպիսի քստմնելի փաստեր, ավելացնում էի իմ կողմից՝ «Էլի փա՛ռք թուրքին»...

1894-1896թթ. սպանդանոցը չափազանց խրատական պիտի լիներ մի ժողովրդի համար, որ գգում է իր չարն ու բարին, այսինքն՝ հասկանում է այն հանգամանքները, որոնց մեջ ինքն ապրում է, եւ ուժերի այն փոխհարաբերությունները, որոնց երկաթե օրենքն է տիրում իր վրա:

Սակայն խրատվեցի՞նք մենք: Ամենեւին:

Եվ ահա էլի փաստ: Մի նոր, ավելի հանդուգն ցույց Կ.Պոլսում՝ պետությունների ուշադրությունը գրավելու համար: Կարելի էլ չէր ասել, թե Սուլթերիի տմարդի փախուստից տարիներ էին անցել, եւ մենք մոռացել էինք նրան: Ո՛չ, այդ փախուստից ընդամենը մի քանի ամիս էր անցել, փախուստի հետեւանքները դեռ մեզ շարունակում

Էին խեղդել իրենց սար ծանրությամբ, եւ մենք նոր մի փորձի առջեւ Էինք կանգնած: 1896-ի օգոստոսին տեղի ունեցավ դեպքը, որը կոչվեց Բանկ-Օտոմանի դեպք:

Ուշ երեկո Էր, երբ ստացվեց հեռագրական գործակալության հեռագիրն այդ դեպքի մասին: Ես թարգմանեցի, տարա տպարան ու այնտեղ երկար մնացի, մինչեւ որ շարեցին, սրբագրեցին, մտցրին արդեն պատրաստ համարի մեջ: Լուսաբացին Էր, որ հագիվ ազատվեցի գործից եւ գնում էի տուն՝ հանգստանալու: Հանդիպում եմ Քրիստափոր Միքայելյանին, որ նույնպես նոր Էր վերջացրել «Новое обозрение» – ի սրբագրությունը: Քայլում ենք ամայի փողոցներում, մեր խոսքն, իհարկե, օրվա խոշոր եղելությունն Էր: Ոչ այն, որ հենց այդ միջոցին Նիկոլայ ցարն իր մինիստր Լոբանով-Ռոստովսկու հետ գնացել Էր Ավստրիա՝ Արեւելյան հարցի¹¹³ վերաբերմամբ Ֆրանց-Իոսիֆ կայսրի կառավարության հետ համաձայնություն կայացնելու համար, այլ այն, որ տեղի Էր ունեցել Կ.Պոլսում եւ որի նկարագրությունը պարունակող հեռագիրը ես գետեղել էի «Մշակի» առաջին երեսում ցիցերո¹¹⁴ տառերով: Տպավորությունը մեզ՝ երկու

¹¹³ Այսպես Էր կոչվում քայքայվող Օսմանյան կայսրության տարածքներով Մերձավոր արեւելք, նաեւ Հյուսիսային Աֆրիկա եւ Հնդկական օվկիանոս դուրս գալու հարցը մեծ տերությունների համար, որի պատճառով մրցակցում էին միմյանց հետ եւ շահարկում կայսրության ժողովուրդների ազատագրական իղձերը. աշխարհագրության բերմամբ՝ Արեւելյան հարցի մաս Էր կազմում Հայկական հարցը:

¹¹⁴ Ակնառու տառատեսակ, որով 1467թ. տպվել են Տիցերոնի նամակները:

առաջին ընթերցողներիս վրա խիստ է: Մի քանի հոգի հայեր, ռումբերով զինված, մտել են օսմանյան բանկի շինության մեջ, տիրացել են միջազգային կապիտալի այդ խոշոր մթերանոցին՝ դուրս քշելով ծառայողներին ու պահապաններին: Ի՞նչ դուրս կգա այս աննախընթաց հանդուգն գործից:

Ես դատողություններ եմ անում, իսկ Քրիստափորի միտքը սավառնում է ուրիշ կետի վրա: Նրա հեղափոխական խառնվածքն արդեն լավ ըմբռնել է, որ գործը հոյակապ է: Բայց այդ չէ նրան զբաղեցնողը, այլ այն հարցը, թե ո՞վ է կատարել բանկի գրավումը: Հնչակյաններն արդյոք, թե՞ դաշնակցականները: Կարծես սա միեւնույն չէ հայ հեղափոխության տեսակետից: Քրիստափորը կուսակցական հարցերի մեջ մի նեղսիրտ աղանդավոր էր: Հնչակյանների մասին խոսում էր արհամարհանքով:

Հեռագիրը չէր բացատրում այս հանգամանքը: Նա շարունակ գործ էր ածում «հեղափոխական հայեր» դարձվածքը՝ առանց, իհարկե, իմանալու, թե դրանով որքան է զրգռում դաշնակցական շեֆի անբավականությունը: Այս անորոշությունն անփոփոխ մնաց հեռագրերի մեջ հետեւյալ օրերին էլ: Բանկի գրավման հետեւանքով Կ.Պոլսում հայերի մեծ կոտորած էր սկսվել՝ երկրորդը մի տարվա մեջ, եւ այս երկրորդի գոհերն անհամեմատ շատ էին առաջինից, մոտ 6 հազար մարդ: Քրիստափոր Միքայելյանն ամեն առավոտ գալիս էր ինձ մոտ՝ «Մշակի» խմբագրատուն: Դաշնակցական կոմիտեն տեղեկություններ

շուներ, եւ Միքայելյանը գալիս էր ինձանից իմանալու, թե չկա՞ն նամակներ «Մշակի» թղթակիցներից: Մի քանի օր շարունակ մենք էլ առանց տեղեկությունների էինք: «Ախպե՛ր, մեռա, դե մի բան ասա, էլի՛», – այսպիսի խոսքերով էր ամեն անգամ Քրիստափորը դիմում ինձ: նստելով կողքիս, բազմոցի վրա եւ սեղմվելով ինձ: Ես նայում էի նրա համակրելի, գունատ դեմքին եւ զարմանում ինքս իմ մեջ: Այս զարհուրելի ժողովրդական դժբախտությունը, հազարավոր դիակներ, ո՛վ գիտե վաղը քանի՛-քանի հազարները պիտի նորից պատկեն գյուղական Հայաստանում, իսկ այս ֆիզիկապես թույլ կազմված (նա կաղ էր), բնությանք շատ բարի ու խաղաղ մարդը շարունակ եւ միալար այն բանով էր հետաքրքրվում, թե ովքեր են այդ արյունոտ, ողբերգական շարժման հեղինակները:

Մե՞նք, թե՞ նրանք: Կարծեք՝ սպորտի հարց էր այդ եւ ոչ թե մի ամբողջ ժողովրդի գլխին պայթած արյունոտ փոթորկի հարց:

Եվ վերջապես, մի օր նա ինացավ ինձանից, որ Բանկ-Օտոմանի հերոսները դաշնակցականներ էին: Տրապիզոնից մեզ ուղարկել էին այն դիմումը, որ արել էր Կ.Պոլսի դաշնակցական կոմիտեն եվրոպական դեսպաններին՝ հայտնելով նրանց, թե Բանկ-Օտոմանի գրավումն իր գործն է եւ նպատակ ունի հարկադրելու, որ վերջ տրվի հայ ժողովրդի տանջանքներին՝ ծրագրված ռեֆորմները իրագործելու միջոցով: Հակառակ դեպքում կոմիտեն սպառնում էր ոչնչացնել բանկի բոլոր հարստությունները:

Կասկած ուրեմն չկար: Քրիստափորս այլակերպվեց ուրախությունից, գրկեց ինձ, նրա գունատ դեմքի վրա կարմրություն երեւաց, եւ հափշտակելով խմորատիպ դիմումը՝ դուրս գնաց կաղին տալով:

Իսկ տեղեկությունները գնալով առատանում էին: «Մշակի» թղթակիցները Կ.Պոլսից ավստրիական փոստով ամեն օր մի քանի հատ մանրամասն եւ ընդարձակ նկարագրություններ էին ուղարկում, որոնք, սակայն, չէին տպագրվում գրաքննչական արգելքների պատճառով: Քրիստափորը գալիս էր ամեն օր, ժամերով խորասուզվում էր այդ անտիպ նյութերի ընթերցանության մեջ: Չիշուս եմ՝ նրան ոգետրեց մանավանդ մի նամակ, որի մեջ թղթակիցն ասում էր, թե մի ֆրանսիացի հիացել էր հայկական այս հեղափոխության վրա եւ ասել, թե անգամ ֆրանսիացիները՝ հեղափոխական արվեստի մեջ վարպետները, այդպիսի գործ կատարած չունեն: Իր այս ոգետրությունը դաշնակցական շեֆն արտահայտում էր բուռն կերպով: Իմ առաջ կանգնած էր հեղափոխական ռոմանտիզմի կատարյալ մարմնացումը:

Լավ, շատ լավ: Բանկը վերցված է, ոչ ոք այդպիսի գործ չի կատարել, ընդունենք այն իսկ, թե ոչ ոք այնուհետեւ էլ, «մինչեւ ի կատարած աշխարհի», չպիտի կարողանա այդպիսի բան կատարել: Չետո՞: Ի՞նչ իմաստ կա այդ արտակարգ հերոսության մեջ:

Մեզ բացատրում էին իմաստը: Եվրոպական կապիտալիզմը, ասում էին, իրեն վտանգված տեսնելով

իր տիրապետության ամենագլխավոր դիրքերից մեկում, այդ վտանգը իրենից հեռու պահելու համար, կհարկադրի սուլթանին բավարարություն տալ հայ ժողովրդի պահանջներին: Այստեղ ահա, հեղափոխական հերոսության միջից իր տխմար գլուխն էր դուրս բերում այն ողորմելի մտայնությունը, որ առաջին անգամ ձեւակերպվել էր հնչակականության մեջ Գում-Գափուի ցույցի միջոցին: Ես արդեն խոսել եմ նրա մասին վերեւում եւ այստեղ կուզեի միայն հիշեցնել, թե որքան տկար էր, ինքնուրույնությունից որքան զուրկ էր հայ հեղափոխական միտքը: 1890 թվին եվրոպական կապիտալն իր հանգստության պահպանությունը հայ հեղափոխականներին չէր հանձնել, այլ սուլթան Համիդին: Եվ Համիդը բանկի դեպքին պատասխանեց Կ.Պոլսի ջարդով, որ այս անգամ համարյա ոչ մի ազդեցություն չարեց եվրոպական դիվանագիտության վրա: Կոտորածի մյուս օրը, երբ Կ.Պոլսի փողոցները դեռ կարմրած էին հայի արյունից, Վիլիելմ կայսրը Աբդուլ-Համիդին ընծա ուղարկեց իր պատկերը՝ զարդարված թանկագին քարերով:

Ահա՛ ինչ էր անում եվրոպական կապիտալը: Որքան հայ հեղափոխությունը վախեր էր պատրաստում նրա համար, այնքան ավելի պինդ էր նա Համիդին սեղմում իր սրտին:

Իսկ ի՞նչ շահեցին հայ հեղափոխականները – խաբված հերոսների փառքը միայն: Բանկ-Օտոմանի մեջ ամրացած դաշնակցականների հետ դեսպանների անունից բանակցություններ սկսեց ռուսական դեսպանության

թարգման Մակսիմովը: Նա հավատիացրեց սրանց, թե դեսպանները խոստանում են անպատճառ ռեֆորմներն իրագործել տալ, եթե միայն իրենք համաձայնեն դուրս գալ բանկից: Խոստացան, որ նրանց բոլորին հնարավորություն կտրվի առանց որեւէ վնասի հեռանալ Կ.Պոլսից: Հեղափոխականները համաձայնություն տվեցին, եւ Մակսիմովը նրանց տարավ նավ նստեցնելու, որ գնան Մարսել: Ամերիկայի «Հայք» թերթի մեջ էլ այն ժամանակ կարդացի անգլիական լրագրերից վերցրած տեղեկություն, թե Մակսիմովը վերջին բռպեին, հրաժեշտ տալով գնացող հեղափոխականներին, ասել է նրանց. «Այժմ ինձ թույլ տվեք, պարոններ՝, ասելու, որ դուք էշ եք»:

Էշացնող ռուս դիվանագետը հաղթանակով վերադարձավ իր գործին, իսկ եվրոպական կապիտալի վրա ձեռք բարձրացնող միամիտներին մնում էր փքվել «Բանկի հերոս» տիտղոսով: Հետեւյալ ամառը նրանցից մեկի հետ ինձ ծանոթացրեց Քրիստափոր Միքայելյանը՝ Մուշտայիտ այգում: Նստեցինք թեյ խմելու, եւ ես այնքան հերոսին չէի դիտում, որքան դաշնակցական շեֆին, որի համար հերոսը մի կատարյալ պաշտամունք էր դարձել:

Պաշտում էին: Բայց ինչի՞ համար... Ի՞նչ էր ստացել հայ ժողովուրդը Բանկ-Օտոմանի գրավումից, եթե ոչ միմիայն վեց հազար դիակներ: Օգուտը լիաբար ստացել էր Վիլիհելմը՝ իր հավատարիմ հպատակ բանկիրների բերանը գցելով Բաղդադի երկաթուղու նման մի չաղ պատառ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ԱՆԿՈՒՄ ԵՎ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՄ

Ա

1896 թվականը, այնքան հարուստ իբրև ցնցումների ու վկայությունների ժամանակամիջոց, ծանր հարվածներ էր տալիս հայ հեղափոխականությանն առհասարակ: Ներքին քայքայում էր սկսվում Հնչակյան կուսակցության մեջ. հիշվածների էր ենթարկվում, կորցնում իր նյութական եւ բարոյական ուժը, թուլանում ներքին պայքարներից ու հականարտություններից: Այս դեռ, իհարկե, չէր նշանակում Հնչակյան կուսակցության կատարյալ եւ անհետ ոչնչացում: Նա պահպանում էր իր գոյությունը, բայց արդեն երկրորդական նշանակություն ուներ, փոքր գործեր կարող էր կատարել:

Հրապարակում մնում էր Դաշնակցությունն իբրև մի հատիկ միաձույլ կուսակցություն, որ ներքին կազմակերպչական ճգնաժամ չէր ապրում: Թեև այդպես, բայց Դաշնակցությունն էլ Բանկ-Օտոմանի ցույցով մտնում էր իր թուլության, անկման շրջանը: Ահռելի արյունահեղությունները սաստիկ ռեակցիա էին առաջացրել հասարակական տրամադրության մեջ:

Ավելի եւս սաստկացած էր ռեակցիան Եւրոպայում եւ, մասնավորապէս, Ռուսաստանում: Այս խավար հոսանքների մեջ Աբդուլ-Համիդը դրդվում էր [դեպի] կատարյալ եւ անսահման կարողություն՝ խեղդելու իր պետության ամբողջ ազգաբնակչությանը, բայց մասնավորապէս հայերին, որոնք գրկվում էին մարդկային ամենատարրական իրավունքներից անգամ, օրինակ՝ տեղափոխության ազատությունից: Ճնշումներն ու կեղեքումները հասնում էին աներեւակայելի աստիճանների, իսկ սեպացած ժայռերին դեմ տրված հեղափոխությունը չգիտեր էլ ինչ աներ:

Ճիշտ է, դեռ մնում էր հին արիեստը՝ ֆիդայական (հայդուկային) կոիվը, բայց դա էլ առանձին մեծ ազդեցություն չէր գործում, թեւէ երկիրն իր միջից հանում էր իսկապէս քաջ, հոշակված ֆիդայիների (Սերոբ Աղբյուր, Գետրգ Չաուշ եւ ուրիշներ): 1897-ին Դաշնակցությունը հաջողեցրեց մի բավական աչքի ընկնող հայդուկային արշավանք. գիշերով հարձակում գործեց քրդական մի ցեղի վրա, որի գլխավորն էր Շարուֆ-բեյը, որն ապրում էր վրաններում՝ Խանասոր անվանված տեղում, թուրք-պարսկական սահմանագլխի վրա: Այս գործը շատ ուռցրին ու չափազանցրին դաշնակցականները՝ համարելով այն իրենց մեծագույն հաղթանակը: Այդ քուրդ ցեղը Շարուֆ-բեյի հետ հայտարարվեց բնաջնջված եւ, այսպիսով, նրա գոհը դարձած հայ ժողովրդի վրեժը հանված: Սակայն այդ մի փոքրիկ հաջողություն էր միայն: Խանասորում

հանկարծակի եկած քրդերը կորուստներ ունեցան, կորցրին շատ անասուններ: Բայց մնաց Շարուֆ-բեյը, որն անցավ Մուշի կողմերը եւ սկսեց այնտեղի հայերին տանջել, խորովել:

Չափից դուրս փառաբանված հաղթությունն է անկարող եղավ կանգնեցնել այն անընդհատ թուլացումը, որ գալիս էր սաստիկ վտանգելու Դաշնակցության գոյությունը: Պետք էր գործունեության ավելի լայն շրջան ստեղծել եւ նորից կենդանացնել Հայոց հարցը: Այս նպատակով Քրիստափոր Միքայելյանը տեղափոխվեց ժնե՝ կուսակցության ղեկավարությունն իր ձեռքն առնելու համար: Թիֆլիսում ղեկավար մնաց Սիմոն Չավարյանը, որ երկար ժամանակ գուր ջանքեր էր անում կազմակերպության մեջ կենդանություն մտցնելու համար: 1898թ. սկզբին Ջրօրհների հանդեսին, Վանքի եկեղեցու բակում, Չավարյանը մոտեցավ ինձ եւ այսպիսի մի տարօրինակ առաջարկություն արեց:

Դաշնակցությունը գրեթե բոլորովին մոռացվել ու լքվել է ամենքից: Ինքը որոշել է կազմակերպությունը փրկելու համար՝ նրա ղեկավարությունը հանձնել հայ բուրժուազիային: Թող գան նրանք՝ Աբգար Հովհաննիսյանը¹¹⁵ եւ ուրիշները, բերեն իրենց հետ

¹¹⁵ Աբգար Հովհաննիսյան (1849-1904) – «Փորձ» եւ «Արձագանք» հանդեսների հիմնադիր եւ խմբագիր, Թիֆլիսի հայկական թատրոնի տնօրեն, Թիֆլիսի հայերեն գրքերի հրատարակության ընկերության նախագահ, թարգմանիչ, հրապարակախոս, փիլիսոփայության դոկտոր, ավարտել է Լայպցիգի համալսարանը, 1879-1904թթ. եղել է Թիֆլիսի փոխադարձ վարկի

դրամական միջոցներ, մարդիկ: Նա ինքը՝ Չավարյանը, որոշել էր դիմել Աբգար Հովհաննիսյանին, իսկ ինձ առաջարկում էր՝ արդյո՞ք չեմ կարող գնալ Թիֆլիսում այն ժամանակները շատ հայտնի բժշկապետ Գասպարյանցի մոտ, որ թեև հայտնի էր իր կոպիտ եւ անհրապույր բնավորությամբ, բայց ինձ անշուշտ կընդուներ, իբրեւ իր հայրենակցի եւ «Մշակ» – ականի: Ես պիտի այս մարդուն առաջարկություն անեի, որ գար մտներ Դաշնակցության մեջ եւ դառնար նրա ղեկավարներից մեկը:

Ես անակնկալ առաջարկությունից մնացել էի ապշած: Եթե հետս խոսողը Միմոն Չավարյանը չլիներ, պիտի լսածս խոսքերը համարեի ծաղր իմ հասցեին: Բայց Միմոնը խոսում էր լրջությամբ, իրեն հատուկ համոզիչ շեշտով: Պատասխանեցի, թե բժշկապետ Գասպարյանցի հետ անձնական ծանոթություն չունեմ, ունենամ էլ՝ չեմ կարող նրան առհասարակ որեւէ առաջարկություն անել՝ լավ իմանալով նրա բնավորությունը, այն էլ այնպիսի մի առաջարկություն, որպիսին է մի դավադրական, հալածվող գաղտնի ընկերության գլուխ կանգնելը: Եվ առհասարակ խորհուրդ տվի նրան՝ հանել Գասպարյանցին իր կազմած բուրժուական ցուցակից:

Պատմում եմ այս փոքրիկ դեպքը, որպեսզի ցույց տամ, թե ինչ հուսահատական դրության մեջ էր գտնվում այդ միջոցին Դաշնակցությունը: Քիչ անցած Չավարյանը մի քանի խորհրդակցական ժողովներ գումարեց՝ ինձ էլ հրավիրելով

մասնակցել այդ ժողովներին: Ես գնում էի իմ ընկեր Վալերիան Լունկեիչի¹¹⁶ հետ՝ մերժած չլինելու համար Միմոնի՝ մեր երիտասարդական շրջանների այդ ականավոր ներկայացուցչի խոսքը: Շատ լավ եմ հիշում առաջին ժողովը, որ կայացավ գյուղատնտես Հարություն Փիրալյանի բնակարանում՝ Միքայելյան փողոցի վրա: Բացի մեզանից կային եւ մի քանի անձնավորություններ, որոնցից հիշում եմ միայն Ավետիք Սահակյանին (դաշնակցական, հայտնի Հայր Աբրահամ¹¹⁷ անունով): Միմոնը սկսեց մի երկար եւ մանրամասն գեկուցում Դաշնակցության կազմալուծման մասին:

Այս հանգամանքի գլխավոր պատճառը նա համարեց կազմակերպության ծրագիրը: Գործունեության այն եղանակը, որ ընդգրկել էր այն՝ բերելով իր հետ արյունահեղություններ եւ խորտակում, հոգնեցրել ու խրտնեցրել է ժողովրդական խավերին, եւ ամենքն այժմ երես են դարձնում նրանից: Հարկավոր է, ուրեմն,

¹¹⁶ Լունկեիչ Վալերիան Վիկտորովիչ (1866-1941) – Էսեռական կուսակցության լիդերներից, ծնվել է Երեւանում, ուս ազնվական բժշկի ընտանիքում: Ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, կենսաբանության դոկտոր: Հետապնդվել է ցարիզմի ժամանակ, խորհրդային իշխանության օրոք: Թիֆլիսում եւ Բաքվում կազմակերպել է Էսեռների եւ Դաշնակցության համագործակցությունը, ժնեւում եղել է Ինտերնացիոնալի եւ ՀՅԴ-ի հովանավոր-կապավորը: Մահացել է Էվակուացիայի ճամփին, ամփոփված է Եկատերինբուրգում:

¹¹⁷ Ավետիք Սահակյան (Հայր Աբրահամ) (1865-1923) – ՀՅԴ ղեկավար անդամ, Անդրկովկասյան Սեյմի պարենավորման նախարար, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Խորհրդարանի առաջին նախագահ:

վերակազմել կուսակցությունը նոր հիմքերի վրա: Այս նպատակով էլ ահա հրավիրված էր խորհրդակցությունը: Ինքը՝ գեկուցողը կարծում էր, որ կազմակերպությունը պիտի ստանա ավելի խիստ ազգային գունավորում՝ դուրս ձգելով ծրագրի եւ գործողության եղանակների միջից ամեն բան, որ հակառակ է ազգայնության հոգուն, որ եւ խրտնեցնում է հայ ժողովրդի պահպանողական բուրժուական տարրերին, որոնց վրա պիտի հենվի հայ հայրենական ազատագրության գործը¹¹⁸: Այս բանի մեջ նա ոչինչ հետադիմական կամ հակաժողովրդական բան չէր տեսնում: «Եթե, – ասաց նա, – ռուս ժողովուրդն իր համար ազգային սրբություն է դարձրել Մատուշկա-Վոլգան, ինչո՞ւ պիտի հայի համար խոտելի համարվի այն, որ նա իր ազգային սրբություն դարձնում է Մասիս սարը»:

Հակաճառելով Ջավարյանին՝ Ավետիք Մահակյանն առարկեց, թե Դաշնակցությունը, ընդհակառակը, բուրրովին կազմալուծված չէ, այլ «շարունակում է պահպանել իր նախկին կենսունակությունը: Եթե Թիֆլիսում եւ Կովկասյան մի քանի այլ կենտրոններում նկատելի է սատնություն դեպի կուսակցությունը, դա մեծ նշանակություն չունի, քանի որ

¹¹⁸ Անշուշտ, ցանկացած ազգային-ազատագրական շարժում կարող է հենվել միայն սեփական ժողովրդի գանգվածների եւ դրամատեր խավի վրա, քանի որ առաջինն իր սղոմների, իսկ երկրորդը՝ սեփական շահի պատճառով ուզում է ազգային ազատություն. բայց քանի որ Դաշնակցությունն ի սկզբանե (ծրագրից դատելով) չի հետապնդել պետականության վերականգնման խնդիր, ուստի, բնականաբար, չէր կարող գիտակցել եւ գործողություն դարձնել վերոնշյալ մոտեցումը:

նրա հետ է բուն երկրի՝ Թուրքիայաստանի ժողովուրդը, որ իր միակ պաշտպանն է համարում կուսակցությանը եւ շարունակ ցանկանում է, որ մենք գործենք միեւնոյն ուղղությամբ, եւ ինքն էլ գործակցում է մեզ: Ուրեմն ծրագիրը փոփոխելու ոչ մի հարկավորություն չկա: Պետք է միայն աշխատել, որ կուսակցությունը համակրանք եւ վստահություն ներշնչի ռուսահայ ժողովրդին էլ: Թող գան, ուրեմն, ովքեր կարող են: Մենք խտրություն չենք դնում, մեզ համար բոլոր խավերի աշխատանքը ցանկալի է»:

Տուն վերադառնալիս ես եւ Լուսկեիչն իրար ասում էինք, թե Չավարյանի այս ձեռնարկումից ոչինչ չի դուրս գա: Այդպես էլ եղավ: Եթե չեմ սխալվում, մի անգամ էլ հավաքվեցինք Փիրայյանի բնակարանում եւ հետո... Ամեն ինչ մնաց հին դրության մեջ: Իսկ կուսակցության վերակենդանացումը Թիֆլիսում չէր հիմնավորվում, այլ Ժնևում: Այնտեղ Քրիստափոր Միքայելյանը ծավալեց մի եռանդուն կազմակերպչական գործունեություն: Սա ամենից առաջ արտահայտվեց հայդուկային գրականության մեջ: «Դրոշակի» մեռած պաշտոնական բովանդակությունը նշանավոր չափով կենդանացավ: Այնտեղ երեսան եկան Ղարիբը (Ահարոնյան¹¹⁹)՝ իր վեպիկներով եւ պոեմներով, որոնք դրվատում էին հայդուկներին եւ

¹¹⁹ Ավետիս Ահարոնյան (1866-1948) – Դաշնակցական գրող, հրապարակախոս, քաղաքական գործիչ: Ուսանել է Լոզանի եւ Փարիզի համալսարաններում: Ազգային խորհրդի նախագահ, Առաջին Հանրապետության Խորհրդարանի պատգամավոր, ապա՝ նախագահ, ստորագրել է Մելրի հաշտության պայմանագիրը:

հայդուկականությունը, Է. Ակնունին (Մալումյանը), որ նույնպես տեղափոխվել էր Ժնեւ եւ ոտքով-գլխով դաշնակցական դարձել: Վերջապես, ինքը՝ Միքայելյանն էլ ձեռքն էր առնել հրապարակախոսի ժլատ գրիչը՝ գաղափարախոսական կառուցվածքներ հիմնավորելու համար: 1901 թվականին էր, որ նա «Դրոշակի» մեջ տպագրեց իր «Ամբոխային տրամաբանությունը» փոքրիկ աշխատությունը, որը, սակայն, ահագին դժբախտությունների աղբյուր դարձավ հայ ժողովրդի համար:

Դաշնակցականների համար «Ամբոխային տրամաբանությունը» դարձավ մի սրբազան գիրք, ինչպես Ավետարանը, Դուրանը: Նրա մեջ հայտնված մտքերն երկնառաք ճշմարտություններ էին բոլոր ուղղահավատ դաշնակների համար: Ի՞նչ էին բարբառում այդ ճշմարտությունները:

Հասարակության մեջ շատացել էին այն տարրերը, որոնք համոզվում էին հետզհետե, թե հայդուկային հեղափոխությունն է հայ ժողովրդի ջարդերի պատճառը, եւ եթե այն շարունակվի, հայության կատարյալ եւ վերջնական բնաջնջումը Թուրքիայում անխուսափելի է: Սա արդեն հակահեղափոխություն էր՝ կորուստների եւ դրանց հետեւանքների հետ հաշվի նստելու հոսանք: Այդ հոսանքի բերանը փակելու համար էր Միքայելյանը գրում իր բրոշյուրը: Նրա մեջ պատմական փաստերով, հեղինակավոր եվրոպացիների վկայություններով [նա]

պաշտպանում էր այն միտքը, թե քանի որ Թուրքիան սուլթանական Թուրքիա է, այնտեղ ապրող նացիաները պիտի կոտորվեն ու տանջվեն, միեւնոյն է՝ ինչ դրության մեջ էլ գտնվեն նրանք՝ խաղաղ, հլու-հպատակ դրության թե ընթաց-հեղափոխական դրության:

Այսպիսով դաշնակցական շեֆը միանգամայն ապացուցված էր համարում, թե թուրքահայերի կոտորածները կապ չունեն թուրքահայերի հեղափոխական շարժումների հետ, եւ, ուրեմն, հեղափոխությունը պիտի շարունակի իր գործը՝ առանց ուշադրություն դարձնելու սուլթանի ջարդարար եռանդի վրա: Հեղափոխության տեսականը Միքայելյանը պարզում եւ զարգացնում էր ռուս նարոդնիկական ընդվզողականության (բունտարության) պատիվ բերող փայլով: Հեղափոխությունն է միակ միջոցը ջարդերի դեմ կռվելու համար: Մինչեւ այժմ հայ հեղափոխությունը խղճի ստոր է կատարել իր ազատարար առաքելությունը եւ, եթե հաջողություն չի ունեցել, այդ նրա մեղքը չէ: Պատճառը միշտ եղել է Եվրոպայի դավաճանությունը...

Այսօր կարդալով 20-րդ դարի հետ մեզանում երեւան եկած ազատագրական ավետարանը, մենք պիտի զարմանանք ոչ այնքան հեղինակի ստրի սնանկության վրա, որքան այն բանի, որ այդ միտքը կարողանում էր հիպնոսացնել զանգվածներին, քջել նրանց դեպի անհավասար ու խելացնոր մի պատերազմի՝ մերկ թելերով կռվելու Կրուպաի թնդանոթների դեմ: Պետք էր, ճիշտ

որ, լինել տհաս մի ամբոխ, մի խուժան՝ հավատալու համար, որ եթե 1896-ի օգոստոսին դաշնակցականները ռուսներով շխուժեին էլ Բանկ-Օտոմանի ներսը, Կ.Պոլսում, այնուամենայնիվ, կմորթվեին 6000 հայեր:

[Ճիշտ է,] Քրիստափոր Միքայելյանը վերակենդանացնում էր [կուսակցության] գործունեությունը, քայց միշտ մնալով հին նարողնիկական ավանդներին կուրորեն հպատակվող՝ ոչինչ չսովորելով կյանքից եւ ոչինչ չնոռանալով հին մոլորություններից: Նա Թուրքահայաստանում պատրաստում էր նոր ապստամբություն եւ միջոցներ էր ձեռք առնում, որ Եվրոպան այս անգամ չդավաճանի իրեն: Իսկ Աբդուլ-Համիդից հայ ժողովրդին ազատելու համար ծրագրվում էր կտրուկ եւ ուղիղ միջոց՝ սպանել նրան:

Բ

Այս ձեռնարկումների համար, սակայն, հարկավոր էին դրամական ահագին միջոցներ: Եվ Քրիստափորը թողեց Ժնևն ու գնաց Բաքու՝ հայ արդյունագործական բուրժուազիային երկու ձեռքով կթելու համար: Սկզբունք է՝ ով հոժար կանքով գումար չի տալիս, այդպիսինը մահվան երկյուղի տակ է դատարկում իր հաստ գրպանը: Գործը Բաքվում հաջողեցնելու համար հարկավոր եղավ գաղափարական պայքար մղել: Ֆիդայական հեղափոխության ճանապարհին առաջին անգամ հակառակորդի դիրքով կանգնեց դասակարգային կռվի կուսակցությունը՝ սոցիալ-դեմոկրատիան, որ այն ժամանակ դեռ թույլ էր կազմակերպված: Քրիստափորը Թիֆլիսից տանել տվեց Ահարոնյանին՝ վիճաբանություններ վարելու համար: Եվ մի օր Ահարոնյանին տեսա Թիֆլիս վերադարձած՝ հաղթանակով: Նա հաղթել էր վիճաբանությունների մեջ, երիտասարդությունը նրան օվացիաներով ճանապարհ էր դրել մինչև կայարան, եւ նա իր մագերի մեջ բերել էր այն կոնֆետիկները, որ շարունակ ցանելիս են եղել նրա վրա: Քրիստափորը փողառատ գրպաններով վերադարձավ Ժնև՝ թողնելով, որ հայ հարուստներին փետրելու գործը շարունակի «Փոթորիկ» անունով տեռորիստական խումբը, որ իսկապես փոթորիկ էլ, ժանտախտ էլ դարձավ հայ բուրժուազիայի համար: Խոշոր

գումարներ էին տեղափոխվում Ժնևի դաշնակցական բյուրոն:

Միջոցների տեր դառնալով՝ Միքայելյանը նախեստաջ Փարիզում հիմնեց մի փոքրիկ կիսամսյա ֆրանսերեն թերթ՝ «Pro Armenia»¹²⁰ անունով, որի նպատակն էր Հայոց հարցի պրոպագանդան: Աշխատակիցների կոչումով թերթին իրենց անունները տվեցին մի քանի նշանավոր ֆրանսիացի: Այսպես, խմբագրական կազմը հայտարարված էր հետեյալ անձերից՝ Ժորժ Կլեմանսո¹²¹, Ժան Ժորես¹²², Անատոլ Ֆրանս¹²³, Ֆրանսիս դե Պրեսանսե, Լ. դե Ռոբերտի, խմբագրապետն էր Պիեռ Քիյարը¹²⁴:

Այս խմբակի շուրջ, ճիշտ որ, կազմակերպվեց մի համանվիրուպական պրոպագանդա, որին մասնակցեցին եւ ուրիշ երկրների գրական-հասարակական գործիչներ (օրինակ՝ Գեորգ Բրանդես, Էդուարդ Բերնշտեյն եւ ուրիշներ): Կազմակերպվեցին դասախոսություններ

¹²⁰ Բառացի նշանակում է «Հայաստանի կողմում (օգտին, հայաստանամետ)»:

¹²¹ Ժորժ Կլեմանսո (1841-1929) – Բժիշկ, ակադեմիկոս, 1906-1909թթ. եւ 1917-1920թթ. Ֆրանսիայի վարչապետ, Վերսալի հաշտության պայմանագրի համահեղինակ:

¹²² Ժան Ժորես (1859-1914) – Ֆրանսիացի աջ սոցիալիստ, II Բնտերնացիոնալում ռեֆորմիստների ղեկավարներից, «Յունանիտե» թերթի հիմնադիր, սպանվել է I համաշխարհայինի նախօրյակին:

¹²³ Անատոլ Ֆրանս (1844-1924) – Ֆրանսիացի գրող, լրագրող, հրապարակախոս, ակադեմիկոս, Նոբելյան մրցանակակիր:

¹²⁴ Պիեռ Քիյար (1864-1912) – Ֆրանսիացի գրող, լրագրող, բանասեր, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ, դասավանդել է հայկական վարժարաններում, Մարդու իրավունքների պաշտպանության լիգայի անդամ:

Եվրոպայի զանազան կողմերում՝ Հայոց հարցի էությունը քարոզելու եւ ժողովրդականացնելու համար: Այս նպատակով Անատոլ Ֆրանսը ճանապարհորդեց Իտալիայում: Մի խոսքով, վերակենդանացվեց նախահեղափոխական շրջանի քաղաքական պրոպագանդան, որի կազմակերպողն էր, ինչպես տեսանք, Անգլո-հայկական ընկերությունն իր «Հայաստան» թերթով: Պետք է, սակայն, այստեղ եւեթ ասել, որ պրոպագանդան լոկ Դաշնակցությանը չէր պարտական իր վերակենդանացմամբ: Համիդյան խժոժություններից Եվրոպա փախած թուրքահայ գրողները նվիրվեցին նույն գործին, եւ նրանցից միայն մեկը՝ Արշակ Չոպանյանը¹²⁵, այս ուղղությամբ աշխատելով մեծ աշխույժով եւ հմտությամբ՝ կատարեց իսկը որ ահագին դեր: Նրա անխոնջ ջանքերով կազմվել է գրեթե մի ամբողջ գրականություն՝ հայ պատմության, գրականության, արվեստի եւ մշակութային այլ հարցերի վերաբերյալ: Թարգմանելը եւ ժողովրդական բանահյուսության այդ գոհարները, միջնադարյան ու աշուղական երգերը տպագրելը Չոպանյանը բավարար չի համարել ու նշանավոր գրողների եւ գիտնականների հանձնարարականներն է խնդրել ու գետեղել այդ հրատարակությունների մեջ՝ իբրեւ ներածություն, կարդացել է դասախոսություններ, դիմումներ է արել եւ այլն, եւ այլն:

Ի՞նչն էր այս ընդարձակ պրոպագանդայի նպատակը:

¹²⁵ Արշակ Չոպանյան (1872-1954) – Նշանավոր բանասեր, գրող, խմբագիր, թարգմանիչ, Ռ-ամկավար կուսակցության անդամ:

Հայ գործիչները՝ հեղափոխական եւ ոչ հեղափոխական, այն դժբախտ մոլորության մեջ էին մնում, որ եթե քաղաքակիրթ կոչված աշխարհը (սա ասենք էլի ու էլի)՝ Եվրոպան, սառնասրտությամբ է վերաբերվում հայ ժողովրդի կրած անհուն եւ անօրինակ տառապանքներին, պատճառն այն է, որ նա չի ճանաչում հայ ժողովրդին, չգիտի, որ հայը մի հին կուլտուրական ժողովուրդ է, առաջադիմության ընդունակ, դարերից ի վեր եվրոպական քաղաքակրթության առաջավոր պահակ Ասիայի խորքերում: Եվ ահա ծանոթացնում էին այդ ժողովրդին, գովում նրա խաղաղ բնավորությունը, նրա ստեղծագործող, արդյունաբերող առատությունը, նկարագրում նրա թշվառությունները, նրա կրած հալածանքները, մարդասիրություն եւ գթություն էին հայցում նրա համար:

Այո՛, եռանդ եւ ընդունակություն շատ էին վատնվում: Բայց... Այդ բոլորը անճարության ջղածգումներ էին: Հայ ժողովրդին իբր թե բոլորովին չէի՞ն ճանաչում եւ այն ժամանակ, երբ նա 300 հազար գոհ էր տալիս եւ իր տանջանքներով լցնում ամբողջ աշխարհը՝ բեւեռից բեւեռ. սա մի անասելի միամտություն էր: Միամտություն, մանավանդ այն մտածողության տեսակետից, որ ասում էր, թե այդ ժողովրդին պետք է փրկել այն պատճառով, որ նա կուլտուրական է, իր անցյալում Տիգրան, Նարեկացի, Շնորհալի, Տրդատ ճարտարապետ է ունեցել: Կարծեք թե մի ուրիշ ժողովուրդ, որ բոլորովին անցյալ չունեի,

որ վայրենի էր, իրավունք չուներ ապրելու առանց տանջանքների, առանց կոտորածների: Կարծում էին, որ եթե Փարիզի կամ Լոնդոնի միջակ բուրժուան, մանր ռենթիեն¹²⁶ (հասութակերը) գան գեղեցիկ խոսքեր լսելու հեռու ինչ-որ աշխարհում տանջվող բոլոր մարդկանց մասին, դրանից կփոխվի Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի քաղաքականությունը, եւ վճռող խոսքը վերջիվերջո հանոտոններին եւ սուլբերիներին չէր տրվի, այլ հենց այս ունկնդիր քաղաքացիներին...

Սա մի կատարյալ անգրագիտություն էր: Հայկական պրոպագանդան ապրում էր Եվրոպայի մեջ, բայց չէր հասկանում, թե ինչ էր կատարվում իր շուրջը:

Հայանպաստ պրոպագանդայի վարիչներն իրենց գլխավոր հույսը դրել էին Ֆրանսիայի վրա, եւ Փարիզը՝ համաշխարհային այդ բանկիրը, իբր պիտի հայանպաստ պրոպագանդայի սիրտն ու հոգին դառնար: Միայն այս հանգամանքը որքա՛ն էր խաբում մեզ: Միեւնույն այն փաստը, որ Ժորժ Կլեմանսոն, Անատոլ Ֆրանսը, Ժան Ժորեսը բարեհաճել էին մեզ համակրել, որքա՛ն մանկական երազանքներ ներշնչեցին մեզ, որքան մոլորությունների անդունդներ գահավիժեցրին:

1900 թե 1901 թվականին Փարիզի հայ գաղութը լուր ստացավ, որ Կիլիկիայում պատրաստվում է հայկական մի նոր կոտորած: Այն ժամանակ [Ֆրանսիայի] արտաքին գործերի մինիստրն այլեւս թուրքամոլ Հանոտո-փաշան

¹²⁶ Ֆրանսերեն՝ «տարեկան կայուն հասույթ ունեցող»:

չէր, այլ Դելկասեն¹²⁷ էր: Մի պատվիրակություն, Արշակ Չոպանյանի գլխավորությամբ, դիմեց Դելկասեին եւ խնդրեց պաշտպանել հայերին: Դելկասեն սիրով ընդունեց եւ հայտարարեց, թե ինքը թույլ չի տա հայկական նոր շարդեր: Եվ ֆրանսիական մի ռազմանավով գնաց դեպի Կիլիկիայի ափերը: Չարդ տեղի չունեցավ, եւ այս հանգամանքը վերագրվեց Դելկասեին եւ նրա ճառին:

Եվ այսքանից՝ ի՛նչ հրճվանք, ի՛նչ ակնկալություններ: Դելկասեն դարձավ Հայոց հարցի պաշտպան: Մի ֆրանսիացի գրեց, թե Դելկասեն միակ քաղաքագետն է Եվրոպայում, որ գուրկ չէ սրտից: Այդ սիրտն էլ, հարկավ, կհարկադրեր նրան Հայոց հարցը դնել պետությունների առջեւ եւ լուծել տալ: Բայց սա, իհարկե, մանկական թոթովանք էր, եւ ինքը՝ Դելկասեն, շուտով ապացուցեց, որ իրեն, իբրեւ դիվանագետի, գրպարտում են՝ ինչ-որ սիրտ դնելով իր կրծքի տակ: Հայոց հարցի համար նա ոչ մի միջամտություն չարեց: Բայց երբ սուլթանի կառավարությունը մերժեց վճարումներ անել Ֆրանսիայի երկու վաշխատուների, նույն Դելկասեն ֆրանսիական նավատորմն ուղարկեց թուրքական ջրերը եւ անվթար ստացավ վաշխատուների բոլոր պահանջները:

Սա չափազանց պարզ էր՝ երեխաներին անգամ դաս դառնալու համար: Բայց Չոպանյանը շարունակեց

¹²⁷ Թեոֆիլ Դելկասե (1852-1923) – ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ, 1894-1896թթ. եղել է գաղութների, 1898-1905թթ.՝ արտաքին գործերի, 1911-1913թթ.՝ ծովային, 1914-1915թթ. դարձյալ արտաքին գործերի նախարար:

հավատալ, որ «Ֆրանսիական ազնիվ ազգը» պիտի ազատի հայերին: Եվ միայն նա չէր այդպիսի հավատի տեր: Քրիստափոր Միքայելյանի մտքրած ուղղությունն էր, որ Դաշնակցությունը շարունակ դիվանագիտական մարզանքներ կատարի՝ դիմումներ անելով մեծ պետությունների (գլխավորապես Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի) կառավարություններին: Այդ ժամանակներից էր, որ Ժնեւի դաշնակցական կենտրոնը՝ «Դրոշակի» խմբագրությունը, իր պահեստների մի մշտական պատկանելիք էր դարձնում նաեւ մի հատ ռեդինգոտ¹²⁸, մի հատ էլ ցիլինդր¹²⁹՝ դիվանագիտական դիմումներ անող իր առաքյալներին հագցնելու համար: Գնալ, ներկայանալ մի որեւէ արտաքին գործերի մինիստրի քարտուղարի օգնականին, խոսել նրա հետ «հայոց ազգային դատի» մասին, մի քանի քաղաքավարի կեղծ խոսքեր լսել ու վերադառնալ. սա «փրկության» գործ էր համարվում երկար տարիների ընթացքում՝ մինիստրների նախասենյակներում նստելը:

Եվ իրավունք ուներ թուրքահայ տաղանդավոր երգիծաբան Երվանդ Օտյանը, երբ հայերին տալիս էր «նախասենյակի ազգ» անունը:

¹²⁸ Երկար սերթուկ:

¹²⁹ Լայնեզր, գլանաձեւ գլխարկ:

Գ

Ո՛չ պրոպագանդայի գործը Եվրոպայում, ո՛չ Թուրքահայաստանում ուժեղացող հայդուկային կոիվները դեռ բավական չէին, որ Դաշնակցությունը թեակոխեր վերակենդանության շրջանի մեջ: Հեղափոխական գործի երկու կողմերն էլ՝ հայդուկայինը եւ քաղաքագիտականը, վարկաբեկված էին: Բռնի միջոցներով փող կորզելը նրանից ետ էր շարտել բուրժուազիային:

Բայց այս ճգնաժամային դրության մեջ մի անակնկալ հանգամանք եկավ լայն ժողովրդականություն ստեղծելու նրա համար: Այդ հանգամանքը հյուսվեց ցարական բռնակալության ապուշ վայրագություններից:

1896-ին Կովկասի վարչապետ նշանակվեց իշխան Գոլիցինը¹³⁰՝ մի կրքոտ մարդ, կապ-կտրածներից մեկը, բռնի ռուսացնող բյուրոկրատի մի ամենաբնորոշ տիպ: Եկել էր փութացնելու Կովկասի ռուսացումը¹³¹. այդ պատճառով

¹³⁰ Գոլիցին Գրիգորի Սերգեևիչ (1838-1907) – Կովկասի կառավարչապետ 1896-1905-ին, սոր կողմով լեհ՝ ռուս նացիոնալիստ միապետական, ռուսիֆիկացման բիրտ մեթոդների կողմնակից, հալածել, ձերբակալել, արքորել է հայ մտավորականների ու ազգային գործիչների, գրաքննել եւ փակել է հայկական պարբերականներ, բարեգործականներ, դպրոցներ, կառավարության որոշմամբ թալանել է Հայ եկեղեցին, անդել է «Ամենայն հայոց կաթողիկոս» տիտղոսի վերացման մասին: Հովանավորվել է Մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչի կողմից:

¹³¹ Այստեղ հետաքրքիրը «փութացնել» բառն է. այսինքն՝ Լեոն գիտեր, որ Ռուսաստանի վերջնական նպատակն ազգերի ձուլումն էր, ռուսացումը,

նրա համար ատելի էին առհասարակ այն ազգությունները, որոնք իրենց սեփական ազգային բավականաչափ արժեքներն ունեին ռուսացմանը դիմադրելու համար, բայց մասնավորապես հայերը, որոնց վերաբերմամբ գոլիցինյան ատելությունը կատարելապես մի հիվանդագին երեույթ էր կազմում: Իր առաջին իսկ քայլերից Գոլիցինը հայտարարեց, թե պիտի արմատախիլ անի Հայոց հարցը: Հետո, հետզհետե, բանը հասավ այն աստիճանին, որ Գոլիցինն անհանդուրժելի էր համարում, որ հայ ժողովուրդ է ապրում աշխարհիս վրա: Ոչնչացնե՛լ ամենքին եւ միայն մի հատ թողնել մարդաբանական թանգարանի համար՝ սա՛՛ էր ցարական կոպիտ ու ինքնահավան սատրապի իդեալը¹³²:

Գոլիցինը, ձեռք առնելով այս ուղղությունը, [իր] առաջին գործը դարձրեց Կովկասի մայրաքաղաք Թիֆլիսում հայահալած մամուլ ստեղծելը: Մինչ այդ հայերի դեմ հալածանք մղելու պաշտոնը կատարում էր Պետերբուրգի եւ Մոսկվայի վաճառված հետադիմական մամուլը: Այժմ նրա վրա ավելացավ եւ Թիֆլիսի պաշտոնական «Кав-каз»¹³³] լրագիրը, որի խմբագրությունը Գոլիցինը հանձնեց երկրորդական շնորհքի տեր, հետո եւ բոլորովին մոռացված բանաստեղծ Վելիչկոյին, ով մեծ եռանդով եւ մի ավելի լավ

եւ խնդիրը միայն արագությունների մեջ էր: Դա պատկերացնող հայ մտավորականը չէր կարող ունենալ ռուսական կողմնորոշում, օրինել «ոսի ոտը»:

¹³² Հետագայում հայերս անընդմեջ ինքներս մեզ փորձեցինք համոզել (ոչ առանց խորհրդային քողարկված խրախուսման եւ ուղղորդման), թե այս նշանաբանի հեղինակային իրավունքը պատկանում է երիտթուրքերին:

¹³³ Ռուսերեն՝ «Կովկաս»:

գործի արժանի համառոթյամբ սկսեց օրն օրին ծավալել մի անհաշտ, մի անխելք, կատաղի թշնամություն հայերի դեմ եւ առհասարակ այն ամենի դեմ, ինչ հայկական էր: Այդ պալատական հրապարակախոսը՝ պալատական ռուբլիներին¹³⁴ ծախված ստոր հոգին, բավական լավ պաշտպանված էր հակաճառություններից: Մինչ նա օր օրի վրա վարժվում էր մեկը մյուսից անպատկառ, փողոցային հայհոյանքներ հերյուրելու եւ մի ամբողջ ժողովրդի դեմքին խփելու մեջ, մենք՝ հայ հրապարակախոսներս, ստիպված էինք եզոպոսյան դարձվածքների մեջ որոնել գոնե մի բան ասելու հնարավորություն, այն էլ գրեթե միշտ տեսնում էինք մեր այդ գրվածքներն անխնայաբար կարմիր թանաքի կեր դարձած¹³⁵:

Վելիչկոյի հայակերական գառանցանքներին սիրով ձայնակցում էր եւ վրաց «կնյազական» մամուլը: Իլյա Ճավճավաճե¹³⁶, Ակակի Ծերեթելի¹³⁷, [Նիկոլայ]

¹³⁴ Ռուսական դրամական միավոր:

¹³⁵ Խոսքը գրաքննության մասին է, որ պահպանվեց մինչեւ Խորհրդային կայսրության փլուզումը:

¹³⁶ Իլյա Ճավճավաճե (1837-1907) – Վրացի իշխան, պետական պաշտոնյա, գրող, խմբագիր, հրապարակախոս, հայացքներով հեղափոխական-դեմոկրատ, գործողություններով՝ վրաց նացիոնալիստ. սպանվել է կասկածելի հանգամանքներում: Վրացիների պաշտամունքի առարկաներից:

¹³⁷ Ակակի Ծերեթելի (1840-1915) – Վրացի իշխան, գրող, խմբագիր, հրապարակախոս, հայացքներով հեղափոխական-դեմոկրատ, գործողություններով՝ վրաց նացիոնալիստ, անկախական: Նրա «Կորչի» բանաստեղծությունը դարձել է հակառուսական հիմն, իսկ մի շարք ոտանավորներ՝ ժողովրդական երգեր: Դարձյալ վրացիների պաշտամունքի

Նիկոլաձե¹³⁸ եւ նրանց նման ուրիշ շատեր «Кавказ» – ի բանաստեղծ-խմբագրի համհարգներն էին: Թուրքերից Ահմեդ-բեկ Աղաեւ¹³⁹ էր ձայնակցում, իսկ մի անգամ էլ Շուշիում դուրս եկավ Դալի-Աբբաս անունով մեկը, նախկին պոլիցիական պաշտոնյա, թղթամոլ եւ գինեմոլ մի տիպ, որ նույնպէս աքացի տվեց հայերին:

Վելիչկոյի գործունեությունը հող էր պատրաստում: Երբ Գոլիցինը տեսավ, որ հողը բավականաչափ պատրաստված է, կոպիտ կերպով դուրս շարտեց «Кавказ» – ի խմբագրությունից իր վարձկան բանաստեղծ լակեյին: Լոեց թունալից խոսքը: Բայց դրանից

առարկաներից:

¹³⁸ Համարվում է վրաց հրապակախոսության եւ գրականության գագաթներից, ամենաեռանդուն հասարակական գործիչներից: Կրթություն է ստացել Պետերբուրգում եւ Տյուրիխում: Կովկասյան ինքնավարության շատագով էր:

¹³⁹ Ահմեդ-բեկ Աղաեւ (1868-1939) – Ծնունդով շուշեցի արեւելագետ, իսլամագետ, իսլամիստ-լիբերալ, համարվում է ադրբեջանական մամուլի հայր, ադրբեջանական առաջին քաղաքական կուսակցության («Իֆֆաի») հիմնադիր: Կրթություն է ստացել Շուշիում, Թիֆլիսում, Պետերբուրգում, Փարիզում: Համառուսական մուսուլմանական առաջին միության հիմնադիր: 1909-ից տեղավորվելով Թուրքիա՝ դարձել է երիտթուրքերի խորհրդարանի պատգամավոր, 1918-ին որպէս Նուրի-փաշայի խորհրդական Բաքու գալով՝ ընտրվել է նաեւ Ադրբեջանի պատգամավոր: Նրան անգլիացիք Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին թույլ չտվեցին մասնակցել եւ աքտրեցին Մալթա: Վերադարձից հետո մինչեւ կյանքի վերջն ապրեց Թուրքիայում՝ հրատարակելով «Ազատ մարդկանց երկրում», «Առանց հոգու անհնար է», «Ինչ եմ ես», «Պետություն եւ անհատականություն» եւ այլ գրքեր: «Հայության ամենեն թունոտ ու կատաղի ոտխներեն մեկը, միանգամայն ամենեն համոզված համաթուրանականը»՝ այսպէս է նրա մասին գրում Միքայել Վարանդյանը (տե՛ս նշվածը, էջ 310):

ի՞նչ ուրախություն: Գոլիցինն սկսեց պաշտոնական ճանապարհով, օրենսդրական կարգով գրկել հայերին բոլոր իրավունքներից: Փակեց եղած սակավաթիվ հայ լրագրերից մեկը, փակեց հայոց դպրոցները, փակեց բարեգործական եւ կրթական հիմնարկությունները, գրադարանները եւ վերջիվերջո եկավ հասավ այն բանին, որ Նիկոլայ Բից հրաման բերեց Հայոց եկեղեցական կալվածքները եւ գումարները խլելու մասին¹⁴⁰: 1903-ի ամռանն էր հրապարակվում այս օրենքը:

Սա արդեն չափազանցություն էր: Հայ ժողովուրդը մինչեւ այդ համբերությամբ տարել էր բոլոր հարվածները: Որքան սաստկանում էին գոլիցինյան հալածանքները, այնքան ամրանում եւ տարածվում էր ազգայնական զգացմունքը: Հայոց լեզուն, գրականությունը դառնում էին ուսումնասիրության առարկա եւ այնպիսի շրջանակներում, որոնք մինչեւ այդ չէին հետաքրքրվել դրանցով: Գաղտնի դասեր, դասախոսություններ, ընթերցանություններ՝ ահա՛ ինչ էր նկատվում ոչ միայն Թիֆլիսում եւ այլ քաղաքներում, այլեւ նույնիսկ գավառական խուլ անկյուններում: Չուր չէր խոսք դարձել, թե «Գոլիցինը հայերին հայ դարձրեց»:

Այս ազգային հողի վրա էր, որ հեղափոխական երկու կազմակերպություններն էլ՝ հնչակյանները եւ դաշնակցականները, մտնում էին ժողովրդի խորքերը, այնտեղ հաստատուն հող էին նվաճում իրենց համար:

¹⁴⁰ Նման բան Հայ եկեղեցին չէր տեսել ոչ մի անգամ՝ ո՛չ պարսիկների, ո՛չ արաբների, ո՛չ մոնղոլների, ո՛չ իսկ թուրքերի տիրապետության դարերում:

Ես այդ ժամանակներում առիթ եմ ունեցել ծանոթանալու Շիրակի հայ գյուղական կյանքի հետ եւ նկատել եմ շատ բնորոշ երեւոյթներ: Գյուղերը բաժանված էին դաշնակցականների եւ հնչակյանների միջեւ: Կային գյուղեր, որոնց մի մասը դաշնակցական էր, մյուսը՝ հնչակյան: Երկու կուսակցությունների փոխադարձ ատելությունն ու թշնամությունը ծայրահեղության էր հասել: Այդպես էին հարաբերությունները եւ նրանց «ծուխերը» կազմող գյուղերի ու գյուղամասերի միջեւ: Կողմերն իրար հետ գնալ-գալ չունեին, իրար աղջիկ չէին տալիս¹⁴¹: Գյուղերում բացված էին գաղտնի դպրոցներ: Ես իմացա, որ Կարսի շրջանում այդ գաղտնի դպրոցները նույնիսկ թեմական տեսուչ ունեն, եւ այդ տեսուչն էր Ն. Աղբալյանը¹⁴²: Հեղափոխական կազմակերպություններն իրենց ձեռքն էին առել եւ ժողովրդական դատաստանը: Պետական դատարաններին դիմող համարյա այլեւս չէր մնացել: Ամեն կուսակցություն ուներ իր զինվորությունը: Անիի շրջակայքում՝ Արագի գյուղի մեջ, գրեթե իշխում էր դաշնակցական զինվոր Ազիզը: Եվ ես տեսել եմ, թե ինչպես էին գյուղացիները, անգամ քրդերը,

¹⁴¹ Ճիշտ նմանօրինակ հարաբերություններ էին հայ առաքելականների, հայ կաթոլիկների, հայ բողոքականների միջեւ. սա մեկ անգամ եւս ապացուցում է առաջին հայ կուսակցություններին տված Լեոյի բնորոշումը՝ աղանդներ:

¹⁴² Նիկոլ Աղբալյան (1873-1947) – Դաշնակցական տաղանդավոր գրականագետ, լեզվաբան, մանկավարժ: Եղել է Առաջին Հանրապետության Խորհրդարանի պատգամավոր, լուսավորության եւ արվեստի նախարար: Կոմունիստ Եղիշե Չարենցի առաջին գնահատողն է: 151. Ռուսերեն՝ «հրամանագիր»:

հայատակվում նրա հրամաններին:

Ահա՛ ինչ արդյունքներ էր տալիս իշխան Գոլիցինի սանձարձակ, հայահալած քաղաքականությունը: Ժողովուրդը խորանում էր ինքն իր մեջ եւ իր ազգային ստացվածքների պաշտպանությունը հանձնում էր այն ուժերին, որոնք մտնում էին նրա մեջ հենց այդ ինքնապաշտպանական տրամադրությունը շահագործելու համար:

Օդն, այսպիսով, էլեկտրականացած էր, երբ հանկարծակի պայթեց ցարական ուկազը¹⁴³՝ եկեղեցական կալվածների մասին: Ինքը՝ Գոլիցինն էլ զգում էր, որ դա համբերության բաժակը լցնող մի քայլ էր: Չէ՞ որ նույնիսկ Նիկոլայ Բ-ի բոլոր մինիստրները չէին իրենց համաձայնությունը տվել, այլ միայն Պլեյեն¹⁴⁴

¹⁴³ Պլեյեն Վյաչեսլավ Կոստանդինովիչ (1846-1904) – Ռուս շովինիստ, զբաղեցրել է տարբեր բարձրագույն պաշտոններ, ընդհուպ՝ մինչեւ կայսրության ՆԳ նախարարի (համատեղությամբ եւ վարչապետի): Տենդագին զբաղվել է Ֆինլանդիայի ռուսիֆիկացիայով, կազմակերպել է հրեական ջարդեր (ամենաարյունալին Քիշինեւի ջարդն էր), եղել է կովկասյան ժողովուրդներին միմյանց դեմ թշնամացնելու եւ ընդհարումների տանելու գաղափարախոսը, Հայ եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու հրամանագրի հեղինակը, ձեռքբալել եւ արքային է մեծաթիվ հայ ստավորականների եւ գործիչների, ճնշել է ազգային դիմադրության փորձերը: Սպանվել է Էսեռ ասիստենտի ձեռքով՝ ի հատուցում Քիշինեւի բարբարոսության:

¹⁴⁴ Պրեբոդնոսցեւ Կոստանդին Պետրովիչ (1872-1907) – Ռուս շովինիստ, զբաղեցրել է տարբեր բարձրագույն պաշտոններ. Հայ եկեղեցին թալանելիս եղել է Սինոդի գլխավոր դատախազը. աղանդ է համարել ոչ ռուս եկեղեցիներին (այդ թվում՝ Հայ), պաշտոնապես հետապնդել է կրոնական այլ համայնքներին, եղել է Արեւմտյան քաղաքակրթության մոլի թշնամի:

եւ Պոբեդոնոսցեր¹⁴⁵: Որ այնուամենայնիվ այդ չնչին փոքրամասնության կամքն էր օրենք դարձել, պատճառն այն էր, որ նրան միացել էր եւ ինքնակալ Ռոմանովը:

Առաջին իսկ տպավորության տակ ծնվում էր դիմադրելու միտքը: Ամառվա վերջին եւ գնացի Պյատիգորսկ հանքային ջրերը, բայց ստիպված եղա կիսատ թողնել բուժումս եւ վերադառնալ Թիֆլիս, ուր ինձ ստիպողաբար կանչեցին երկու հեռագրով: Կանչողը նոր միայն կյանքի կոչված գաղտնի կազմակերպությունն էր, որ իրեն տվել էր Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե անունը: Այնտեղ չկար եւ ոչ մի դաշնակցական կամ հնչակյան: Կազմված էր բուրժուական տարրերից, ուներ իր մեջ եւ մեկ հոգեւորական՝ Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյան: Իր գործունեությունը նա սկսել էր մի հեղափոխական կոչով, որի ճակատին էր դրել. «Բոլոր ճնշվածներ, միացե՛ք»: Հայ ժողովրդին հրավեր կարդալով համառ եւ աննկուն դիմադրություն ցույց տալ ցարական բռնակալությանը՝ կոչը վերջանում էր այսպիսի բացականչություններով՝ «Կորչի միապետությունը: Կեցցե՛ Ռուսաստանի ազատ ազգությունների դաշնային ժողովրդային հանրապետությունը»:

Գոլիցինն էր դարբնել այս նշանաբանները: Բյուրոկրատական ապուշությունն այսպես էր փորփրում ցարիզմի հիմքերը:

Բայց կոմիտեն մյուս կողմից էլ աշխատում

¹⁴⁵ Ռուսերեն՝ «Աստված, պահպանիր ցարին»:

Էր քան հասկացնել ռուսաց կառավարությանը: Այս նպատակով էլ նա ինձ կանչել էր Պյատիգորսկից: Էջմիածնից բերված էր պաշտոնական գրագրություններ պարունակող գործերի մի մեծ կույտ: Ինձ հանձնեցին կարդալ ու կազմել մի պատմական տեղեկագիր եկեղեցական կալվածների մասին, որը կաթողիկոսն իր կողմից պիտի ուղարկեր Նիկոլային՝ ցույց տալով, թե կալվածները ժողովրդական սեփականություն են՝ հաստատված մահմեդական տիրողների, շահերի եւ խաների հրովարտակներով: Կարծում էին, թե դրանով կամաչեցնեին եւ կարգի կբերեին քրիստոնյա բռնակալին:

Ջբաղված էի ինձ հանձնած արխիվի ռուսումնասիրությամբ եւ միաժամանակ հետետում էի Ինքնապաշտպանության կոմիտեի գաղտնի, այսպես ասած, ռազմական հեղափոխական գործունեությանը: Միջոցներ չունեի նա՝ ո՛չ ռազմական, ո՛չ դրամական: Եվ եթե, այնուամենայնիվ, իրեն ուժեղ էր զգում, այդ էլ շնորհիվ այն ընթոստ տրամադրության, որ բռնել էր ամբողջ հայ ժողովրդին: Արդեն մի քանի տեղերում ցույցեր էին եղել, ընդհարումներ ժողովրդի եւ կառավարական գործերի միջեւ: Եվ տրամադրությունը գնալով աճում էր, բարձրանում:

Գավառներից պատվիրակներ էին գալիս Թիֆլիս՝ պահանջելու, որ զիջումներ չլինեն, որ դիմադրություն ցույց տրվի: Իսկ մի օր «Մշակի» խմբագրատուն մտավ Ալեքսանդրապոլի կողմներից եկած մի գյուղական երիտասարդ քահանա, որ Գոլիցինին սպանելու

պատրաստակամություն էր հայտնում: Չգիտեմ ինչն էր, որ նրան արգելեց այդ բանն անելու, կարծեմ, գաղտնի կոմիտեն չէր վստահել անփորձ գեղջուկին այդպիսի մի լուրջ ձեռնարկությունը: Հիշատակում եմ այս բանը, լոկ այն պատճառով, որ ցույց տամ, թե որ աստիճանին էր հասել ժողովրդական ցասումը: Սակայն շատ խիստ աչքի էր ընկնում այն հանգամանքը, որ ժողովրդական տարրերն անկազմակերպ էին՝ կանոնավոր եւ սիստեմատիկ կերպով դիմադրություն գործադրելու համար:

Ահա այդ ժամանակ էր, որ Դաշնակցությունը հայտարարեց, թե իր վրա է վերցնում ինքնապաշտպանության եւ դիմադրության գործը: Ժամանակին արված մի քայլ էր այդ, որ միաժամանակ լուծում էր Դաշնակցության լինել-չլինելու հարցը: Ցարական զորքերը քաղաքից քաղաք, ավանից ավան էին գնում, կոտրում էին ժողովրդական կարողությունն իրենց մեջ պահող սնդուկները, տանում նրանց մեջ եղած գումարները, իսկ ժողովուրդն իր գայրույթն ու վիշտը սոռացնել էր տալիս նրանով, որ փարում էր Դաշնակցությանը, որի ռազմական ուժերը մտնում էին գործի մեջ՝ տեռորի ենթարկելով կառավարական պաշտոնյաներին՝ սկսելով Գանձակի փոխնահանգապետից:

Ցարական ոճիրի մի երեսն էր սա՝ Հայոց հարց նաեւ Ռուսաստանում, [ինչպես նաեւ՝] ժողովրդական համակրանքով վերակենդանացած, ուժեղացած, հայ հեղափոխական իրականության տեր ու հրամայող դարձած

Դաշնակցություն...

Թեև այսպիսին էր ստեղծվող նոր դրությունը, բայց հնչակյանները մի անգամ էլ էին երեսան գալիս հանդուգն ձեռնարկություններով. նրանք էին, որ 1903-ի աշնանը սպանության փորձ կատարեցին կառավարչապետ Գոլիցինի վրա: Փորձն անհաջող էր: Ցարական սատրապը չսպանվեց, այլ վիրավորվեց գլխից: Այնուհետև այլևս բացարձակ պատերազմական դրություն ստեղծվեց միապետական բյուրկրատիայի եւ հայ ժողովրդի միջև: Հալածանքներն ընդունեցին համաժամալ կատաղի կերպարանք: Թիֆլիսում ամբողջ թաղեր ենթարկվեցին գիշերային խուզարկությունների, հարյուրավոր մարդիկ, սոսկ կասկածով միայն, աքսոր քշվեցին Ռուսաստան:

Այդ ժամանակ ես ծանր հիվանդ էի: Հասկանալի է, թե ինչ վախերով էր բռնված ընտանիքս իմ վիճակի վերաբերմամբ: Այսօր էլ աչքիս առաջ է իմ խեղճ, պառավ մայրը, որ գիշերները, ստուգելով սենյակիս դռները, հանում էր պահարանից իմ գրությունները՝ վնասակարներն անվնասներից ջրկելու համար: Ինքն անգրագետ էր, իսկ ինձ բժիշկները հրամայել էին մեջքիս վրա պառկած մնալ: Դողդողուն ձեռքերով մայրս աչքերիս էր մոտեցնում ամեն մի կտոր թուղթ, որ որոշեմ նրա վտանգավորության չափը: Ես ձանձրանում էի, դժգոհություն հայտնում, ասում՝ թող ինչ լինելու է լինի, իսկ նա անսպառ մայրական համբերատարությամբ խնդրում, համոզում, աղաչում էր: Ավելի նրան հանգստացնելու համար ես մի քանի թղթեր

որոշեցի հայտարարել վտանգավոր: Մայրս տարավ դրանք, իր ձեռքերով այրեց խոհանոցում եւ միայն այդ ժամանակ հանգստացավ՝ ազատած համարելով իր որդուն ցարական բանտից ու արքորից: Խեղճ իմ թղթեր, հայ գրողի կիսատ մնացած աշխատություններ, ծրագրեր, նկատողություններ: Ո՞ւմ կարող էին նրանք վնասել: Բայց քանի-քանի անգամ են նրանք իմ ձեռքերով ենթարկվել անխնա ոչնչացման՝ ռուսական ժանդարմներին նյութ չտալու համար:

Հիմա, երեւակայեցեք՝ քանիսները կային ինձ պես, քանի մայրեր էին անընդհատ խեղդող տազնապներ ապրում գոլիցինյան տեռորի այդ խավար գիշերներին: Դա մի մղձավանջ էր, որ չոքել էր ամեն մի հայի կոկորդի: Հայն այստեղ՝ քրիստոնյա Ռուսաստանում էլ օրենքից դուրս էր դրված: Եվ այստեղ էլ, ինչպես եւ այնտեղ [Թուրքիայում], հայդուկային մտայնություն էր տիրում կյանքի բոլոր ներքին դիրքերին: Հրամայողը, օրենսդրողը հայ հեղափոխականն էր, գլխավորապես, իհարկե, դաշնակցականը: Կարո՞ղ էր ուրիշ կերպ լինել մի դրության մեջ, որ թշնամի բանակի դրությունն էր հիշեցնում: Ռուսական շինովնիկը հալածում էր հային, եւ հայ ֆիդային սպանում էր նրան, ազգային վրեժ հանում: Ֆիդայական ռումբից ու դաշույնից ազատ չէր մնում եւ հայ շինովնիկը, եթե նա կասկածվում էր իբրեւ մատնիչ: Կյանքը դարձել էր անեծք: Թե որքան ուժեղ էր դիկտատուրան, ցույց է տալիս հետեւյալ փաստը:

Գոլիցինի վերքը մի ժամանակ վտանգավոր բարդություն առաջացրեց: Խելառ բռնավորը տապակվում էր 40

աստիճանի հասնող տաքության մեջ: Սպասում էին, թե նա կմեռնի... Եվ սկսեցին ստրկական ցույցեր: Ռուսները, վրացիները, հույները, հրեաները, թուրքերը, մինչեւ իսկ հայ կաթոլիկները մաղթանքներ էին կատարում, ասել է՝ աղաչում էին իրենց «բարերար» աստծուն, որ նա բարիք անի աշխարհին՝ առողջություն պարգևի Գոլիցինին: Ամեն օր զանգահարություն, աղոթք եւ երգ: Եվ միայն հայ լուսավորչական բազմաթիվ զանգակատներն էին, որ պահպանում էին խորին, գերեզմանային լռություն: Ոչ ոք չհամարձակվեց ծպուտ անգամ հանել՝ ստրուկի պարտքը կատարելու համար: Արգելված էր: Արգելողները հեղափոխականներն էին: Մի շատ ազդու, շատ հանդուգն ցույց էր այդ զանգային ցուրտ լռությունը: Այն ռուս բյուրոկրատներին բացատրում էր, թե հայերը կատարյալ պատերազմի մեջ են իրենց դեմ:

Սա իմացավ եւ հիվանդ պառկած Գոլիցինը: Կատաղություն, տազնապ, միաժամանակ եւ անարգ վախ. ահա՛ ինչերով էր փոթորկվում նրա սատրապական մահիճը: Եվ մի օր անբողջ Թիֆլիսն ականատես եղավ այսպիսի մի տեսարանի. կառավարչապետի պալատը, Գոլովինսկի պրոսպեկտի կողմից, շրջապատվեց սակրավոր զորքերով, որոնք մի խոր խրամատ էին փորում: Փորող զինվորներն այլեւս չէին երեւում, գետնի տակ էին մտել, այնտեղ էին զանազան անցքեր փորում: Բանից դուրս եկավ, որ վախկոտ Գոլիցինը գիշերներն ինչ-որ ստորերկրյա ձայներ է լսելիս եղել եւ կարծել

է, թե այդ հայ հեղափոխականներն են փոս փորում իր պալատն ականով պայթեցնելու համար, եւ աճապարել էր խոր խրամատներով ու ստորերկրյա անցքերով ուժեղացնել իր անձի պաշտպանությունը: Մինչդեռ «հեղափոխականների ստորերկրյա աշխատանքը» լոկ խանգարված երեւակայության հերյուրանքն էր, եւ այն ձայնը, որ լսելիս է եղել գիշերները, կառավարչապետի դիվանատանը պատկանող տպարանի մեքենայի ձայնն է եղել:

Թե ինչ պետք էր սպասել այսքան բացարձակ թշնամական կերպարանք ստացած հարաբերություններից՝ դժվար չէ գուշակել: Գնալով պիտի սաստկանար ցարական կառավարության կոիվը հայության դեմ: Բայց այս ընթացքին խանգարեց 1904թ. սկզբին հանկարծակի պայթած ռուս-ճապոնական պատերազմը: Գոլիցինը զբաղվեց հայրենասիրական ցույցեր կազմակերպելով: Ոստիկանության ձեռքով կազմակերպվեցին թափորներ, երթեր. ցուցարարները՝ մեծագույն մասամբ փողոցային երեխաները, տիրացել էին տրամվային եւ դես ու դեն էին թռչում՝ «ուռա» կանչելով եւ «Боже, царя храни»¹⁴⁶ երգելով: Բայց, թե որքան անկեղծ էին այդ երգերը, երեւում է նրանից, որ մանավանդ ուշ երեկոները, կենտրոններից հեռու փողոցներում «Боже, царя храни» – ն ընդհատվում էր, եւ

¹⁴⁶ Միքայել Նալբանդյանի «Իտալացի աղջկա երգը» բանաստեղծությունն է, որ դարձավ Հայաստանի Առաջին եւ Երրորդ Հանրապետությունների պետական օրհներգը:

նրա փոխարեն բարձրանում էր «Մեր հայրենիք»¹⁴⁷ հայերեն երգը:

Շփոթված լինելով Մանջուրիայի դաշտերում մղվող դժբախտ պատերազմով, Գուլիցինը մի քիչ, այսպես ասած, կարգի եկավ, մի քիչ ինքն իրեն զսպեց, եւ հայության դեմ կառավարության կոիվն առժամանակ կանգ առավ: 1904թ. ամռանը Նիկոլայ Բ-ն իր սիրած սատրապին կանչեց Պետերբուրգ՝ մշտապես իր տեսադաշտում պահելու համար: Հայությունը, վերջապես, մի քիչ ազատ շունչ քաշեց:

Եվ այսպես ուրեմն, ռուսական արատավոր կառավարությունն իր ոճրագործ քաղաքականությամբ այն էր միայն առաջացնում, որ կովկասյան հայությանն էլ գցում էր Դաշնակցության գիրկը, համակում էր նրան ֆիդայական-հեղափոխական տրամադրությամբ եւ ամենասուր ազգայնական հակառակությունների որոմներն էր տնկում իրար հարեւան ազգերի սրտերում: Դաշնակցության ծրագիրը լայնանում էր. մինչ այդ նա կովի մի ճակատ ուներ իր առջեւ, իսկ այժմ Ռուսաստանը դառնում էր երկրորդ ճակատ:

1903թ. վերջերից առանձին կենդանություն սկսվեց թուրքական ճակատի վրա: Այս անգամ էլ Դաշնակցությունը (միշտ կրկնող հնչակյան ձեռնարկությունների) ապստամբեցրեց Սասունը: Նրա խմբապետ Անդրանիկը

¹⁴⁷ Միքայել Նալբանդյանի «Իտալացի աղջկա երգը» բանաստեղծությունն է, որ դարձավ Հայաստանի Առաջին եւ Երրորդ Հանրապետությունների պետական օրհներգը:

բավական ժամանակ հաշողությամբ դիմադրեց թուրքական գորքերին: Այդ ֆիդայական պատերազմի հետ միաժամանակ Դաշնակցությունը կազմեց մի ազգային պատվիրակություն, որ, Խրիմյան կաթողիկոսի ներկայացուցիչ հանդիսանալով, գնաց շրջելու Եվրոպայի մայրաքաղաքները եւ դիվանագիտության գթությունը խնդրելու: Պատվիրակությունն Ամերիկա էլ անցավ, ամեն տեղ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի խոսքն արավ: Գործադրված էր ամեն ինչ, որ իբրեւ միջոց կար հայ հեղափոխականի ձեռքին: Բայց ոչինչ չօգնեց: Անդրանիկը վերջիվերջո ստիպված թողեց Սասունը եւ հեռացավ: Հետեւանքն այն եղավ, որ դարձյալ մի 5-6 հազար հայ կոտորվեց Սասունի լեռներում եւ Մուշի դաշտում: Իսկ աղերսարկու պատվիրակությունը քաղաքավարությամբ ճամփվեց բոլոր մայրաքաղաքներից, չնայած որ «Pro Armenia» – ի եւ ուրիշ հայասիրական շրջանակների պրոպագանդան այդ ժամանակ ավելի եւս գործուն ու եռանդուն էր դարձել:

Քրիստափոր Միքայելյանի ամբողջ ծրագրերը, երեք-չորս տարվա անխոնջ գործունեությունը ջուրն ընկան: Իր աչքով նա մի անգամ էլ տեսավ, թե ինչպես Եվրոպան դարձյալ դավաճանեց¹⁴⁸ շայոց հարցին, բայց, իհարկե, էլի շարունակեց հավատալ այդ իսկ Եվրոպային: Իր

¹⁴⁸ Լեոն ինքը բազմիցս նշում է, որ եվրոպական պետություններից յուրաքանչյուրն ուներ իր գերակա շահը եւ բնականաբար առաջին հերթին հետամուտ էր դրան, սակայն, այնուամենայնիվ, դառնացած կիրառում է «դավաճանել» բառը:

աչքով նա տեսավ իր մի ուրիշ շատ խոշոր ձեռնարկման վիժումը եւս: Ահագին գումարներ ծախսելով, մեծամեծ պատրաստություններով նա մի շատ նուրբ եւ վարպետ դավադրություն սարքեց, որի գոհը պիտի դառնար սուլթան Համիդը: Այս մահափորձը տեղի ունեցավ 1904-ի գարնան սկզբին, այն ժամանակ, երբ Անդրանիկը դեռ հաղթական էր Սասունում: Սելամլըքի արարողությանը¹⁴⁹ ներկա լինելու համար Ելդզի պալատ մտավ մի եվրոպացի՝ շքեղ կառքով, որի մեջ դրված էր դժոխային մեքենա: Մեքենան վաղաժամ պայթեց, սպանեց մի քանի զինվորի, իսկ Համիդն անվնաս մնաց: Միքայելյանը, սակայն, չհուսահատվեց, սկսեց պատրաստել մի նոր դավադրություն, որի մեջ ինքն էլ պիտի մասնակցեր իբրեւ գործող տեռորիստ: Բայց գոհ գնաց Բուլղարիայում փորձեր անելիս պայթած ռումբին:

Դաշնակցությունն իսկը որ որբանում էր՝ գրկվելով այդպիսի ուժեղ կազմակերպողից եւ հեղափոխական խառնվածքից: Այնուհետեւ ֆիդայական պատերազմը վերածվեց նախկին մանր խմբային ընդհարումների: Մի անգամ էլ ադերսարկու պատվիրակություն ուղարկվեց Լա Հեյ¹⁵⁰ քաղաքը՝ եվրոպական դիվանագիտության դռները

¹⁴⁹ Ուրբաթ օրերին օսմանյան սուլթանները պալատից մեկնում էին մզկիթում աղոթելու. հրապարակում ամեն անգամ զինվորական պատվո պահակախումբը ողջունում էր: Համիդ Բ-ի դեմ մահափորձը հենց այդ Ողջույնի՝ Սելամլըքի ժամանակ տեղի ունեցավ:

¹⁵⁰ Ի դեպ, 21-րդ դարում Լա Հեյ քաղաքում իր մահկանացուն կնքեց սերբ առաջնորդ Միլոշեվիչը. այդ քաղաքի մեկուսարանում են հայտնվում նրանք, ովքեր մեղադրվում են մարդկության դեմ գործած հանցագործությունների մեջ:

Ծեծելու, բայց այս անգամ էլ, ինչպես միշտ, առանց որեւէ հաջողության:

Հիմա ի՞նչ անել: Թուրքահայոց հարցը մի կախարդական շրջանակի մեջ էր ընկել եւ պտտվում էր անվերջ ու անհույս:

Դ

Ռուս-ճապոնական պատերազմը 1904թ. ամռանը մի շարք խայտառակ պարտություններ բերեց Նիկոլայ ցարի գեներին: Ինքնակալական Ռուսաստանը թե՛ Արեւելքում եւ թե՛ Արեւմուտքում անպարտելի եւ անհեթեթ հսկայի համբավ ուներ: Այժմ ստացվեց, որ դա մի դատարկ հեքիաթ է եղել: Իր ամբարտավանության մեջ ցարիզմը ծաղր ու ծանակի առարկա դարձավ ոչ միայն մեծերի եւ ուժեղների, այլեւ մանավանդ փոքրերի ու տկարների համար:

Հայ ժողովուրդը, պետք է ասել առանց վերապահումների, հրճվում էր ռուսական պարտություններից: Սա նկատելի էր ամեն տեղ եւ մանավանդ Կովկասյան հանքային ջրերում, ուր ես էլ բժշկվում էի 1904 թվին: Այս հրճվանքը նկատում էին ռուս բյուրոկրատները եւ հաշվի էին առնում: Պետք էր տեսնել, թե ինչեր էին կատարվում Պյատիգորսկի եւ Էսենտուկիի բույվարներում օրը երկու անգամ, երբ դուրս էին գալիս առավոտյան եւ երեկոյան հեռագրերը: Դրանք ծախող երեխաները վագում էին եւ բարձր բղավում նոր ստացած տեղեկությունների բովանդակությունը, որ պատմում էր ռուս զորքի պարտությունների մասին: Վրդովված գեներալները, սպաները եւ չինովնիկները բարկանում էին հեռագրավաճառների վրա, երբեմն նույնիսկ խփում էին եւ հրամայում լռել. բայց մի քիչ հեռու լրագրավաճառների վրա թափվում էր հետաքրքրվողների

մի ամբողջ բազմություն, եւ լրագրերի կույտերը մի ակնթարթում անցնում էին գնողներին, որոնք երկար շարքերով նստոտում էին նստարանների վրա եւ խորասուզվում ընթերցանության մեջ: Բավականություն, նույնիսկ ուրախություն, ահա՛ ինչ կարելի էր կարդալ այդ ընթերցող հասարակության դեմքերին: Օտարացի հանգամանք: Կարծեք թե մի թշնամի երկրում էինք:

Բայց մի՞թե կարելի է ասել, թե միմիայն հայերն էին հրճվողները: Ո՛չ, այսպիսի բան երբեք չի կարելի ասել: Հայերը հրճվողներից մեկն էին, ուրիշ ոչինչ: Իսկ հրճվողները բոլոր այն տարրերն էին՝ առանց լեզվի, սեռի, հասարակական դիրքի եւ քաղաքական դավանության խտրության, որոնք դժգոհ էին ցարիզմից, համարում էին նրան չարիք եւ դժբախտություն ժողովրդի բարօրության տեսակետից:

Եվ ուրախացնողը միայն ճապոնական գենքը չէր: Ես շատ լավ եմ հիշում, թե կուրորտային հասարակությունն ինչպիսի պայծառ եւ զվարթ ժպիտներով ընդունեց մի ամառային սիրուն առավոտ Պլեյեի սպանության լուրը: Մի կատարյալ տոնական տրամադրության մեջ էին ինտելիգենտ շրջանները, բայց այդ տրամադրությունը տխուր արտահայտություն գգեցավ, երբ միեւնույն օրը հեռագիրը գուժեց, թե վախճանվել է Անտոն Չեխովը՝ ռուսական մթնշաղի այդ մեծաքանքար երգիչը:

Պլեյեն իր հետ տանում էր ռուսական միապետության վերջին հենարանը: Տարիզմը ջախջախվում էր: Աշնանը

եկավ Սվյատոպոլկ-Միրսկին¹⁵¹, որ թեև ժամդարմների շեֆ էր, բայց ռեժիմի մեջ բերեց մի բարեփոխություն, որ պաշտոնականի¹⁵² շողոքորթներն անվանեցին «գարուն»: Մամուլն ուրանում¹⁵³ էր, համեմատական հովեր էին փշում, բանվորական զանգվածները սկսեցին հզոր շարժումներ: Այդ շարժումները ծայր առան նաև կովկասյան կրականության մեջ՝ Բաքվում: 1905-ի հունվարի 9-ի արյունոտ օրը Պետերբուրգում՝ գայրույթի եւ վրեժի հրային ալիքներ տարածեցին ամեն տեղ, եւ Կովկասի ժողովուրդներն աշխատանքի, պրոլետարական համերաշխության զգացմունքներով միացած՝ պատրաստվեցին դուրս գալ տիրողների եւ կեղեքիչների դեմ: Մինչ այդ հալածական միացման նոր սկզբունքներն արդեն բացորոշ արտահայտվում էին բանվորական գործադուլների եւ ցույցերի մեջ:

Տեսնում էր այդ բանը ռուսական բյուրոկրատիան եւ շտապում բաժանումներով ջլատել, իր համար անվնաս դարձնել ուռճացող շարժումը: Դրա համար

¹⁵¹ Սվյատոպոլկ-Միրսկի Պյոտր Դ-միտրիեիչ (1857-1914) – Ռուս գեներալ, նահանգապետ, 1904թ. օգոստոսից (Պլեյեի սպանությունից հետո) մինչև 1905թ. հունվարի 18-ը՝ ՆԳ նախարար, մեղմացրել է ռեժիմը, մասնակի համաներում է կրականացրել, ծրագրել է ռեֆորմների փաթեթ, սակայն Արյունոտ կիրակիից հետո (1905թ. հունվարի 9) հրաժարական է տվել:

¹⁵² Նկատի ունի պաշտոնական մամուլը:

¹⁵³ «Ուրանալ» – ի իմաստն այստեղ անհասկանալի է, թերևս պետք է լինի «ավելի ազատ էր դառնում», «ուրախանում էր», «ուժեղանում էր» կամ նման մի այլ բան:

նա վերանորոգեց իր պատերազմը հայերի դեմ, որ առժամանակ կանգնեցրել էր ճապոնական պատերազմը: Գոլիցինը գործի մեջ չէր, Բայց ինքը՝ գործը, լավ սարքված էր: Ցարիզմն իր գորքերը չէր ուղարկում հայերի դեմ, այլ քարձրացնում էր թուրք անգիտակից ժողովրդին, դրդում էր հարձակվել հայերի վրա, կոտորել նրանց, թալանել նրանց գույքը: Այս դրդումը միանգամայն վկայված է շատ թուրքերի բերանով: Հաստատված է նույնպես, որ ինքը՝ կառավարությունն էր գենք բաժանում թուրքերին: 1905-ի փետրվարին սկսվեցին, այսպես անվանված, հայ-թուրքական ընդհարումները: Բայց ավելի ճիշտ կլիներ անվանել հայ-թուրքական պատերազմը. մի պատերազմ, որ տարի ու կեսից ավելի տեւեց եւ արյունով ու ավերակներով լցրեց Արեւելյան Անդրկովկասի այն բոլոր տեղերը, ուր հայ ու թուրք միասին էին ապրում: Հանկարծ, միանգամայն անսպասելիորեն առաջ եկավ ու անշարժորեն հաստատվեց այդ դրությունը:

Թուրքերը հարձակվում էին, սպանում, իսկ հայերը կա՛մ պաշտպանվում էին, կա՛մ՝ իրենք էլ հարձակվում, սպանում ու կրակում. իսկ «խեղճ» ցարական կառավարությունը հայտարարում էր իրեն միանգամայն թույլ, միանգամայն անկարող այդ անկարգությունները զսպելու, այդ փոխադարձ կատաղի թշնամությունը կանգնեցնելու համար: Առաջին իսկ օրերից Բաքվի նահանգապետ [Միխայիլ] Նակաշիճեն¹⁵⁴ այս շատ զարմանալի «ճշմարտության»

¹⁵⁴ Հայ-թաթարական ընդհարումների կազմակերպիչ եւ թաթարներին

մունետիկը դարձավ: Շրջելով Բաքվի՝ պատերազմական դաշտ դարձած փողոցներում՝ նա տեսնում էր դիակներ, այրվող տներ, թալանված գույքերի կույտեր եւ բարեհոգ ժպիտով հայտարարում էր, թե գորք չունի, գորություն չունի, թող կռվողներն իրենք իրար հետ հաշտվեն:

Բայց մարդիկ տեսնում էին, որ ցարական կառավարությունը գորքեր ունի, այն էլ՝ բավականաչափ, միայն թե այդ գորքերին հրամայված էր անտարբեր հանդիսատեսի դիրք բռնել, ոչ մի միջամտություն չանել¹⁵⁵: Իգուր էին դիմում, խնդրում, որ զենք գործադրվի, որ երկու կողմերից էլ հանցավորներ բռնվեն եւ կախաղան հանվեն: Միշտ միեւնույն պատասխանը՝ Նակաշիճեի կողմից՝ կառավարությունը թույլ է, ոչինչ չի կարող անել: Եվ հրացանով զինված ռուս զինվորների առջեւ մորթվում էին խաղաղ ու անզեն քաղաքացիները, իսկ նա միայն նայում էր:

Ռուս բյուրոկրատիայի պաշտոնական հայտարարությունների երկու մասն էլ բացարձակ սուտ էր: Այստեղ երեւում էր, որ ռուսական շինովնիկությունը սաստիկ գրգռված էր այն տեռորիստական գործողությունների դեմ, որոնք կատարվում էին հայ հեղափոխականների ձեռքով, եւ նրանց զոհն էին դառնում պետական պաշտոնյաները: Սա միանգամայն հասկանալի բացատրություն էր

բացեիբաց աշակցող այս վրացի իշխանը 1905թ. մայիսի 11-ին դարձավ երիտասարդ Դրոյի ահաբեկման զոհը:

¹⁵⁵ Խորհրդային կայսրությունը նույնը կրկնեց 1988-ից ի վեր, երբ կազմակերպելով Սունգայիթի, Գանձակի, Բաքվի եւ այլ վայրերի շարդարարությունը՝ հանգիստ եւ ուշացած դիտորդի դերում հանդես եկավ:

Եւ պարզապէս նշանակում էր, թե թուրքերի միջոցով ցարական կառավարութիւնը պատերազմում էր հայ հեղափոխականների, ասել է՝ գլխավորապէս դաշնակցականների դէմ: Արդէն տեսանք, որ հենց ինքը՝ այդ կառավարող բյուրոկրատիան էր, որ իր ապուշ հայահալած քաղաքականութեամբ բարձրացրեց Դաշնակցութեանն իր անկումից, ժողովրդականություն տվեց, հետեւաբար՝ ուժեղացրեց նրան: Դաշնակցականներն օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից՝ սկսեցին բռնանալ ռուսահայ իրականության վրա, քանի որ այստեղ էլ, ինչպէս եւ Թուրքիայում, սկսել էին կատարել «փրկիչների» դեր: Ֆիդայականությունն իր շտաբներն էր հիմնել Կովկասի այլեւայլ կողմերում, զինվորություն էր կազմել, զինական պահեստներ ուներ: Լինելով մեծ մասամբ շաշխատող, բայց վայելող մի տարր՝ ֆիդայիները մեր կովկասյան խաղաղ կյանքի մեջ էլ գոռոզ տերեր դարձան, պահանջկոտ, կովարար: Այս փաստը շատ գրգռիչ նշանակություն ունեցավ հարեւան ժողովուրդների եւ առավելապէս թուրքերի համար: Բաքվի փետրվարյան ջարդին նախորդեցին մի քանի այդպիսի գրգռիչ միջադեպեր, որոնց մեջ գլխավոր գործիչները դաշնակցականներն էին:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում եւ այն հարցը, թե ինչպէս էին թուրք ղեկավարող տարրերը պատճառաբանում իրենց հանկարծակի բռնկված թշնամությունը հայերի դէմ: Այս մասին եղան մի շարք հայտարարություններ, եւ հայտարարություններ այնպիսի

իմաստով, որից ցարիզնը կարող էր ամենայն հաճությամբ ուռչել: Եթե ուշադրություն դարձնեք 1903-1904թթ. դեպքերի վրա, ձեզ չի կարող չզարմացնել այն հանգամանքը, որ թուրք կալվածատիրությունը, միացած թուրք բուրժուազիայի հետ, հեռագրերով շարունակ հավատարիմ հպատակության ցույցեր էր անում Նիկոլային: Այդ հեռագրերը հաճախանում էին մանավանդ այն ժամանակ, երբ հայերի ընթոստացումը սաստկանում էր եկեղեցական կալվածքների գրավման առիթով:

Սա մի ամբողջ քաղաքականություն էր՝ նրբահյուս, արեւելյան: Թուրք հրամայող տարրերը շատ լավ գիտեին, որ հայերը շատ հեշտ կհասկանան այդ հպատակական ցույցերի միտքը: Ուստի նրանց էլ քնեցնում էին ուրիշ կերպով: Էջմիածնից խլած կալվածները Երեւանում տրվում էին աճուրդով: Հայերն, իհարկե, չգնացին աճուրդին: Թուրքերն էլ չգնացին՝ հայտարարելով, թե չեն ուզում օգտվել հափշտակված կալվածներից: Սա արդեն դառնում էր համերաշխության եւ եղբայրության մի հոյակապ ցույց: Ռուս շինովնիկները շտապեցին առնել այդ վտանգավոր հնարավորության առաջը: Եվ ահա, հետեյալ տարին նույն թուրքերը հարձակվեցին հայերի վրա, կոտորեցին: Եվ երբ նրանց հարցնում էին, թե ի՞նչն է պատճառը, նրանք տալիս էին այսպիսի պատասխան. «Մենք նահապետական ժողովուրդ ենք, պահպանում ենք մեր հին ավանդույթը: Մենք չենք կարող ապրել առանց կայսրության, իսկ մեր հարեւան հայերը հեղափոխականներ

են՝ նոր գաղափարներով տարված, եւ ուզում են ոչնչացնել կայսրությունը: Մենք հենց այդ պատճառով ենք ոտքի ելել մեր ամենատղորմած կայսրին պաշտպանելու համար»:

Ռուսական բյուրոկրատիան ոչ միայն հավատում էր այս բանին, այլեւ ինքն էր արժարժում նման հասկացողություններ թե՛ թուրք եւ թե՛ ռուս զանգվածների մեջ: Չէ՞ որ հենց այս տեսակ վերաբերմունքի վրա էր խարսխված ռուսական քաղաքականությունը՝ հենվել թուրք ավանդապահ եւ հետամնաց տարրերի վրա: Սակայն սա մի թշվառ կարճատեսություն էր, մի կույր հավատ, մի ինքնախաբեություն: Ընդամենը մի 10-15 տարուց հետո, համաշխարհային պատերազմի եւ նրանից ծնված մեծ հեղափոխության ժամանակ էր, որ ապացուցվեց, թե հավատարիմ հպատակության ցույցերը կատակերգություններ էին եղել ցարականներին խաբելու համար: Եվ եթե այնքան հեշտությամբ կալվածատիրական դասակարգը գործիք դարձավ ռուս բյուրոկրատիայի ձեռքին եւ գնաց հայերի դեմ, դա արդյունք էր այն նոր նացիոնալիստական շարժման, որ ծավալվում էր թուրք եւ առհասարակ մահմեդական ազգաբնակչության մեջ՝ օսմանյան գործակալների ձեռքով: Աբդուլ-Համիդի ձեռնարկած համախալամական պրոպագանդան մի գործ էր, որ հաջողվում էր լավագույն կերպով եւ որի հուշարձանն էր Հիջազի երկաթուղին՝ կառուցված բացառապես մահմեդականների փողերով:

Այսօր այլեւս գաղտնիք չէ, որ մի ամբողջ մեծ ու եռանդուն

շարժում էր այդ գործը: Պրոպագանդան մտավ ամեն երկիր, ուր մահմեդական ժողովուրդ էր ապրում: Բոլոր այդ ժողովուրդները՝ Անդրկովկասի թուրքերը, Դաղստանի լեռնցիները, Ղրիմի եւ Կազանի թաթարները, Թուրքեստանի սարթերը¹⁵⁶ եւ այլն, եւ այլն, դաստիարակվում էին օսմանյան գրականության վրա, որ միության ընդհանուր կապն ու շաղախն էր հանդիսանում եւ որ սովորեցնում էր ամենքին միանալ Թուրքիայի կանաչ դրոշի տակ: Այս շարժման տեսակետից հայերը հանդիսանում էին ընդհանուր թշնամիներ, քանի որ հայերի ջանքն էր՝ թուլացնել, ջլատել Թուրքիան:

¹⁵⁶ Թուրքալեզու ցեղախումբ է Ֆերգանայի, Սամարղանդի եւ Սիրդարիայի մարզերում, Լեռնի նկարագրած ժամանակներում հաշվվում էին մոտ մեկ միլիոն. ըստ որոշ ազգագրագետների՝ ուզբեկների, կիրգիզների եւ դազախների նախնիներն են՝ իրանական նստվածքային շերտով:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.